

TARTALOM

Deák Ferenc, a modern nemzetpolitikus (<i>Cholnoky Győző</i>)	485
---	-----

TANULMÁNYOK DEÁK FERENC SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

Gángó Gábor: Deák Ferenc politikai elvei és eszményei	486
Orosz István: Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás kiszélesítése	515
Pölöskei Ferenc: Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején	524
Katus László: Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés	536

MŰHELY

Salat Levente: Kisebbségi magyar jövőképek esélyei és buktatói Erdélyben	547
--	-----

KRITIKA

Zoltán András: „A kisebbségi léthez jellem kell” Sokrat Janowicz esszé- és inter- júkötetéről	574
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Zimmer, Oliver: Határmechanizmusok és szimbolikus erőforrások: a nemzeti identitás folyamat-irányított megközelítése felé (<i>Galló Judit</i>)	578
Fox, Jonathan: Etnikai kisebbségek és civilizációk összecsapása: Huntington tézi- sének mennyiségi elemzése (<i>Galló Judit</i>)	580
Veer, K. van der: A nyugati társadalmak jövője: multikulturális identitás vagy szél- sőséges nacionalizmus? (<i>Galló Judit</i>)	583
von Petersen, Nikolaj: Szuverenitás és kis államok: mennyire szuverének? (<i>Galló Judit</i>)	585
Maroš, Puchovský: A közép-európai szláv nemzeteknek új szolidaritásra van szükségük (<i>Futala Tibor</i>)	587
Brunnbauer, Ulf (Hrsg.): Nemzetiség és etnicitás – relatív identitások Délkelet- Európában (<i>Komáromi Sándor</i>)	588
Knodt, Michele: „A régiók Európája” a Német Szövetségi Köztársaságban? (<i>Ko- máromi Sándor</i>)	590
Simmons, Cynthia: Multikulturális, multietnikus és multifelekezettű Bosznia-Her- cegovina: Mítosz és valóság (<i>Barna Judit</i>)	591
Kortunov, Sergej Vadimovič: Kalinyingrád mint az EU és Oroszország közötti partnerség próbaköve (<i>Futala Tibor</i>)	593
Gilland, Bernard: Cionizmus, Izrael és az arabok (<i>Barna Judit</i>)	595
Ajami, Fouad: Irak és az arabok jövője (<i>Barna Judit</i>)	596
Shuja, Sharif M.: Etnikum és konfliktus Indiában és Pakisztánban (<i>Barna Judit</i>)	598

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Bock, Ivo: A cseh irodalom a szudétanémetekről (<i>Komáromi Sándor</i>)	601
---	-----

Szlovákiai németek, szlovákiai német irodalom ma – villanófényben (<i>Komáromi Sándor</i>)	603
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Európai Unió, többnyelvűség – német szempontból (<i>Komáromi Sándor</i>)	604
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Vallás és nacionalizmus: Tanulmányok Adrian Hastings professzor tiszteletére (<i>Galló Judit</i>)	607
Szawiel, Tadeusz: Hit és egyházak Európában (<i>Futala Tibor</i>)	609
Podolinská, Tatiana: Vallás a detreköcsütörtöki cigányok életében (<i>Futala Tibor</i>)	613
Grickevič, V. P.: Az oroszországi fehérorosz diaszpóra és a nemzeti kultúra megőrzésének problémái (<i>Zoltán András</i>)	615
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Meštan, Antaněn [Mešan, Antonín]: Nemzeti sztereotípiák Kelet- és Közép-Európában (1945–1991) (<i>Zoltán András</i>)	617
Capelle-Pogacean, Antonela: Magyarország és a magyar kisebbségek: komplex kapcsolat az európai integráció előestéjén (<i>Kakasy Judit</i>)	618
Csak egy vizslát!... – Vaclav Havellal beszélget Jacques Rupnik (<i>Kakasy Judit</i>)	621
Deckers, Wolfgang: Németország és a Balkán: gondolatok egy kényelmetlen kapcsolatról (<i>Barna Judit</i>)	625
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Nazli, Choucri: Migráció és biztonság: néhány összekötő kapocs (<i>Galló Judit</i>)	628
Roper, Seteven D. – Fesnic, Florin: Történelmi örökségek és befolyásuk a poszt-kommunista választói magatartásra (<i>Barna Judit</i>)	630
Hrnko, Anton: A grammatika mint politikum (<i>Futala Tibor</i>)	632
Scheufele, Bertram – Brosius, Hans-Bernd: A sajtó, a kurdok és az erőszak Németországban (<i>Komáromi Sándor</i>)	633
Mandeville, Laure: Putyin, a Kaukázus foglya (<i>Kakasy Judit</i>)	634
KISEBBSÉGI JOG	
Faist, Thomas: Kettős állampolgárság mint átfedő kötődés (<i>Komáromi Sándor</i>)	637
Letschert, Rianne: Úton az ENSZ Kisebbségi Ügyekért felelős Különleges Képviselő pozíció létrejötte felé – az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosának tapasztalataiból merítve (<i>Barna Judit</i>)	639
Kimmerling, Baruch: Az igazságszolgáltatás egy bevándorlók és letelepedők alkotta társadalomban. A „zsidó és demokratikus” állam (<i>Barna Judit</i>)	641
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
King, Jeremy: Ausztria szemben Magyarországgal: nemzeti lét, államiság és erőszak 1867 után (<i>Galló Judit</i>)	644
Kušniráková, Ingrid: A Magyarországra menekült szerbség és a komáromi pravoszláv közösség (<i>Futala Tibor</i>)	647
Kiliánová, Gabriela: Dévény a szlovákok, magyarok és németek kollektív emlékezetében (<i>Futala Tibor</i>)	648

Miller, Jaroslav: Kora újkori bevándorlás Csehország, Magyarország és a lengyel– litván állam városaiba (<i>Futala Tibor</i>)	649
Farcasan, Simona: A felvilágosodás hatása a társadalomra és a zsidó értelmiségi elite a XIX. században (<i>Kakasy Judit</i>)	651
Ševčenko, K. V.: A ruszinkérdés a két világháború közötti Csehszlovákiában (<i>Zol- tán András</i>)	653
Gąsiorowski, Stefan: Karaimok és a lengyelországi karaim-kutatás (<i>Futala Tibor</i>)	655
Kerov, Vladimir Vsevolodovič: Az orosz óhitűek gazdaságának vallási-etikai mo- tivációja a XVIII–XIX. században (<i>Futala Tibor</i>)	657
Sahanovich, Henadz: Harc a fehérorosz történelem ellen (<i>Zoltán András</i>)	659
Makarova, I. F.: A török szultán orosz alattvalói (<i>Zoltán András</i>)	660

TABLE OF CONTENTS

Ferenc Deák, a Modern Politician with a Vision of the Nation (<i>Győző Cholnoky</i>)	485
--	-----

STUDIES FOR THE 200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FERENC DEÁK

Gábor Gángó: Political Principles and Ideals of Ferenc Deák	486
István Orosz: Ferenc Deák and the Expanding Process of Emancipation of Serfs	515
Ferenc Pölöskei: Ferenc Deák at the Time of the Compromise Negotiations	524
László Katus: Ferenc Deák and the Nationality Question	536

WORKSHOP

Levente Salat: Prospects and Pitfalls of Minority Hungarian Visions in Transylvania	547
---	-----

CRITIQUE

András Zoltán: „Minority existence requires character” On the Volume of Essays and Interviews by Sokrat Janowicz	574
--	-----

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Zimmer, Oliver: Boundary mechanisms and symbolic resources: towards a process-oriented approach to national identity (<i>Judit Galló</i>)	578
Fox, Jonathan: Ethnic Minorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Analysis of Huntington's Thesis (<i>Judit Galló</i>)	580
Veer, K. van der: The future of western societies: multicultural identity or extreme nationalism? (<i>Judit Galló</i>)	583
von Petersen, Nikolaj: Sovereignty and Small States: How sovereign are they? (<i>Judit Galló</i>)	585
Maroš, Puchovský: Central European Slav Nations in Need of a New Solidarity (<i>Tibor Futala</i>)	587
Brunnbauer, Ulf (ed.): Nationality and Ethnicity – Relative Identities in South-Eastern Europe (<i>Sándor Komáromi</i>)	588
Knodt, Michele: „Europe of the Regions” in the Federal Republic of Germany? (<i>Sándor Komáromi</i>)	590
Simmons, Cynthia: A Multicultural, Multiethnic, and Multiconfessional Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality (<i>Judit Barna</i>)	591
Kortunov, Sergej Vadimovič: Kaliningrad as the Touchstone of the EU–Russia Partnership (<i>Tibor Futala</i>)	593
Gilland, Bernard: Zionism, Israel and the Arabs (<i>Judit Barna</i>)	595
Ajami, Fouad: Iraq and the Arabs' Future (<i>Judit Barna</i>)	596
Shuja, Sharif M.: Ethnicity and Conflict in India and Pakistan (<i>Judit Barna</i>)	598

NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES

Bock, Ivo: Czech Literature on the Sudeten Germans (<i>Sándor Komáromi</i>)	601
---	-----

Slovakian Germans and Slovakian German Literature Today – A Snapshot (<i>Sándor Komáromi</i>)	603
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
The European Union and Multilinguality – A German Point of View (<i>Sándor Komáromi</i>)	604
CULTURE OF MINORITIES	
Religion and Nationalism: Symposium in honour of Professor Adrian Hastings (<i>Judit Galló</i>)	607
Szawiel, Tadeusz: Faith and Churches in Europe (<i>Tibor Futala</i>)	609
Podolinská, Tatiana: Religion in the Life of the Gypsies in Detreköcsütörtök (<i>Tibor Futala</i>)	613
Grickevič, V. P.: Belorussian Diaspora in Russia and the Problems in the Preservation of National Culture (<i>András Zoltán</i>)	615
RELATIONS OF EAST AND CENTRAL EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Meštan, Antanč [Meštan, Antonín]: National Stereotypes in Eastern and Central Europe (1945–1991) (<i>András Zoltán</i>)	617
Capelle-Pogacean, Antonela: Hungary and Hungarian Minorities: A Complex Relationship on the Wake of European Integration (<i>Judit Kakasy</i>)	618
Only a Goodbye! ... – A Conversation of Jacques Rupnik with Vaclav Havel (<i>Judit Kakasy</i>)	621
Deckers, Wolfgang: Germany and the Balkans: Reflections on an Uneasy Relationship (<i>Judit Barna</i>)	625
MINORITY POLICY	
Nazli, Choucri: Migration and Security: A Few Links (<i>Judit Galló</i>)	628
Roper, Seteven D. – Fesnic, Florin: Historical Legacies and Their Impact on Post-Communist Voting Behavior (<i>Judit Barna</i>)	630
Hrnko, Anton: Grammatics as a Politically Significant Factor (<i>Tibor Futala</i>)	632
Scheufele, Bertram – Brosius, Hans-Bernd: Press, Kurds and Violence in Germany (<i>Sándor Komáromi</i>)	633
Mandeville, Laure: Putin, a Captive of the Caucasus (<i>Judit Kakasy</i>)	634
MINORITY LAW	
Faist, Thomas: Dual Citizenship as Overlapping Membership (<i>Sándor Komáromi</i>)	637
Letschert, Rianne: Towards a UN Special Representative on Minority Issues - drawing upon the experiences of the OSCE High Commissioner on National Minorities (<i>Judit Barna</i>)	639
Kimmerling, Baruch: Jurisdiction in an Immigrant-Settler Society. The „Jewish and Democratic State” (<i>Judit Barna</i>)	641
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
King, Jeremy: Austria versus Hungary: Nationhood, Statehood and Violence since 1867 (<i>Judit Galló</i>)	644

Kušniráková, Ingrid: The Serbs Fled to Hungary and the Orthodox Community in Komárom (<i>Tibor Futala</i>)	647
Kiliánová, Gabriela: Dévény in the Collective Memory of Slovaks, Hungarians and Germans (<i>Tibor Futala</i>)	648
Miller, Jaroslav: Emigration into the Cities of Bohemia, Hungary and the Polish–Lithuanian State in the Early Modern Ages (<i>Tibor Futala</i>)	649
Farcasan, Simona: The Influence of Enlightenment on Society and the Jewish Intellectual Elite in the XIXth Century (<i>Judit Kakasy</i>)	651
Ševčenko, K. V.: The Ruthenian Question in Czechoslovakia between the Two World Wars (<i>András Zoltán</i>)	653
Gąsiorowski, Stefan: Karaims and Polish Karaim Research (<i>Tibor Futala</i>)	655
Kerov, Vladimir Vsevolodovič: Religious and Ethical Motivation of the Economy of the Russian Orthodox Population in the XVIIIth and XIXth Century (<i>Tibor Futala</i>)	657
Sahanovich, Henadz: Fight against Belorussian History (<i>András Zoltán</i>)	659
Makarova, I. F.: Russian Subjects of the Turkish Sultan (<i>András Zoltán</i>)	660

Deák Ferenc, a modern nemzetpolitikus

A haza bölcse, Deák Ferenc szerető-tisztelő titulását már életében megkapta a nemzettől, mégpedig az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások során megmutatkozó okos és következetes nemzeti érdekérvényesítő képességeiért és eredményeiért. Most azonban, születésének bicentenáriumát ünnepeelve fel kell idéznünk az ő méltányos liberalizmusát, melynek jegyében a *politikai nemzet* illetékességébe kizárólag a legmagasabb szintű állami funkciók teljesítését értette, az alacsonyabb szintű igazgatás és a kultúra színterein a magyar népnek semmivel sem kívánt több jogot adni, mint a nem magyar népeknek. Minden okunk megvan rá, hogy feltételezzük: ez a széles látókörű, nagyvonalú érdekegyeztetésre hajló felfogás biztosította számára (és persze a magyar nemzet számára) a kiegyezési tárgyalások sikerét. Ezzel összhangban fejt ki Deák- emlékszámkunk első tanulmányában Gángó Gábor *Deák Ferenc politikai elvei és eszményei* című tanulmányában: ő a természetből kapott, elidegeníthetetlen jogok közé sorolta a gondolati és sajtószabadságot, a személy- és vagyonbiztonsághoz, valamint a tulajdonhoz kapcsolódó „szent és sérthetetlen” jogot. Orosz István *Deák Ferenc és a jobbagyfelszabadítás* című tanulmánya szerint Deák az „úrbéli jelleg” tekintetében a tárgyalások során mindvégig tartotta magát a radikális 1848-as törvényekhez. Pölöskei Ferenc Deák legismertebb tevékenységét és annak eredményét mutatja be, melynek jegyében az osztrák–magyar kiegyezés a legtöbb ponton a magyar álláspont sikerét hozta: így maradtak érvényben az 1848-as törvények fő elemei (a jobbagyrendszer megszüntetése, a polgári állam intézményeinek létrehozása stb.), megvalósult Magyarország és Erdély uniója, és sikerült megakadályozni az egységes birodalmi tanács és parlament létrehozását. Deák- emlékszámkunk sorrendben negyedik tanulmányát Katus László jegyzi *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés* címmel. Szerzőnk szerint Deák liberális elveket vallott a nemzetiségi kérdésben (is): úgy ítélte, hogy a probléma megoldásának egyetlen lehetséges és értelmes útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése és az egyének, népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között.

Budapest, 2003. szeptember

Cholnoky Győző

Gárgó Gábor

Deák Ferenc politikai elvei és eszményei

Political Principles and Ideals
of Ferenc Deák

Ferenc Deák considered the following as natural, unalienable rights of men: freedom of thought and speech and, regardless of social differences, the right to personal and material security and the „intangible” right to property. However, the natural-law-based principles of Deák cannot be connected to his conception of the community since his ideals are tailored not with an eye to the individual but the community as a whole (a positivist conception of law).

Deák Ferencről az utókor, de részben már a kortárs közvélemény is, ellentétekben szeret és szeretett gondolkodni.¹ Politikája összességében elvszerű volt-e, vagy inkább pragmatikus? Döntései motívumait illetően erkölcsös volt-e, vagy pedig taktikus? Politikai modora szerint régi vágású közéleti ember volt-e, aki a rendi politikai kultúrában szocializálódott és érezte elemében magát, vagy ellenkezőleg: korának megfelelően modern gondolkodású liberális? A cselekedetei háttérében álló államelméleti alapozást tekintve felkészült volt-e, avagy ehelyett gyakorlatias és intuitív? Akaratának keresztülvételében hajthatatlan volt-e, avagy kompromisszumkész? Politikai kommunikációja során a kényszerítő erővel meggyőző logikának adott-e elsőbbséget, avagy törőlmetszett magyar karaktere és észjárása miatt mondandója eleve nyitott fülekre talált hallgatóságánál?

A kortársak általában igyekeztek minél elismerőbb szavakat találni Deáknak és művének megítélésekor, illetve, olykor látványos fordulatokkal, az ellentétes végletek között ingadoztak. Ők azonban a deáki mű jelen idejében éltek benne: az értékeléssel egyben az életmű végső hozadékát, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést is mérlegre tették.

Történeti gondolkodásunk, tegnap és ma, Deák Ferenc arcélét inkább a maga összetettségében igyekszik megrajzolni. Ennek módszereként történészeink (és a Deák ügyében állást foglaló politikusok) általában az ellentétek közötti közvetítésnek, a szélsőségek kibékítésének retorikáját választják. Így tettünk szert mindmáig számos megállapításra, melyekben a megfogalmazás szintjén látványosan megférnek egymással, azonban egyúttal nem kis részben ki is oldódnak azok a feszültségek, amelyek Deák politikai dilemmáiban benne rejtettek. Ekképpen válik Deák politikája a maga summázatában olykor az „elvi pragmatizmus”² képviselőjévé, avagy voluntarisztikusan ekképpen jellemezzetik a „don-quijoteria” és a „sodródás”³ közötti középúttal.

További alapproblémája a magyar történetírás Deákról való állásfoglalásainak, hogy e rögzült ellentétpárok mintegy egymástól elszigetelten léteznek: szokás ugyan állást foglalni egyszerre több kérdésben is egy-egy könyv vagy cikk keretében, ám a megközelítések e válaszutak kapcsolódási pontjaira nem kérdeznek rá. Írásomban ezeknek az össze-

¹ Tanulmányom az F 31876. számú, „A magyar politikai eszmetörténetért” című OTKA kutatási program keretében készült.

² Gerő 1994: 68.

³ Szabó 1994: 101.

függéseknek a megértésére teszek kísérletet, mégpedig Deák fő politikai elvén és eszményén keresztül.

Tanulmányomban amellet sorakoztatok fel érveket, hogy van egy alapelve Deák egész politikai pályájának, amiből minden más dilemma, és e dilemmák megoldása is, következik. Ez az alapelv így hangzik: létezik magyar politikai közösség, illetve eszményként, normatívan megfogalmazva: kell hogy létezzen magyar politikai közösség. Ez az elv egyetlen, politikai és magyar kontextusban érvényes elv. Mindenekelőtt következik belőle, hogy Deák politikájának alapelve vagy alapértéke a hagyomány által felállított dilemmákon kívül foglal helyet, és azok közül (illetve a lehetséges szélső vagy középértékek közül) egyik sem emelkedik ennek az elvnek a rangjára, hanem valamennyi folyománya annak. Másfelől azt állítom, hogy ez az elv politikai természetű, azaz kizárólag egy bizonyos közösség uralmi viszonyaira van tekintettel. Sem vele egyenrangúan, sem azt megalapozóan nem áll más természetű (például erkölcsi vagy természetjogi) elv. Harmadrészt következik belőle, hogy ez az elv ellenálló minden olyan univerzalisztikus megfontolással szemben, amely a Deákkal kapcsolatban oly sokszor emlegetett, uralkodó kortárs eszmeáramlat, a liberalizmus krédójához tartozik. A legmesszebb ható következményekkel, végül, az a sajátosság jár együtt, hogy Deák politikai világában ez az elv a végső. Deák maga parancsol itt megálljt minden további faggatózásnak: koránt sincs szó arról egyébként, hogy elvei egymásra következtetésben szükségszerűen véget kellene érnie a megalapozás láncolatának, vagy hogy a lehorgonyzással együtt ennél az elvnél ki is küszöbölődne minden lehetséges regresszus.

A politikai közösség fogalmának körüljárása után két sokat tárgyalt és vitatott kérdésre térek ki: az egyik Deák olvasottságának, műveltségének a kérdésköre, a másik pedig a politikai életmű erkölcsi felhangjainak az ügye. Szemlém végeredménye inkább kritikai: mindkét problémakör egyfelől több félreértéssel terhelt, másfelől pedig végső soron irrelevant a nagy deáki kérdések eldöntésében.

Ezt követően rátérek a bevezetőben vázolt alternatívák elemzésére a politikai közösség vezérelvének összefüggésében. Deák a maga politikai univerzumának eme változatlan, középponti elemét jogpozitivistá érvekkel védelmezi: ennek köszönhetőek nézetei a Corpus Juris érvényességéről, a törvényesség prioritásáról, s ennek rendelődik alá nemzetfelfogása és az osztrák–magyar együttélésről kialakított álláspontja. A politikai közösség védezközei közé kell számítanunk Deák politikai modorát, kommunikációs stratégiáit és a konzisztens gondolkodás, a „logika” iránti elkötelezettségét is.

Ugyanakkor számot kell adni a jelen tanulmány keretében Deák természetjogi alapozású liberalizmusáról, annak legfőbb társadalomátalkító törekvéseivel együtt. E két rivális eszmeáramlat és jogfilozófiai tradíció, természetjog és jogpozitivizmus egymás mellett élésének hogyanjára Deák életművében a következő választ kínálok. Bizonyos kifejezései és szófordulatai elárulják, hogy Deák, anélkül hogy nyíltan elkötelezte volna magát mellette, sok tekintetben a szerződéselméletek logikája szerint gondolkodott társadalomról és politikáról. A társadalom, a magánjog szintjén, a *pactum associationis* szférájában természetjogi álláspontra helyezkedett, míg a politikai közösség, a közjog, a *pactum subjectionis* hatálya alá tartozó ügyekben a jogpozitivizmus érvényességét védelmezte. Mindebből következik, hogy Deák nem vehette át a két szféra kapcsolatára kidolgozott hagyományos elméleteket: a kettő között ugrást volt kénytelen feltételezni. A politikai közösség érdekeinek elsőbbségét soha nem kérdőjelezte meg: konfliktus esetén a természetjogi érveknek kellett háttérbe vonulniuk.

* * *

Deák Ferenc életművének számos kutatója feltette már a kérdést, vannak-e a hosszú pályának, a megannyi különböző politikai döntésének és kijelentésének közös, végső elvei. Szabad György szerint a változó politikai keretfeltételek miatt „[m]éltánytalan lenne” Deák három részre osztott pályáját „elsődlegesen az elvhűség és a következetesség igény szintjéről közelíteni meg.”⁴ Takács Péter annak ad hangot két ízben, hogy Deák elveit, bár kétségkívül lenniük kellett, a történeti kutatás nem feltétlenül képes megragadni: „politikai nyilatkozatot nem tett, pontokba szedett politikai programot sem fogalmazott soha [...] beszédei, megnyilvánulásai, levelei mégis bizonyítják, hogy határozott elképzelésekkel [...] felvértezve kezdte meg politikai pályafutását az ország nyilvánossága előtt.”⁵ Másutt így fogalmaz: „A »teljes jogegyenlőség alapján« óhajtotta »kifejteni s biztosítani alkotmányos életünket«, hogy a »polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen.« Azt azonban, hogy ezen mit értett, még inkább pedig azt, hogy milyen ideális elképzelések lebegtek szeme előtt, parlamenti beszédekben bővelkedő, hosszú politikai pályája ellenére is nehéz kihámozni. Az általa ideálisnak vélt társadalmi berendezkedést sohasem vázolta fel.”⁶

Sándor Pál ugyancsak szóvá teszi, hogy „mindmáig nélkülözzük [Deák] politikai alapelveinek tárgyilagos és korszerű feldolgozását”.⁷ A maga részéről új források bevonásában véli megtalálni a megoldás kulcsát: Deáknak az Oszterhieber Józsefhez 1842. november 10-én írott, vallomásosan személyes hangú levelében⁸ foglaltak alapján Deák politikai elveit az osztrák-magyar viszonyban horgonyozza le: „Közelebbről vizsgálva a deáki felfogást, abban nemcsak a dinasztia iránti kényszerű politikai orientáció szinte mozdíthatatlan elvét, de az európai hatalmi helyzet elemzéséből levezetett azon sajátos teóriát is felfedezhetjük, amely [...] a dualisztikus politikai irányvonal egyedüli helyességének igazolását szolgálja.”⁹ Hanák Péter hasonlóképpen arra az álláspontra helyezkedett, hogy „Deák politikai eszménye [...] az alkotmányos Habsburg-monarchia volt”.¹⁰

A megidézett kutatási irány számára úgy tűnik fel, hogy Deák politikai programjának a titkát ugyanúgy az Ausztriához fűződő viszonyban lehet fellelni, mint például Széchenyiét vagy Eötvösét. A jelen tanulmány szerzője ezzel ellentétes álláspontra helyezkedik: úgy véli, hogy az Ausztriához való viszony kíváncsatos kereteinek meghatározása csak következménye a magyar politikai közösségről alkotott felfogásának. Ennek rendelődik alá geopolitikájának alapelve: „ha Ausztria nagyhatalmi állása többé nem is szükségszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára”.¹¹ Deák az 1842. novemberi levél sokszor idézett soraiban Metternich herceg, birodalmi kancellár betegsége kapcsán elmélkedik az osztrák birodalom hivatásáról. Nem osztja az osztrák liberálisok vagy éppen Eötvös József nézeteit a birodalom nagyhatalmi és kulturális rendeltetéséről, ellenkezőleg, sokkal inkább az osztrák császárság végét Európa-szerte jövődőlő, nemzeti érzelmű politikusok nézeteit ismétli: „Az ausztriai Monarchia nem egy magában álló nemzet, hanem több apró nemzet aggregátuma, melyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése

⁴ Szabad 1976: 675.

⁵ Takács 1988: 55.

⁶ Takács 1991: 132–133.

⁷ Sándor 1979: 262.

⁸ Deák Ferenc–Oszterhieber Józsefhez, Pest, 1842. november 10., in: Deák 1992: 49–69.

⁹ Sándor 1979: 281.

¹⁰ Hanák 1976: 307.

¹¹ Takács 1991: 18., az eredetiben kiemelve.

egy csomóba összevetett, s melynek egyes részeit csak egyedül az tartja össze, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állnak.”¹² A pánszláv veszélyről úgy gondolja, hogy egy esetleges cseh dominanciájú, nagy szláv állam a Monarchia északi szláv területein semmivel sem lenne abszurdabb dolog, mint maga Ausztria. „Igaz, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra s nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna?”¹³

Ugyanígy Ausztria és Magyarország sorsának összekapcsolása mögött az a megfontolás áll egy Wesselényihez írott levelében: a magyar politikai közösség fennállása szab gátat a szláv népek nemzetállami törekvéseinek, amelyek célba érése Ausztria végét jelentené: „Ezen adatok [ti. a szlávok számaránya] már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan ön lelke ellen vétékezik, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztonsága mellett s a melly órában a magyar megszűnik nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása, – una dies utriusque ducet ruinam.”¹⁴

Jóllehet Takács Péternek természetesen igaza van abban, hogy Deák rendszeres politikai elméletet nem dolgozott ki, ám ennél a ténynél a kutatás nem kell, hogy megtorpanjon: tehetünk néhány megjegyzést arról, hogyan és miért nem. Nem arról van szó, hogy Deák nem volt képes, hanem sokkal inkább nem akart efféle elméletet adni. Nemcsak az mutatja a végső állásfoglalásokkal szembeni „lebegtető” álláspontját, hogy nem választott tudományos formát nézetei kifejtéséhez, hanem az is, hogy Deák gyakran még annyi véglegességet és személyes autoritást sem kölcsönzött a megnyilvánulásainak, mint amennyi a korban szokásos volt. A korabeli parlamenti gyakorlatban a szövegek elkészítése kollektív bölcsesség, csapatmunka eredménye: mégis, vannak kortársak, például Kölcsey Ferenc, akik aggályosan ügyeltek arra, hogy személyes teljesítményüket utólag elkülönítsék az országgyűlési munkálatok irdatlan szövegthalmazából. Deák minderre kevesebb hangsúlyt fektetett.

Az elméletellenesség témájához tartozik a közismert deáki anekdotázás is, amely sajátos megkerülése, a közhasznú életbölcsességek rövidzárlatán át való feszültségmentesítése a legsúlyosabb kérdéseknek.¹⁵ Az adomázó beszédmód kialakulását maga Deák hozza összefüggésbe a tőle elvárt bölcselkedés elhárításával: „Mikor Pozsonyba jöttem, Antal bátyám már előre elkészítette az utamat. [...] E]gész csodával határos fogalmakat terjesztett kollégáim közt az én állítólagos értelmi képességeimről. Barátaim tehát örökké a legkülönösebb kérdésekkel ostromoztak, hogy meghallgassák tőlem a bölcsesség szavait. Akkor jutottam arra a gondolatra, hogy a kérdésekre adomákkal válaszolok.”¹⁶

Deák nem írt politikai elméletet, mert politikai világának egyetlen alapkőve, a magyar politikai közösségre vonatkozó tézis egyszerűen nem igényli az elméleti védelmezést vagy igazolást: a *következményei* szorultak igazolásra.

Deák a politikai közösség elvének mint legfőbb viszonyítási pontnak a felállításával kettős célt tűzött ki maga elé. Egyfelől védelmezte ezt a politikai közösséget létének két-

¹² Deák 1992: 59.

¹³ I. m. 64.

¹⁴ Deák Ferenc–b. Wesselényi Miklósnak, Kehida, 1841. március 25., idézi: Ferenczi 1900: 36.

¹⁵ Összefoglalóan: Sándor 1986.

¹⁶ Idézi Körmöczy 1992: 33.

ségbe vonásával szemben, míg másfelől e végső mérce fenntartásával cselekedett bizonyos belső konfliktusokban, amelyek magára a közösségre tartoztak. Az első esetben a politikai közösség tézise eszmény, azaz tételezett ideális norma. Pontosan fogalmaz Deák, amikor 1861. március 11-ei köszönő beszédében, miután Pest belváros képviselőjévé választották, világos különbséget tesz program és hitvallás között. A hitvallás elköteleződés, amihez minden viszonyul, és ami nem szorul további igazolásra: „Az egyedüli program, a mit adhatok, harmincz évi nyilvános politikai életemnek elvei, melyekhez hűtlen soha nem voltam. [...] Elmondhatnám én is programmképen azon ingatlan meggyőződésemet, hogy az ország törvényes önállása, függetlensége s az alkotmányos szabadság alapföltételei nemzeti létünknek, melyeket semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatunk. [...] De uraim, ez nem program. Ez mélyen gyökerezett hitvallása nemzetünknek”.¹⁷

A második esetben a magyar politikai közösség fennállásának tézise elv, ami lehet kifogástalan, ám lehet fogyatékos avagy éppen helytelen is: azért alapelv, mert nem kérdezzünk rá létének alapjára és miéértjére.

Corpus Juris, függetlenség, ősi alkotmány, jogfolytonosság, politikai nemzetiség: mind ugyanannak, a politikai közösségnek más és más alkalomhoz illő elnevezése. Deák felfogásának más terminusokban való megragadása éppen ezért gyakran a lényegét fedi el, például Deáknak a magyar „önkormányzati jog” védőjeként való említése.¹⁸ Ugyanígy némiképp félrevezető azt mondani, hogy Deák gondolkodásában „a nemesi szabad nemzetről alkotott fogalom, s ennek igenlő elfogadása, párosul a mindenkori uralkodó iránti lojalitással”,¹⁹ mert nem a szabadságot igenli, hanem a keretet, amelyben ez a szabadság értelmezhető volt. Deák nem a szubsztantív-morális részt tekinti érvényesnek (nem azt mondja, hogy helyes, hogy ennyi és ennyi embernek ehhez és ehhez van joga), hanem a formát. A ’lojalitás’ szó, másfelől, túlságosan a függetlenségi alternatívába kényszeríti Deákat.

Deák 1848 előtti szóhasználatában a „függetlenség” szó természetesen nem úgy értendő, hogy a magyar nemzet (netán: a nemzetállam) független intézmény (szuverén) volna, hanem úgy, hogy a politikai közösség „független”, ami egyszerűen annyit tesz, hogy *létezik, fennáll* – maga állítja fel a maga számára az intézményeket, a kényszerítés és az engedelmesség szabályait. Deák tézise voltaképpen tautológia: „Alkotmányos életünknek s nemzeti létünknek alapföltétele: az országnak törvényes önállása és függetlensége.”²⁰ „Függetlenség” politikai közösség nincsen: akkor az egy másik politikai közösség. Ezért van az, hogy „a Deákhöz legjobban illő műfaj és mozgástér a *köztanácskozás*, az alkotmányos tárgyalási és vitafórum volt”.²¹ Sőt, több mint „illő”: az országgyűlés volt számára a politikai közösség fogalmának az egyik megtestesítője.

¹⁷ Deák 1889: 2.

¹⁸ Szabad 1976: 675.

¹⁹ Takács 1976: 192.

²⁰ Deák 1889: 18. Vö. még az alábbi helyekkel a „függetlenség” szó deáki használatához: „mennyre kinos, fájdalmas azon állapot, melyben az ember naponként, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja” (Deák Ferenc – Tarányi (Oszterhieber) Józsefhez, 1848. szeptember 22., Deák 1886: 128.); „A sanctio pragmatica tehát Magyarország önállását, függetlenségét világosan fönntartotta a nemzet ezen jogához minden időben szorosan ragaszkodott”. (Az 1861. május 13-i felirati javaslatban, Deák 1889: 19.)

²¹ Hanák 1994: 51.

Elve változatlan maradt 1849 után is az ősi alkotmány frazeológiájában. A Világos utáni kibontakozásról elmélkedve s ugyancsak a Pragmatica Sanctiót jogalapnak tekintve Eötvös József, Trefort Ágoston és egyes konzervatívok azzal bajlódtak, hogy vajon az osztrák örökös tartományokkal vagy az uralkodóházzal szerződött-e Magyarország. Továbbá azzal, hogy kidolgozható-e egy olyan tartományi autonómia, amely lehetővé teszi a magyar közigazgatást és a kulturális-nemzeti fejlődést. A Pragmatica Sanctio értelmezése a Lajtán túli szerződő felet illetően Deáknál ugyanaz, mint az említett gondolkodóknál és publicistáknál: „Magyarország az uralkodó házzal szerződött, nem az örökös tartományokkal”.²² Azt a kérdést viszont egyedül Deák tette fel, hogy vajon, másfelől, *mi az a politikai alakulat*, amivel az uralkodóház szerződött? Válasza az volt: nem a magyar korona országai, nem egy területális intézmény, amely egy szintre állítható (vagy nem) más, ugyancsak területileg értelmezett egységekkel, nevezetesen az örökös tartományokkal. Deák szerint Magyarország nem csupán azért igényelt más elbánást, mert egy másképp kormányzandó tartomány (az 1790:X. tc. értelmében), hanem mindenekelőtt azért, mert egy egészen más jellegű intézmény! Erről az álláspontból világos, hogy értelmezésében egy mégoly tágra szabott, liberális színezetű, anyanyelvű hivatalokkal rendelkező tartományi autonómia (egy közigazgatásilag javított 1847-es jogalap) miért volt elfogadhatatlan: létében tette volna semmivé az egyik szerződő felet.

Ezt az álláspontot képviseli, részben el is fedve azt, az ősi alkotmányra való hivatkozás: „Mi visszaköveteljük ősi alkotmányunkat, mely nem volt ajándék, hanem kölcsönös szerződések által állapított meg s a nemzet életéből fejlett ki; azon alkotmányt, melyet időnkint a kor kívánatihoz mi magunk alkalmaztunk, s mi magunk akarunk ezentúl is alkalmazni; azon alkotmányt, melynek alapelveit századok szentesítették.”²³ A felirati javaslat szövege is annak megállapításával kezdődik, hogy 1849-ben „[ő]si alkotmányunk eltöröltetett”.²⁴ A kifejezés nem azt jelenti, hogy a magyar törvényi viszonyok változtathatatlanok volnának. A közösség fenntartja magának a változtatás jogát, mert a lényeg akkor is megmarad, ha az alkotmány hozzáigazítatik a kor kívánataihoz: a név, a legitimitás folytonossága, az, hogy nincs szükség újabb alapozásra. Elkerülhető a népszuverenitásra való hivatkozás, és elkerülhető a másik legitimációs lehetőség is. Egy dologra ugyanis soha nem hivatkozik Deák, amikor a politikai közösség legitimitásának forrásáról van szó: a koronára. A tárgyalt kifejezést Deák egyébként az 1832–1836-os országgyűlésen is használja a II. József-i abszolutizmust követő időről szólva, „midőn az ősi alkotmányt végromlással fenyegető súlyos idők elmultak”.²⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy az „ősi alkotmány” terminus használata Deák szótárában leginkább a veszélyben levő politikai közösség esetében vagy idején volt helyénvaló és érvényes.

Deák kiegyezés körüli megnyilvánulásaiban e közösség elnevezése immár a „politikai nemzetiség” vagy „politikai nemzet”. Ez a szóhasználat bizonyos félreértésekre adott okot a korban is és Deák művének utóélete során is. Deák a nemzetről mint politikai közösségről beszél, de tartalmát nem fejti ki. Igaz, nem határozza meg másképpen sem, és a korban magától értetődő volt, hogy a politikai közösség Nyugat-Európában azonos volt a nemzetállam intézményével. Az 1868. november 24-ei ülésen megfogalmazott politikai nemzet-koncepció valójában a politikai közösség értelmében felfogott nemzetfogá-

²² Deák 1889: 23. A Pragmatica Sanctio deáki értelmezéséről: Hanák 1976: 308. skk.

²³ I. m. 16.

²⁴ I. m. 17.

²⁵ Deák 1882: 28.

lomnak a szükséges folyománya: „Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogu tagja.”²⁶ Molnár András az elvet „önmagában is ellentmondásos”-nak nevezi.²⁷ Én másképp látom: következetes végiggondolása mindannak, ami a politikai közösség fogalmából ered. Deák bevonná a magyar politikai közösségbe a nem magyar ajkú lakosságot, és fenntartja annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségek külön kulturális identitással rendelkezzenek. Ennek a következménynek Deák hangot is adott 1872. január 23-án, az újvidéki szerb gimnázium felállításának vitájában: „[a]zon jogsultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyujtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére.”²⁸ Mindez Deák számára – mivel elvről van szó – nem lehet vitatás tárgya, és további indoklást sem igényel: „nem azt mondom ki, hogy most határozzuk el, hogy Magyarország összes lakosa egy politikai nemzetet képeznek, hanem hivatkozom rá [...] mint valóságos tényre.”²⁹

Az elmondottakból következik, hogy az 1868:XLIV. tc., az Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvény esetében sem az a legfőbb kérdés, hogy „liberális” (vagyis eléggé jogkiterjesztő) volt-e, avagy pedig „elnyomta” a nem magyar nemzetiségeket. Az „egy politikai nemzetiség” fogalmában nem a ’nemzet’ szó a hangsúlyos, hanem a ’politikai’. A politikai nemzet fogalmának a nemzetállamhoz van ugyan köze, de a nacionalizmus érzelmeihez, képzeletihez eredeti jelentésében nincsen. A „politikai nemzet” Deák felfogásában arra hivatott, hogy helyettesítse a nemzetállam intézményét. Más kérdés, hogy a kor uralkodó eszméiről a felnőtt kortársak már a parlamenti viták idején áttértek a kifejezés a kultúrnacionalizmus–államnacionalizmus szemantikai szembenállás mezejére.

Ezért az „egy politikai nemzet” fogalmának 1867 utáni kidolgozója nem volt a 19. századi értelemben vett nacionalista politikus. Nem játszik szerepet politikájában a nyelvi vagy kulturális közösség értelmében vett nemzet, sem a magyarokról, sem más nemzetekről beszélve. A politikai közösség problémája felől vizsgálva a sógorához írott, sokat idézett sorokat, világos, hogy a nemzet fogalmán Deák sem érzelmi, sem adminisztratív közösséget nem ért, hanem egyedül a politikai jogokra és azok kiterjesztésére gondol. „Meg vagyok arról győződve, hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti; – nem az illir s panszláv mozgalmak azok mik veszélyesek, ezek csak kórjelek, előpostái összevonuló zivatarnak, s bizonyosságai annak, hogy a nemzettest szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi össze nem tartja. – Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elhárítja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtatva ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetne. – De ezen eszközökhöz magasabb szellem és több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelkierő, több önmegtadadás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyészünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el.”³⁰

Deák leértékeli a nemzeti történelmet – nincs szüksége az etnogenetikus mítoszok és a hősi múlt megerősítő jelenlétére politikájában. Ebben feltűnően különbözik szabadelvű kortársaitól, Vörösmartytól, Kisfaludy Károlytól és másoktól. Számára a történelem: a

²⁶ Deák 1898b: 101., idézi Molnár 1998: 38.

²⁷ Uo.

²⁸ Deák 1898b: 339.

²⁹ I. m. 103.

³⁰ Deák 1992: 66. Vö. erről Hanák 1994: 53.

Corpus Juris. Mindarról, amit évkönyveink a múltból megőriztek, lesújtó a véleménye: „Történeteink csak átokszülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutatnak”.³¹ Bizalmatlan a nemzeti frazeológiával szemben: alighanem Deák világosan látta, hogy Nyugat-Európa modern politikai intézményei mind-mind a nemzetállam új eszményéből erednek, köztük az új legitimációs formák is. Ezért a politikai közösség tradicionális felfogásához való ragaszkodásában észre kell vennünk: nemcsak arról van szó, hogy Deák úgy vélte, Magyarország esetleg „éretlen” a népszuverenitásra, hanem arról is, hogy a népszuverenitás eszméje mélyen összefügg a homogén nemzetállammal. A nemzethalál deáki emlegetése („ha elenyészünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el”) is csak a politikai közösségre vonatkoztatva értelmezhető: a nyelvi-kulturális nemzetnek az eltűnésével aligha lehetett józanul számolni.³²

Deák fő elve egyértelműen rendi politikai elv volt. Oszterhueber Józsefhez 1833. december 26-án írott levele a magyar rendi struktúrán belül jelöli ki a megyét mint a politikai szabadság fő védelmezőjét: „Ha szabadságunkat szeretjük [...], iparkodnunk kell a megyék belső erejének és fontosságának nevelésén, mert eddig is, nem a Fő Rende, nem az Anyaszentegyház fő papjai, nem a királyi városok, hanem a megyék voltak polgári szabadságunk leghívebb őrei”.³³ Bizonyos kritikus helyzetekben, mint például Wesselényi perében a megyét még logikailag is a politikai közösség alapjává teszi, hogy az inkriminált ügyet – Wesselényi egy megyegyűlési beszédét – magával a közösség létével összefüggő ténynek állítsa be: „megbecsülhetetlen kincs: a megyei municipium, hol nemcsak a közigazgatás minden tárgyai, a törvények teljesítése, s minden önkényes sértéstől megóvása, de maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik. Ezen municipiumok állnak ört dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásznak, s oda térnek vissza gyakorlatilag a nemzetnek minden jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul.”³⁴

Kétségtelen rendi jellege ellenére a politikai közösség elve olyan keret volt, ami egy bizonyos határig bármilyen tartalommal megférte: ezt a mozgásteret próbálta Deák liberális reformokkal és törvényekkel megtölteni. Megtalálta azt a formulát, amelyben a közösség egyetértett önmagával, harmóniában azzal az elvével, amelyet Wlassics Gyula hagyományozott ránk: „Végigvonul egész szereplésén az a gondolat, hogy megnyugvást csak az ad, ami a *nemzet akaratából* történik. Jól ismerte fáját és nem egyszer említette beszélgetés közben is, hogy *erre a nemzetre még saját érdekében sem szabad oktrojálni*.”³⁵ Deák tudta azt, hogy a politikai konszenzust e tekintetben nemcsak a külső felbomlasztás és belső feszegetés, hanem legalább annyira az elhalványulás ellen is védelmezni kell. Mintegy a politikai szabadság érzületéért aggódó Tocqueville szellemében,³⁶ 1858-

³¹ Az 1839. augusztus 14-i kerületi ülésből idézi Takács 1988: 53., vö. Wlassics 1923: 36–37.

³² A nemzethalálról az Oszterhueber-levél alapján: Takács 1988: 54.

³³ Deák Ferenc–Oszterhueber Józsefhez, 1833. dec. 26. Az OSZK Kézirattárából idézi: Takács 1976.

³⁴ Deák 1882: 133.

³⁵ Wlassics 1923: 135.

³⁶ „Ha egy népnek valaha is sikerülne a maga erejéből lerombolni vagy csupán csökkenteni a körében uralkodó egyenlőséget, csak hosszadalmas és fárasztó erőfeszítések árán tehetné meg. [...] De ahhoz, hogy politikai szabadságát elveszítse, elég, ha nem ragaszkodik hozzá, s az máris szétfoszlik.” Tocqueville 1993: 707.

ban a *Pesti Napló* számára hasonlóan fogalmaz, mint a válaszfelirati beszéd végén: „Elsősorban az a föladat, hogy a nemzetben ébren tartassék az alkotmányos szabadságért való érzék és lelkesedés, mert akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt, és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen magasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi alkotmányos szabadságot”.³⁷ Ez jelenik meg retorikai emelkedettséggel a sokat idézett szavakban, 1861. augusztus 8-án a királyi leiratra adandó válasz vitájában: „mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”³⁸ E gondolat egyébként már a reformkorban is Deák meggyőződése volt. A Hertelendy Károllyal együtt aláírt, 1840. július 27-én kelt országgyűlési követjelentésben olvashatjuk: „A feldúlt országnak eldarabolt ereje ismét összállhat, s idő és körülmények kedvezésével megtörheti az ellenség hatalmát, de a tespedésben kialudt nemzeti erőt semmi hatalom többé vissza nem hozza.”³⁹

A politikai javak „magasabb” javak, amelyeket Deák szembehelyezett az anyagi jóléttel, egyéni boldogulással, elutasítva azt, hogy Magyarország esetleg egy cseh típusú fejlődésben részesüljön. Az 1847. nyári *Ellenzéki Nyilatkozat* hangsúlyos megfogalmazása értelmében „az alkotmányosság nekünk oly kincsünk, melyet idegen érdeknek, vagy bármi kecsgetető anyagi haszonnak feláldoznunk nem szabad”.⁴⁰ Kutyák és farkasok életfilozófiáját állítja szembe egymással a magánjog terén is a jobbágyok birtokképeségéről szólva 1833 szeptemberében: „Pedig nem értjük-e mindnyájan az iszonyú különbséget, mely a jólét és a törvényes függetlenség közt van? Találkoznék-e közöttünk, ki a materiális legjobb létet, melyhez jobbágyi függés van kapcsolva, inkább választaná, mint törvényes függetlenség mellett a középszerűséget?”⁴¹

Még életében eljött az a pillanat, amikor előtűntek Deák elvének a korlátai. A kiegészítés konstrukciójával szembehelyezkedő demokrata körök betiltásának ügyében nyilvánvalóvá vált, hogy egyáltalában nem ugyanaz bizonyos liberális elveket (nevezetesen: a véleménynyilvánítási szabadságot) körültekinthetően és ellentmondásmentesen összeegyeztetni a politikai közösség alapelvével, avagy csupán vállalni és védelmezni olyan határok között, amelyet ez az elv szabadon hagy. Egyértelművé vált, hogy konfliktus esetén a járulékos, a másodlagos elvnek kell visszavonulnia. Mindezen nem változtat semmit az a tény, hogy az utókor gondot fordított arra, hogy Deák illiberális tettét két pozitív mozzanattal ellensúlyozza. Az egyik Deák felháborodása a készülő belügyminiszteri rendelet hallatán (azaz spontán érzelmeiben liberális álláspontra helyezkedett), és a Horváth Boldizsár által felhozott érvek („motivumok”) előtt való példamutató meghajlása, vagyis a politikai kooperáció köteletségének a személyes politikai vonzalmak elé helyezése. A demokrata köröket betiltó 1868. március 3-ai rendelet fogalmazása közben már nagyon nagyok a gondolati hézagok. Deák nem vállalja fel, hogy az általa felfogott és védelmezett magyar alkotmány lényegi sajátossága éppen az, hogy nem a népszuverenitásnak és a belőle kinőtt eszméknek a védelmére való: a „szabadság, egyenlőség és testvériség” el-

³⁷ Idézi Molnár 1998: 33.

³⁸ Deák 1889: 198.

³⁹ Deák 1882: 467

⁴⁰ I. m. 622.

⁴¹ I. m. 30.

veinek továbbfejlesztőjeként is fellépteti az alkotmányt. Továbbá, élve az 'alkotmány' szónak a korban szokásos, Karl von Rottecknél is meglevő⁴² kettős jelentésével, azt mondja erről az alkotmányról, hogy az „a főnálló törvények összességében fekszik”⁴³; így aztán minden törvény tagadása alkotmány sértés.

Deák magasra törő pályatársait, utódait az öreg úr felfogása a politikáról nem kötötte, de az öreg úr nem is akarta, hogy kösse. Eljuttatta Magyarországot oda, ahová az ő közösség-felfogásával el lehetett jutni. Visszavonult: nézte, hogy azok, akiket ez az eszmény ilyen mélyen nem érintett meg, akikkel ebben sem egyet nem érthetett, sem meg nem hasonlított nyilvánosan (hiszen sohasem beszélt erről), vajon mit kezdenek a lehetőséggel.

A 19. századi magyar nemzeti fejlődés összeurópai keretben való szemlélésekor szokás a politikai-intézményi, kulturális, mentalitásbeli modernizációt nyugat-európai minták fényében, a tájékozódás, befogadás, alkalmazás fázisain keresztül értelmezni. Általában ez a módszertani előfeltevés munkál a szakirodalomban Deák elméleti tájékozódásának feltérképezésekor is. Ezen a közös kereten belül az eltérő nézetek zavarba ejtő sokaságával találkozhatunk.⁴⁴ Deák maga ez esetben sem nyújt fogódzót a kutatóknak. Vannak megnyilatkozásai az elméleti politikai tájékozottság szükségességéről, de ezek túl didaktikusak, túl általánosak, mint például a szentencia a Kemény Zsigmondhoz intézett, nyilvánosságnak szánt magánlevelében a nehéz helyzetben levő *Anyák Hetilapja* ügyében, amely 1861. október 24-én megjelent a *Pesti Napló*-ban: „a politikai képzettség is csak úgy alapos, ha tudományos műveltségben gyökerezik”.⁴⁵ Olvasmányaira beszédeiben, érveiben, gondolatmeneteiben közismerten nem hivatkozik.

Számosan képviselik azt a véleményt, hogy Deák Ferenc elméleti felkészültség tekintetében is párját ritkító politikus volt. Csengery Antal mondja róla, hogy „az erélyt, a melylyel a magyar nemzet jogaihoz ragaszkodott, a jognak magasabb, bölcsészeti felfogásával látjuk párosúlva Deákban. Nemcsak nemzetünk, hanem általában korunk legkitűnőbb jogphilosophjai közé emelte őt e műveltsége”.⁴⁶ De olvashatunk ezzel ellentétes álláspontot is: „Bizonyos, hogy Deák Ferencz szakember a büntetőjog terén nem volt, olvasottsága is alig terjedt kívül az encyklopedikus jártasság azon határain, melyeken belül ismét nem maradhat egy képzettebb politikus sem.”⁴⁷

Deák tájékozódását (aki nem tett nyugati körutazást) nyelvtudása és a kulturális csere akkori viszonyai messzemenően behatárolták. „[N]yelvismerete – írja róla Sándor Pál – a latin mellett csupán a németre korlátozódik. Ezért csak a német nyelv közvetítése útján jutnak el hozzá a korszellemet megújító nyugati ideák áramlatai. Meglehetősen szűk szellemi folyosó ez az útnak befogadására.”⁴⁸ Azok a kutatók, akik a politikai tekintély nábobbi grandezzajú birtoklása és a politikai műveltség kincseiben való esetleges szűkölködés közötti feszültséget megszüntetni próbálták, néha Deák könyvekre nem is szoruló zsenialitását hangoztatták, mint például Áldor Imre, aki Deák egy némely olvasmányá-

⁴² Rotteck é. n.: 3.

⁴³ Deák 1898a: 350–351.

⁴⁴ Műveltségének összefoglaló értékelése, a vonatkozó régebbi irodalom felhasználásával: Sándor 1981: 534–537., illetve korábban Wlassics 1923: 119. skk.

⁴⁵ Deák 1889: 214.

⁴⁶ Csengery 1884: 16.

⁴⁷ Visi 1876: 201.

⁴⁸ Sándor 1981: 534.

nak előszámlálása előtt megkérdi: „Melyek valának ez időtájt leginkább ama könyvek, miket Deák forgatott, s mik mankóra nem szoruló lángeszének szórakozást nyújtottak?”⁴⁹ Avagy pedig úgy járnak el, mint Takács Péter, aki szerint „[k]evesen voltak a kortársi politikusok között, akik történelmi, gazdaságtani, jogi, filozófiai és természettudományos ismeretekkel felvértezettebbek lettek volna”,⁵⁰ ám az ismeretek forrásaira nézve (a tudományos műveltség szerkezetének alapelveit némiképp figyelmen kívül hagyva) az alábbi megoldást ajánlja: „tudását csak részben a könyvekből szerezte: annál többet merített az emberi elmék társalgás közbeni »letapogatásából«; baráti köréhez tartoztak a legkiválóbb magyar tudósok, költők, publicisták”.⁵¹

Deák műveltségéről akkor juthatunk megalapozottabb ítéletekhez, ha viszonyítási pontokat keresünk, amelyekhez a meglehetősen nagy számban rendelkezésre álló adatokat hozzámérjük. Ami Deáknak a műveltség megszerzésére általában vonatkozó igényét illeti, megállapítható, hogy körülmények között igyekezett tájékozódni a kultúra és a tudomány különböző területein, legalábbis az 1830–1840-es években. Ismeretesebb ebből az időből levelei Stettner Györgyhöz, melyekben újra és újra valamely irodalmi vagy tudományos újdonságot rendel meg, vagy effélék után érdeklődik.⁵² Könyvtára, a leírások alapján, kiegyensúlyozott és a kor „munkajellegű” magánkönyvtárai között tiszteletre méltó képet mutat a maga klasszikus latin és német olvasmányokat, geográfiai, magyar törvénytudományi, továbbá politikaelméleti, történelmi és nemzetgazdasági műveket felvonultató címeivel.⁵³

Kérdés, hogy ennek a műveltséganyagnak milyen súlya volt a reformkor elején és derekán, illetve a hatvanas években, mert hiszen a politikaelméleti áramlatok szempontjából tekintve is hosszú a pálya. A magyar politikai értelmiség számára az 1832–1836-os országgyűlés az első nagy tájékozódási hullám: ott kezd divatja lenni az államtudományi, politikaelméleti műveltségnek, bár korukhoz képest a legjobb koponyáink olvasmányjegyzéke is körülbelül egy fél nemzedékkel elavult. Már azé, aki olvasott: ekkoriban bármiféle elméleti kútfő hivatkozása feltűnést keltő tudásszámba ment. Éles szemmel veszi észre Csengery Antal, hogy Kölcsey adaléka az *Országgyűlési napló*-ban korjellemző dokumentum lehet: „[E] képviselők legnagyobb részének egész államférfiúi készültsége a Corpus Jurison és a magyar országgyűlési iratok olvasásán épült. Rendkívüli dologként jegyzi fel Kölcsey, hogy Borsiczky könyves szekrényén külföldi államtudományi munkákat is látott.”⁵⁴

Az 1840-es években már jóval nyitottabbá vált a világ, nem utolsósorban a centralisták tájékoztató munkájának köszönhetően. Az évtized elejének büntetőjogi vitáival van összefüggésben az az olvasmányjegyzék, amelyet Deák ajánlott Wesselényi Miklósnak 1839. július 22-i levelében. Áldor Imre közlése óta⁵⁵ ez a lista mintegy Deák európai jogi műveltségének illusztrálására szolgál.⁵⁶ Beccaria, Feuerbach, Bentham, Romagnosi,

⁴⁹ Áldor é. n.: 59.

⁵⁰ Takács 1991: 9.

⁵¹ Takács 1991: 9. Az életből tanulás motívumát Csengery említi először. (Takács 1976: 183.)

⁵² Pukánszky 1936.

⁵³ Egy budapesti 1925, Vaska 1925.

⁵⁴ Csengery 1884: 9.

⁵⁵ Áldor, é. n.: 59.

⁵⁶ Körmöczy 1992: 24–25., további hivatkozásokkal.

Beaumont, Tocqueville: valóban válogatott névsor, azonban jelen összefüggésükben alapvetően büntetőjogi szakírókról van szó. Egyfelől levonhatjuk ugyan belőle a következtetést (amint Visi Imre megtette), hogy Deák átlagos büntetőjogi ismeretekkel rendelkezett: azonban ez éppen elegendő volt, és annnyival inkább megfelelő, mert az Eötvös–Lukács-féle *Fogházjavítás* és Szemere Bertalan pályadíjas műve részletekbe mérőn közvetítették a hazai érdeklődők számára a kodifikáció és az elzárástechnika naprakész szakirodalmát – ezek az átfogó szemlék éppen arra szolgáltak, hogy megkönnyítsék a tájékozódást.⁵⁷ Ami fontosabb: a büntetőjogi tájékozottságból vagy annak hiányából semmi nem következik az európai jogi irányzatoknak a magyar polgári átalakulásra vonatkozó jelentőségére, illetve Deák ez ügyben elfoglalt álláspontjára nézve. A büntetőjogi reformtörekvések az 1840-es évek elején éppen azért voltak ugyanis fontosak, ami egyben legnagyobb korlátjuk is volt: a törvény előtti egyenlőség kérdését lehetett általuk fessegetni, ám úgy, hogy a magyar jog feudális szerkezetét a vita ne érintse.

Az a pálya legvégének időszakát illeti, az 1867 táján pályára lépő fiatal nemzedék már szinte naprakész az olvasmányokat illetően, habár reflexióiban naív, konfúz is néha. Megnyilatkozásaiban nincs jele annak, hogy az idős Deák az új és új szellemi kihívásokkal való lépéstartást ekkoriban még mindig feladatának érezte volna.

Összességében megállapítható, hogy Deák olvasottsága a korabeli politikai elit átlagának felelt meg. Ám kérdésesnek minősíthetjük, hogy Deák politikai eszméinek is a legmegfelelőbb szövegösszefüggése-e a megszokott recepciótörténeti keret. Magyarán: van-e egyáltalában magyarázat Deák kérdéseire a tudós angol, francia és német könyvekben? Amint már volt róla szó, a 19. század Nyugat-Európája s az európai politikaelmélet számára a nemzetállam érvényes és jelen levő intézmény volt, Magyarország számára pedig nem. Deák – annak ellenére, hogy teoretikus műveket nem írt – minden jel szerint érdemben és mélységében belegendolt ebbe a különbségbe, s ezen keresztül közelített a magyar viszonyok modernizálásának elméleti dilemmáihoz, melyekre a magyar politikai közösség tézisének előtérbe állításával eredeti választ fogalmazott meg.

Bizonyos értelemben ugyanez vonatkozik az erkölcsfilozófiai olvasmányokra is. Áldor Imre említi Deák olvasmányai között Jacques Matter (1791–1864) protestáns történész és teológus törvények és erkölcsök kölcsönviszonyát tárgyaló, *De l'influence des moeurs sur les lois, et de l'influence des lois sur les moeurs* című művét német fordításban. Ám Deák a munkából aligha kaphatott választ az őt érdeklő kérdésekre. Az elzászi Matter, annak főleg német hivatkozásai vannak, szemléletében francia munkát írt: a „szokások” értelmében felfogott erkölcsökről értekezik, és a kölcsönhatás és a kölcsönös alkalmazkodás mellett érvel.⁵⁸ Karl von Rotteck *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften* című munkája, melyet Deák szintén ismert, pedig csupán a magánjogra (egyéni szabadságra) vonatkozóan vizsgálja törvényesség és morál összefüggését.⁵⁹

A szóba jöhető olvasmányokból kihüvelyezhető erkölcsi tanítások azonban mindenképp azért irrelevánsak, mert Deák Ferenc sokkal kevésbé támaszkodott a politikai viták során erkölcsi érvekre, mint azt hangoztatni szokták. Már pályája első harmadában kijárt neki nemegyszer az erényeire vonatkozó dicséret. Erre példa az 1841. november 28-ai Pestre érkezésekor elmondott Erdélyi János-beszéd e részlete: „erkölcsi lényed vonását,

⁵⁷ A korabeli büntetőjogi felvilágosításról: Varga 1980: 7. skk., Gángó 1993.

⁵⁸ Matter 1843: 325. skk., 478. skk.

⁵⁹ Rotteck 1829–1835: I., 37. skk. Vö. Vaska 1925. Rotteckről: Panka 1938: 290–291.

lelked szilárd jellemét s elveid ama tiszta fényű vezérét, melyről Berzsenyi éneklé, hogy »isten«, nem vesszük ecsetre.”⁶⁰ A sztoikus-keresztény erényt később ugyanúgy Deák sajátjának tartották a passzív ellenállás idején, mint a kiegyezés körüli években és később, utóélete során is.

Az antik erényekhez hű Deák Ferenc képét rajzolta meg az 1843-as követi mandátum visszautasítására hivatkozó Deák Farkas: „Megismertette magát, hogy önzéstelen s nem a külső nagyra vágyás embere, hanem az igazságé és méltányosságé. Hogy az állam életében előtte legszentebb a törvény s a magány életben az elvhűség. Mikor kenyértörésre került a dolog mindig az eszményi párton állott s nem csak szónoklataiban hirdette a szép elméletet, hanem a gyakorlati életben is a mellett döntött”.⁶¹ Az ókori erények az utóélet során némi magyaros színezetet is nyertek. Alighanem Gyulai Pál nevezte először Deákot „a magyar értelmi és erkölcsi erő nagy képviselőjé”-nek,⁶² amelyet azután a századforduló évtizedeinek vezető eszmétörténésze, Concha Győző is megismételt Ferenczi Zoltán Deák-monográfiájáról írva: „Szerző [ti. Ferenczi Zoltán] ezt [a] néplélek által a haza bölcsének, a magyar értelmi és erkölcsi jellem megtestesülésének tekintett erős, önálló egyéniséget, ezt a páratlan történelmi alakot egyes cselekményeiből akarja újraépíteni”.⁶³ Concha szerint Deák „[p]áratlansága: vezetni egy nemzetet a külső, jogi hatalom minden döntő, jogi eszköze nélkül, a morál legkényesebb követelményeivel összhangban.”⁶⁴

Eötvös Károly és Wlassics Gyula műveiben jelenik meg először az idealizált Deák Ferenc alakja és az antik vagy keresztény erénykatalógus szerint néven is nevezett jellemvonások. „Nem találtam benne hibát és semmiféle gyöngeséget. Lelkének csodálatos erői mindig tökéletesek voltak. Az ember mintáját láttam benne. Az emberét, a hazafiét és a magyarét.”⁶⁵ Eötvös Károly azután Leonidász és a háromszáz spártai sírversét is parafrázeálja Deákra vonatkoztatva: „Aki itt jársz, mondd meg azoknak, a kik most élnek, hogy a haza törvényeit s az emberi erényeket megtartottam.”⁶⁶

Wlassics Gyula azt írja Deákról, hogy könyvének „hősében az értelmi és erkölcsi jellem, a közéleti és emberi erények az emberi tökély legmagasabb fokáig jutott teljes összhangba olvadnak.”⁶⁷ Szakralizáló nyelvhasználattal beszél arról az értelmi és erkölcsi, úgymond, erőforrásról, „mely a »haza bölcsének« glóriájából veti fénysugarait.”⁶⁸ Itt már feltűnik az antik erénykatalógus értelmében értelmi és erkölcsi erények szétválasztása. „Miként Deák Ferencnek *uralkodó gondolata* a jogtisztélet, a törvényhez való ragaszkodás volt, *uralkodó érzése az erkölcsi erőbe* vetett hit volt.”⁶⁹ A deáki erények lajstroma: az igazságosság, az egyenesség és a becsületesség, ami annyit tesz: „Semmi nem igazolja azt, hogy *a politika harcai között meg ne óvjuk a morált.*”⁷⁰

⁶⁰ Deák 1992: 43. A beszédet Sándor Pál azonosította Erdélyi János szövegeként. Az eseményekre nézve l. Ferenczi 1925: 95.

⁶¹ Deák 1884: 11.

⁶² Gyulai 1904: 335.

⁶³ Concha 1905b: 569.

⁶⁴ Concha 1905a: 498.

⁶⁵ Eötvös 1905: I., 2.

⁶⁶ I. m., I., 308.

⁶⁷ Wlassics 1923: 9.

⁶⁸ I. m. 3.

⁶⁹ I. m. 106.

⁷⁰ I. m. 106–107.

A Deák erkölcsi magatartásáról szóló testimóniumok közül a leghangsúlyosabban Áldor Imre utal római köztársaságkori viszonyítási pontokra: „Hebehurgya, dőre vélemény volt, mely Deák Ferencben a közjogi szerződés megkötésénél politikai gyávaságot supponált indok gyanánt. Deák nem volt soha gyáva!... A támadásban körültekintőbb, higgadtabb, lassabb és óvatosa vala a Hannibált kerülgető Fabiusnál... De politikai hitvallásában s a nemzet igazának védelmében viszont rendetlenül állhatatos, és hőiesen elszánt és áldozatkész, akár egy Regulus...”⁷¹

Az irodalomban már korábban észrevették, hogy nem egészen problémamentes az a ráhagyatkozás, amellyel Csengerytől Gyulaiig megkísértette a kortársakat (Deák halála után) a gondolat, hogy a „deáki jogvédelem” általában, és „a passzív rezisztencia is elsősorban (vagy akár pusztán) erkölcsi önfenntartó magatartás akar lenni”, s amely leginkább a „sztoikus erények” katalógusát vallja a magáénak. Dávidházi Péter szerint, akit itt idézek, Deák lelkének vizsgálói ezzel „gondolati tévútra” kanyarodtak: „a szekularizálódott erkölcsi érzület fogalmában megjelenő végső célérték” Deáknál sem (és Széchenyinnél sem) egyéb, mint „a hatékonyság nagyon is evilági és gyakorlatias szempontja”.⁷²

Mindazonáltal talán nem annyira egyszerű a megoldás, hogy az itt vázolt morális pozíció csak jobb elrugaszkodási pont volna a célracionális cselekvéshez. Külön kell választanunk annak elemzését, Deák maga milyen álláspontot foglal el erkölcs és politika viszonyának tekintetében attól, hogyan nyilatkozik róla az utókor. Ugyanis Deáknak az erkölccsel kapcsolatos megnyilvánulásai nem tekinthetők kifejezetten a morális érzületre vonatkoztatott állásfoglalásnak, hanem a politikai meggyőzéshez, retorikához, a tágabban értelmezett politikai modor kérdésköréhez tartoznak.

Kétségtelen: erényeinek antikizáló-szakraális retorikába öltöztetett dicsérete ellen Deák sohasem tiltakozott, amit minden bizonnyal egyetértő bátorításnak vettek a kortársak. Lásd ehhez például a szegedi küldöttség 1866. november 12-i beszédét: „Az ős népek történelméből tudjuk, hogy a régiek minden erények közt a legnemesebb és legfenségesebbeknek tarták a tiszta és önzéstelen hazaszeretetet, s ezzel párhuzamba állítván az oly jutalmat is, mely a népek őszinte, tiszta és önzéstelen hálájából szövedik a valódi polgári érdem koszorúja közé: ily szeplőtlen tiszta jellegű koszorú az is, melyet a nép millióinak hálája emel vala nagy hazafi a Te érdemekben megőszült és erényekkel dúsan redőzött homlokodra.”⁷³ És így tovább a dicséretes túlzófokán: Deák pedig válaszában egyszerűen megköszöni Szeged népének iránta tanúsított „bizalmát”.⁷⁴ Deák engedményeket tett az a közvéleménynek, hogy szó nélkül hagyta személyes és politikai erkölcsi összekapcsolt dicséretét. Ráhagyta a kortársakra, hogy naivan betöltsenek egy áthidalhatatlan logikai szakadékot. Ha Deák célja az volt, hogy a politikát jogpozitivistá alapozással, anélkül művelje, hogy erkölcsi érvekre kelljen hivatkoznia, akkor is, mindazonáltal, elnézte, hogy mások hivatkozzanak efféle vele kapcsolatban.

Ha előfordul, hogy Deák maga is hivatkozik bizonyos erkölcsi instanciákra, akkor az kiélezett döntéshelyzetben történik, mint például a felirati javaslat vitájában: „De van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, mivel én soha nem alkuszom, mert parancsát szentnek tartom, s kinek neheztelését magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekintem, és ezen hű barátom: önlelkismeretem.”⁷⁵ Azonban Deák

⁷¹ Áldor, é. n.: 50.

⁷² Dávidházi 1998: 34–35.

⁷³ Deák 1897: 77.

⁷⁴ I. m. 78.

⁷⁵ Deák 1889: 38.

nemcsak nem mondja meg, hogy *meltyek* azok az erkölcsi elvek, amelyek lelkében lakoznak, hanem a dolgot annyival is kifürkészhetetlenebbé teszi, hogy, Kanttal szólván, nem a belső törvényhozásra, hanem egyenesen a belső bíróra hivatkozik. Ezért ezek a Deáktól származó, kifejezett vagy hallgatólagos erkölcsi üzenetek valóban a célorientált politikai modor összefüggésében lelik meg igazi helyüket.

Nehezen volnának kikezdzhetők Sándor Pál megállapításai, hogy Deák törvénytudománya „nem a paragrafusok szellemének és betűinek egyszerű tárháza csupán. Elsősorban olyan történeti látásmódon alapuló eszmei-politikai fegyver, amely a leginkább közelít – éppen a közjogi vitáktól hangos politikai korszakváltás idején – egy olyan »prókátor nemesség« gondolatvilágához, amely állandóan jogítéletekben gondolkodva vitázik a politika titkos kulisszái mögött éppúgy, mint nyílt szintéren.”⁷⁶ Mindazonáltal ebben vagy más hasonló leírásban Deák politikai modoráról számos probléma homályban marad. Nem derül ki belőle, vajon Deák tudott volna-e másképpen érvelni, avagy sem. Nem mindegy, hogy „zsák a foltját” alapon egy politikai kultúra kitermelte magából a legrátermettebbet, avagy pedig Deák igazodott azokhoz a keretekhez, amelyek adottak voltak. Ha tudta volna másképp csinálni, miért nem csinálta? Törekedett-e arra, hogy maguk a keretek is megváltozzanak?

Deák politikai modorára bizonyos értelemben leginkább Csengery Antal jellemzése illik: „A lángész alkalmazkodási módja [...] a legközönségesebb elmékhez anélkül, hogy hozzájuk lealacsonyodnék.”⁷⁷ Deák maga Széchenyi Istvánhoz írott, 1841. március 20-i levelében vall arról, mennyire alacsony szinten állónak tartja a magyar politikai kultúrát: „Gondosan kell kimélnünk a már fenn álló jót és czélszerűt és ügyes kézzel kell irtogatnunk a jóval össze szótt rosszat, hogy az egész össze ne roskadjon, hanem fokónként változzék jobbra [...]. Más nemzeteknél, a napnak kérdései a köz értelmességnek nyilvános és szigorú bírálatán mennek előbb keresztül, s azután a közvélemény mindenható ereje ad azoknak életet; nálunk azonban mindezt még előbb teremteni kell. Honunkban a köz értelmesség számra és terjedelemre nézve még igen szűk határok közé szorult, a közvélemény pedig csak most kezd ébredni, s még igen gyakran, és igen sokáig lesz az indulatok izgató szavának ingatag játéka.”⁷⁸

Deáknak határozott és több oldalú elképzelései voltak arról, miképpen kell viselkednie ebben a politikai közegben. Képviselőtársaitól, korának politikailag aktív személyeitől mindenekelőtt azt várta el, hogy tartsák fenn a racionális és jóhiszemű kommunikációt, ami számára a politikai közösség egyik legfontosabb ismérve volt. Ebben az értelemben emeli ki még a reformkorban, hogy a legfontosabb politikai erény „a türelem egymás személye, egymás viselkedése iránt, [...] legyünk gyanú nélkül, lakjanak szeretet, bizodalom és türelem szíveinkben”.⁷⁹ S ennek értelmében figyelmeztet 1861-ben is többször a viszázs érzések nélküli politikai párbeszéd szükségességére: „egyet tartanék szerencsétlenségnek a hazára nézve: ha a különböző véleményűeket keserűség választanál el egy-

⁷⁶ Sándor 1997: 6.

⁷⁷ Csengery 1884: 119.

⁷⁸ Deák Ferenc–gr. Széchenyi Istvánhoz, Kehida, 1841. március 20. In: Viszota 1903: 180. Ebben a tekintetben Deák egyetért Karl von Rotteckkel, aki szerint „csak a *közvélemény* felemelkedése, megerősödése és felvilágosítása által” érhető el szabadság és jog uralma. Rotteck 1829–1835: I., XIV–XV.

⁷⁹ Deák viszontválasza Erdélyi Jánosnak, 1841. november 28., in: Ferenczi 1925, 95–96.

mástól”⁸⁰; hogy „[h]a valaki azt mondja, hogy az ő belátása szerint a haza érdekében így kell eljárni, a másik meg azt mondja, hogy az ő belátása szerint a haza érdekében amúgy kell eljárni: ezen nézetkülönbség úgy egyiknek, mint a másiknak hazaszeretettét kétségbe nem vonja. [...] H]iszen nem egy úton lehet a haza érdekeit szolgálni; minden út ugyanoda vezethet; ezért én minden szándékot tisztának és becsületesnek tartok”.⁸¹ Ezért idézi ugyanekkor, 1861. június 4-én egyetértéssel Révész Imre debreceni képviselő felszólalását: „Követem e részben előadásának azon szavait, hogy »a köztanácskozások nem csupán szónoklatokra, de arra is valók, hogy egymás nézetei irányában, ha a közjó kívánja, észrevételeinket honfiúi szeretettel megtegyük és türelemmel elfogadjuk«”.⁸² A képviselőházi beszédek olvasva helyenként szinte megdöbbentő, miféle csekély horderejű és olykor kicsinyes ügyekben is latba kellett vetnie a tekintélyét, a hangját kellett hallatnia. Úgy tűnik, hogy türelemmel tanította e hozzászólásaival azokat a képviselőtársait, akik a politikai kultúra sokkal alacsonyabb fokán állottak.⁸³

Mégpedig elsősorban a formára, a következetes gondolkodásra oktatta őket.⁸⁴ Deák „logikája” a magyar jog nem-rendszeres jellegéhez alkalmazkodott: 1836. június 20-ai követjelentésének megfogalmazása értelmében „[o]lyan országban, ahol a belső elrendelésnek és a fennálló törvényeknek összessége nem rendszeresen alkottatott, hanem inkább egyes eseteknek, és az egyes körülmények összeszővődésének szüleménye, törvényhozás útján rendszeresen és egyszerre javítani majdnem lehetetlen”⁸⁵ Magyar észjárása⁸⁶ ebben a vonatkozásban nem egyéb, mint az egymásnak ellentmondó vagy legalábbis inkohereens evidenciák mérlegelése. Logika és észhasználat nála elsősorban jó emlékezőtehetséget jelent. Ezen túlmenően belátta, mi a jelentősége annak, ha elkötelezte magát bizonyos premisszák mellett. Deák értelme (ahogy Hobbes mondaná) képes végigfutni az evidenciákon, „mint spániel a mezőn”, és jelzi azt, ami feltűnő. Nem hipotézisekhez kereste az induktív bizonyítékokat (ennyiben gondolkodása eleve nem „tudományos” jellegű), hanem képes volt a nyilvánvalóan rendelkezésre álló tényeket mérlegelni. Erre utal Eötvös József azon megállapítása, hogy Deáknak nincs képzelőereje. A racionalizmus mindenek fölé emelése viszont nem jellemző rá. Alkalmasint éppen ez az anti-spekulatív, nemtudományos észjárás hatott baráti körére is. Deák Farkas visszaemlékezé-

⁸⁰ Deák 1889: 66.

⁸¹ I. m. 39–40.

⁸² I. m. 45.

⁸³ I. m. 41–42.

⁸⁴ Vö. pl. ezekkel a megjegyzéseivel 1848-ból: (a képviselőházhoz intézve) „egy száraz figyelmeztetésem van: vigyázzanak t. i., hogy valamikép insequentiaiba ne essenek”. (Deák 1886: 44–45.); „Mert ha az elv csak odavetve van, midőn szóról-szóra, §-ról §-ra megy az ember, sokban megütközik, mit különben helyesnek találta, ha formulázva volna.” (I. m. 341–342.)

⁸⁵ Deák 1882: 231.

⁸⁶ Deák Farkas tanúsága szerint „Arany mondá róla: *egyszerű igaz magyar volt*, s valóban Deák a magyar faj s magyar politikai nemzet megtestesült typusának eszményített alakja volt s nemcsak táblabírói hanem egyszersmind népies zamattal.” (Deák 1884: 11.) Csengery Antal és Wlassics megfogalmazásai szerint „[m]int az ókor ama bölcseiben a görög józan ész: úgy nyilatkozott Deákban a magyar józan értelem” (Csengery 1884: 94.), illetve „[a] magyar néplélek, a magyar faj legfényesebb erkölcsi és értelmi tulajdonai nyilatkoznak meg Deák Ferenc életében és tanításában”. (Wlassics 1923: 103.)

se szerint itt „aratta legszebb győzelmeit, midőn Eötvös aggodalmait sőt félelmét, Csengery tépelődéseit és statisztikai adatait, Kemény kritikáit és ellenérveit egymásután győzte le.”⁸⁷ Valóban, Gyulai Pál, Eötvös József egybehangzóan állították, hogy „[s]zónoklatának fő eleme az erős logika”,⁸⁸ hogy Deák „legkitűnőbb tulajdona a logika”⁸⁹ volt.

A legkritikusabb helyzetekben viszont, ha tanítgatásra és érvelésre nem volt idő, tekintélyét kihasználva Deák retorikái emelkedettségre ragadtatta magát. Kiváló arányérzékkel adagolta a pátoszt: csak a lehangsúlyosabb helyeken, de akkor remek stílussal. Pontifexi tekintéllyel szólalt meg például 1861. május 13-án, a felirati javaslat előterjesztésekor: „Nehéz idő, vészteljes évek mentek el fölöttünk. Végenyészet szélén állott nemzetünk. De az isteni gondviselés, midőn egyrésztől annyi szenvedéssel sujtott, másrésztől erőt ébresztett keblünkben, hogy el ne csüggedjünk és a veszélyben forgó hazát még forróbban szeressük. Adja isten, hogy tanultunk légyen a kísértet nehéz napjaiban, s kik egyikek voltunk szenvedésben, egyikek legyünk működéseinkben is.”⁹⁰ Ugyanígy nem riadt vissza a frázisoktól sem, ha az ügy fontossága megkívánta, mint például a sokak számára túlságosan mérsékelt hangvételű felirati javaslat elfogadtatásának szolgálatában: „Félénk, sőt gyáva az, ki önszemélyét félti, midőn hazájának sorsa forog kérdésben; de ki maga nem fél, hanem félti a hazát, óvatos nem azért, hogy magát baj ne érje, hanem hogy a haza ne szenvedjen, az, uraim, nem félénk, nem gyáva.”⁹¹

Politikai modorára nézve egész életében érvényben maradt mindaz, amit 1832-ben Vörösmartynak kifejtett: „azon magányos személy [...] ki jó Baráti által más megyék helyes véleményéről tudositva önnön Megyéjében a Hatalmasabb Rendek büszke hűségát okosan kimélleni tudja, ki barátságos körben enyelegve, nem oktatva, kérdező nem pedig elbizott hangon teszi jegyzéseit, ki őket illy módokkal szokatja lassanként az egykor annyi[ra] rettegett uj gondolathoz, sokat eszközölhet a mi előbb lehetetlennek látszott, mert az ujsággal is meg barátkoznak idővel azok, kik egykor ellenzői valának, sőt végre azt hiszik, hogy a mi javaltatik, az nem valóságos ujitás, hanem okos és szükséges igazítás. Így lehet a magyar Nemest is régi álmaiból és százados előítéleteiből ki vetköztetni”⁹²

Ez a sikeresnek bizonyuló stratégia, nem egészen problémamentesen, kettős megfontolásból eredt. Egyfelől Deák nem hitte, hogy igazi változás lehetséges a közérzésben: céljai keresztülvitelének érdekében rákényszerült, hogy kijátssza azt. Am másfelől látni kell azt is, hogy Deák számára a maga politikai közösségfogalmának megvédelmezéséhez kapóra jött ez a látszólag külső kényszerűség. A deáki politika e nélkül a korlátozás nélkül egyszerűen nem létezhetne. Ha nem lett volna, úgymond, rákényszerítve arra, hogy a zöm kedvéért engedményeket tegyen a feudális intézményeknek és rendi érzsületnek, akkor ki kellett volna derülnie, hogy ezek az engedmények egy elvszerű politika számára lehetetlenek – enélkül szükségyszerűen fel kellett volna adnia a magyar politikai közösség jogfolytonosságának tézisé.

Márpedig ez a jogszerűség Deák politikájának egyik középponti eleme. „[S]okkal tisztábban áll előttünk, polgári kötelességünk törvény szabta ösvénye, sokkal mélyebben

⁸⁷ Deák 1884: 8.

⁸⁸ Idézi Takács 1988: 53.

⁸⁹ Eötvös 1977: 598., idézi Schlett 1994: 39.

⁹⁰ Deák 1889: 16.

⁹¹ I. m. 37.

⁹² Deák Ferenc–Vörösmarty Mihályhoz, Kehida, 1832. február 24. In: Vörösmarty 1965: 33., idézi Pukánszky 1936: 315.

tiszteljük a törvény szentségét, mintsem, hogy bármi ingerlések azoktól eltántoríthatnának. Az ijesztés sok gyávát elrettenthet, de soknak kebele törvény és igazság iránti hódoltságban félelmet, csüggedést nem ismer⁹³. Wesselényihez írott, 1837-es levelétől kezdve számtalan megnyilatkozását idézhetnénk Deáknak, amelyekben a törvényesség mindenáron való megtartását hangsúlyozza.⁹⁴ Ugyanígy a Deákról író utóknak is kedves témája az erről való megemlékezés.⁹⁵ Deák a törvényesség (azaz a politikai közösség folytonossága) nevében védelmezi például a rendi alkotmányt a felelős kormány követelésével szemben az 1843-as büntetőjogi törvényjavaslat vitájában: „Sarkalatos törvények lesznek tehát megsemmisítve anélkül, hogy azoknak rendelete másokkal pótolatnék, ezt pedig a törvényhozás akkor, midőn a büntető törvények rendszeres kidolgozására választmányt küldött ki, bizonyosan nem akarta; ezt a nemzet, míg alkotmányos szabadságához hű kíván maradni, soha nem akarhatja.”⁹⁶

E megnyilvánulások alapján kiviláglik, hogy Deák nem kérdőjelezi meg, hogy az önérdekkövetés érvényes álláspont lehet, hiszen az olykor „legfonákabb” törvényeknek az alapja egykor valóban az önérdek volt: a törvény érvényességét visszamenőleg lehetetlen is, de értelmetlen is kétségbe vonni: ezzel a politikai közösség alapját kérdőjelezni meg. Ennek a törvényességnek a megtestesítője a Corpus Juris, amely mindig kéznél volt, akár a légycsapó.⁹⁷ A húsvéti cikk szövegezésének anekdotájában a jelenet, Salamon Ferenc leírásában szimbolikus: „A belső szobából kihoztuk közös erővel a Corpus Juris két kötetét [...]. Az öreg úr a kettő közt foglalt helyet.”⁹⁸

Azt hiszem, félreértés Deák e jogtisztelétét valamiféle formalista jogi megfontoláshoz kötni.⁹⁹ Tisztelte a jogot, de nem a jogért magáért, hanem azért, mert a jogon túl nem volt számára tovább regresszus a politikai közösség legitimációjában. Ebben az értelemben mondja 1863. március 28-án, az 1861-i országgyűlési tagok díszalbumának átadásakor: „Az ügy, mely mellett együtt küzdöttünk, a haza szent ügye, a tér, melyen állunk: a törvényesség. [...] Álláspontunk a törvényesség vala, mely egyenes ellentéte a forradalomnak.”¹⁰⁰ A forradalom ugyanis éppen a politikai közösség legitimálásának alapját változtatja meg. Hiszen máskülönben mi kivetni valót találhatna Deák abban, hogy egy alkalmasabb törvény miatt egy régebbi hatályát veszti? Igaza van Pulszky Ferencnek: Deák Benthamet, a *Panoptikon* büntetőjogi szerzőjét esetleg elfogadhatta, de a kodifikátor Benthamet, aki minden régiségre vagy tekintélyre alapozott törvényt megalapozatlannak tartott, semmiképp sem: „nem kereste Bentham és Smith Ádám tanaiban a bölcsek követ,

⁹³ Deák Ferenc–Wesselényi Miklóshoz, Kehida, 1837. május 14., in: Deák 1992: 38.

⁹⁴ Pl. Deák 1889: 235–236.

⁹⁵ Pl. Deák 1884: 21., Wlassics 1923: 103.

⁹⁶ Idézi: Sarlós 1970: 19.

⁹⁷ Eötvös 1905: I., 2.

⁹⁸ Salamon 1876: 206.

⁹⁹ „Senki sem értette és érezte erőteljesebben [ti. Deáknál] annak a tételnek megcáfolatlan igazságát, hogy ha ma megtámadják az egyik jogot és ezt eltűrjük, akkor holnap érvénytelennek nyilvánítanak egy másik jogot. A jog szolidaritásának ez a gondolata nyilvános pályájának első napjaitól kezdve irányozza államférfiúi cselekvését.” (Wlassics 1923: 103.)

¹⁰⁰ Deák 1889: 235–236.

¹⁰¹ Pulszky 1904: 5. Ezért is új vizsgálódást igényelne, több okadatolásra szorulna Deák Adam Smith-olvasmányainak kérdése. Ő maga e tanokat soha nem propagálta, lévén hogy a szabad gazdaság társadalmi keretfeltételeinek megteremtésével volt elfoglalva, és az adat

mint Széchenyi”.¹⁰¹ „Arra soha rá nem állok” – mondotta Deák a Pragmatica Sanctióról – „hogyan ezen törvényeket mi magunk homályosaknak nyilatkoztassuk.”¹⁰² A Pragmatica Sanctio azért egyértelmű mindenekelőtt, mert érvényben van. Ebben az összefüggésben érdekes Deák azon módszere, hogy a reformkorban az eltörölni kívánt törvényt homályosságának hangoztatásával keverte rossz hírbe: „[A]zon akadályok közül, mik haladásunkat gátolják, egyik és talán legsúlyosabb az ösiség. Bámolni lehet, hogy azon eszme, mely első támadtában már homályos volt, mely azóta is az egymással ellenkező magyarázatok miatt soha tisztába nem jöhetett, mely annyi jónak és hasznosnak létrehozását gátolta, mind ezideig fennállhatott.”¹⁰³

Politikai modor és törvényesség kérdésének tárgyalása után, a deáki erkölcs vizsgálatához Deák Ferenc olykor feltételezett republikánizmusának elemzésén keresztül térhetünk vissza. Wlassics Gyula bizonyos megfogalmazásai a republikánus Deákot állítják eléünk. „A politikai és magánjellelem – írja, – Deák felfogása szerint nem egymásnak engedményt tevő két fogalom. A hazaszeretet volt eszménye, még pedig a szónak legmagasabb értelmében. »Nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak«, mondja, »ki e szegény, szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának.«”¹⁰⁴ Ez a mondat azonban nem feltétlenül republikánus színezetű megnyilatkozás: a közérdeket nem az önérdékkel állítja szembe, hanem más országok szeretetével. Wlassics jellemzése így folytatódik: „Aki tisztán a közjót szolgálja, mint ő, abban a »vir probus« minden erénye tündököl. »Könyörtelennek, hálátlanok s emberek sorsán keresztül gázolók« csak azok a hősök, akiket a közérdek mellett rendszerint erős önérdék is sarkal [!]. A tisztán közérdeket szolgáló bölcs államférfi vezető kezét nemcsak az agyával köti össze. Az *értelem* politikája és az *érzelem* politikája szélsőséget jelentenek. *Értelem és érzelem* politikája együtt emelkedhetnek *bölcs* politikává.”¹⁰⁵

A republikánus vonásokkal is rendelkező Deák képe mindenekelőtt Kossuth Lajosnak 1876. február 14-én Helfy Ignáchoz írott levelére megy vissza, amelyben elmondja a maga nekrológját Deák felett. Ebben írja, hogy a nemzet tisztelti Deákban „a hatalmas analitikus eszt, a szándok önzetlen tisztaságát és azt, hogy a depredatio”¹⁰⁶ ragályos korában mindig »vir probus et integer« maradt”.¹⁰⁷ Azonban Kossuth szavaiból Deák republikánus erényeinek dicséretét csak félreértés, illetve túlhajtott értelmezés hallhatja ki. Kossuth csupáncsak a Ferenc József-i jutalom visszautasításával összefüggésben mondja, ironikusan, hogy „Deák szerencsés ember volt, hogy neki alkalmá nyílt e republikánus

első előfordulásához is szó fér. A neves parlamenti gyorsíró, emellett nemzetgazdasági szakértő Fenyvessy Adolf állapítja meg elsőként, hogy „Deák Ferencz a harminczas években uralomra törő szabad kereskedelmi tanokat követte; ellenezte az állami avatkozást az üzleti életbe, s a Smithianismus elvei szerint az egészséges önérdéket tekinti a gazdasági élet legjobb szabályozójának.” (Fenyvessy 1882: 7.) Fenyvessy azonban alighanem saját korának gazdasági mentalitását igazolta Deákkal.

¹⁰² Idézi Wlassics 1923: 128.

¹⁰³ Deák 1882: 466.

¹⁰⁴ Wlassics 1923: 107.

¹⁰⁵ I. m. 112–113.

¹⁰⁶ A. m. 'depraedatio'. Kossuth 1902b: 137. alapján javítva a „deprevatio”-ból.

¹⁰⁷ Kossuth 1902a: 57

¹⁰⁸ I. m. 67.

erényt monarchiában revelálhatni.¹⁰⁸ Mégis, ezt alapul véve írja Gratz Gusztáv *A dualizmus kora* című munkájában, hogy „[n]agy ellenfele Kossuth Lajos akkor, amikor Deák halálának hírére vette, azt mondta róla, hogy republikánus erényeket tanúsított egy monarchia keretében.”¹⁰⁹

A helyzet azonban az, hogy a feddhetetlen személyes erkölcsi érzületből a helyes politikára nézve semmi nem következik. Sőt: amint azt Kossuth is észrevette, a magántermészetű meggyőződésben lehorgonyzó erkölcsi alapozás fő problémája, hogy a mindenkor önjelölt *Cato maior*-ok környezete tehetetlen a képmutatással szemben: azért, „mert Deáktól nagy tévedése mellett sem tagadhatta meg senki azt, hogy önzetlen, becsületes hazafi maradt, hát a legcynikusabb apostasiák is arrogálni merik azt a pretenziót, hogy önzetlen, becsületes hazafiságnak tartassanak.”¹¹⁰

Deák valódi republikánus motívumokkal csak retorikai fogásként él, mint Wesselényi érdekében, amikor a magyar politikai közösségről szólva Cincinnatust idézi meg, mondván, hogy a meggyűlések mindenkor tagjai „földművelésnek békés foglalatosságai mellől jönnek össze alkotmányunk morális oltalmára”.¹¹¹ Közjó és közboldogság fogalma azonban, a szakirodalom egyes megfogalmazásaival ellentétben,¹¹² nem annyira természetjogi-normatív, mint sokkal inkább formális jogi és funkcionális természetű nála.

A republikanizmus cicerói alaptézisét, melynek értelmében „salus rei publicae suprema lex esto”, Deák több-kevesebb változtatással többször idézi ugyan, de sohasem klaszikus republikánus értelemben. Az 1848. szeptember 22-ei képviselőházi ülésen például, amikor is a zsellérekről volt szó, Deák felszólalásában az ipar elmaradottságára terelte a szót, mondván: „Magyarország elszegényedésének oka az, hogy többet adunk ki az iparcikkért, mintsem beveszünk termékeinkért. Ezt az eszmét súlyosabb dolgok háttérbe szorították; de azt hiszem, hogy mikor valami lépés szükséges a haza megmentésére, akkor más tekintetnek hallgatni kell. A salus publica suprema lex esto esetén kívül is gondosan kell a törvényhozásnak figyelni, hogy maholnap bekövetkezik az idő, mikor gondjainkat az ipar emelésére fordítandjuk.”¹¹³ A hely némiképp homályos, de annyi kivehető, hogy az utalást Deák nem az egyéni érdek és közérdek szembeállítására alkalmazza, hanem a veszélyhelyzetre. Ezzel megegyező a szóhasználat 1848. szeptember 25-ei felszólalásában, ahol a „haza java” nem egyéb, mint a törvényesség védelme.¹¹⁴

Ezért a *salus publica* deáki értelmezésekor sokkal inkább az a kanti, a német irodalomban tovább élő formális felfogás¹¹⁵ veendő figyelembe egyfelől, amely szerint az jogszerűséget jelent, másfelől pedig mint komplex modernizációs program lehet releváns: a közjó illetén felfogása olyan hazai előzményekre, mint Benkő Sámuel *Tentamen Philopatriae*-jára vezethető vissza.¹¹⁶

Deák republikanizmusának és általában véve Deák erényközpontú politikai világának számos problémája fel sem merült volna, ha az utókor a közjó formálisabb, jogi alapozá-

¹⁰⁹ Gratz 1934: I., 21. A félreértésnek megvan a maga utóélete: Takács Péter írja, „legnagyobb politikai ellenfele, Kossuth is elismerte róla, hogy »republikai jellem volt a monarchiában.«” Takács 1988: 53.

¹¹⁰ Kossuth 1902a: 69.

¹¹¹ Deák 1882: 133.

¹¹² Molnár 1998: 14.

¹¹³ Deák 1886: 138.

¹¹⁴ I. m. 148.

¹¹⁵ *Az erkölcsök metafizikája*, Jogtan, 49. §

¹¹⁶ Vö. Concha 1885.

sú fogalma helyébe nem állított volna másik, az antik hagyományhoz kötődő felfogást. Deák „erényeiről” szólva mindenki számára természetesnek tűnt, hogy ezeknek az erényeknek a nyomába úgy juthatunk, ha az antik morálfilozófiai mintázatok kései továbbélését vagy újjáéledését kísérelük meg felmutatni. Azonban Deák nemcsak abban a tekintetben hallgatatag, hogy tételesen melyek azok az erények, amelyek számára esetlegesen mértékadók azok közül, amelyeket a filozófiatörténet legalább a korai Platón-dialógusok óta faggat, vitat és osztályoz: Deák nem igazít el bennünket még abban a tekintetben sem, hogy egyáltalában efféle definiálható absztrakt entitásokat kellene keresnünk erényfelfogásában, mint bátorság, becsületesség, okosság.

Ez a váltás minden jel szerint összefüggésben van azzal, hogy Deák politikai közösség-felfogása a halála körüli években már kezdte érvényét veszteni, kezdett elhalványulni. A magyar politikai elit ehelyett nemzetállamot akart látni és láttatni ott, ahol sem homogén nemzetről, sem szuverén államról nem volt szó. Ebből a szempontból tanulságosak Concha Győző idézett, szűkre szabott megállapításai Deákkal kapcsolatban, amelyekben a irodalomtörténeti értelemben vett „nemzeti klasszicizmus” kultúraszemléletének integratív pozíciójára hagyatkozik rá, kritikai igény nélkül. A deáki teljesítmény nem kellő értékelésének csak egyik oka az, hogy Concha számára (s ez hegelianus alapstílusának következménye) az a jelentős, értékes, ami kifejtett, ami rendszerszerű. Másfelől azonban nem veszi észre a szintetizáló elvet Deák gondolkodásában. Elsősorban őrá gondol, amikor a *Pragmatica Sanctio* értelmezéstörténetéről szóló cikkében azt írja, „[v]ezérpolitikaisaink jogi iránytű nélkül, a birodalom, monarchia, közös érdekek labilis jelszavaival s a nemzet függetlenségével egyszerre dolgoztak”.¹¹⁷

Mindig is megoszlottak a vélemények arról, vajon Deák elvszerűen avagy megalkuvóan – tapintatosabban fogalmazva: kompromisszumkészen – járt-e el pályája során. Vannak, akik szerint Deák „tökéletesen következetes, ha alapvető eszményeit vitatják. A megalkuvásra való képtelenség Deák igazi lényének kulcsa. És életének érdekessége, hogy a meg nem alkuvó az 1867-es Kiegyezés megalkotója lett, anélkül, hogy alapvető erkölcsi, társadalmi vagy alkotmányos ügyben feladta volna elveit.”¹¹⁸ Másfelől eleven és erőteljes az az álláspont, amelyre Szabó Miklós utal: Deák „másfél évszázada [...] annak a magatartásnak a szimbóluma, amit Bibó István hamis realizmusnak nevezett”.¹¹⁹ Az idézett szerző szerint lehetséges közvetítés a végletek között: „Deák jelenti számunkra a kompromisszumot, mint egy kis ország politikai problémáinak megoldását a donquijoteria és a sodródás végletei között. [...] Deák valóban szimbólum. A rossz körülmények között is érvényesülni képes akaráté, nem a beletörődő meghunyászkodásé.”¹²⁰ Elvszerűség és megalkuvás problémahagyománya Deáknál, amint azt Áldor Imre hasonlatai Regulussal és a Cunctatorral is azt mutatják, nem utolsósorban annak köszönheti létét, hogy magától értetődő volt Deáknak mint moralistának *vir togatus*-ként való elképzelése. Ez a probléma – s ez válaszuk második fele a szakirodalomnak a Deák erkölcsiségére vonatkozó átfogó kérdésére – a moralitás fogalmának a jogszerűségével való összekapcsolásakor részint felszámolja magát.

Deák Ferenc beszédeiből a liberális hitvallás fő tanítételei tisztán kihangoznak. Észrevetve már Wlassics Gyula 1923-ban, a dualizmus kori Magyarország végleg letűnt korszakának értékeit átmenteni szándékozó Deák-portréjában, hogy „[a] legerősebb jogérzet

¹¹⁷ Concha 1935: 504.

¹¹⁸ Király 1993: 29.

¹¹⁹ Szabó 1994: 96.

¹²⁰ I. m. 101.

kifejezői azok a beszédei, amelyeket az 1833/36-ik évben és az 1839/40-i országgyűlésen mondott. Ezek a nagy szabadsági kérdéseknek igazán evangéliumát alkotják”,¹²¹ és meglátta mindezt Deákban Takács Péter a rendszerváltozás előestéjének elődökét, példaképeket kereső múltba tekintése idején. Azt írja, a liberális kulcsfogalmak Deáknál „ke-rek egészszé állnak össze, mely egésznek a lényege: mentalitásában, életmódjában, társadalmi viszonyaiban és értékrendjében új Magyarország; a polgári Magyarország, amelynek éppúgy sajátja a nemzeti nyelvű közigazgatás és kultúra, mint a szabályozott folyók, kiépített utak, vizek fölé ívelő hidak, városokat összekötő vasutak, szabad kereskedelem, virágzó gazdaságok, haszonnal termelő gyárak, mint a művelt, szorgalmas, takarékos, munkájuk és tehetségük révén érvényesülő szabad és egyenlő polgárok sokasága; ahol ember és ember között legfeljebb az önmagukban rejlő tulajdonságok, de nem a törvények, szokások és születési előjogok képezik a különbséget.”¹²²

Hiánytalan liberális modernizációs program volna ez – de nincs benne egy szó sem arról, hogy kié a politikai hatalom. Ez az állapot, elvben, elérhető úgy is, ha Magyarország az örökös tartományok rangján van, például Csehországnál. Hogy erről nem lehet szó, hanem e program mellett ott munkál Deák gondolkodásában a magyar politikai közösség igénye is, arra nézve maga Deák felel meg: ilyen körülmények között „lehet, hogy az ország most gazdagabb volna, de magyar bizonytalanság nem”.¹²³

1832-es Vörösmartyhoz írott, 1841-ben Széchenyihez intézett, idézett levelei azt mutatják, hogy a liberális hitvallással ellentétben Deák antropológiája aligha volt optimista: Deák nem hitt az ember morális fejlődésképességében, és nem gondolta, hogy az ember mindenekelőtt ész vezérelte lény volna. Ezért kérdés, hogy ez a liberalizmus a pesszimiszt emberkép mellett min alapul, honnan táplálkozik. Azokkal aligha érthetünk egyet, akik szerint Deák törekvése az volt, hogy „a liberális politikai berendezkedés igazolását részben a feudális jogrendből vezesse le”.¹²⁴ Az előjogok meglétéből nem juthatunk el levelezéssel az előjogmentességig, a törvény előtti egyenlőtlenség tényéből logikailag nem fog következni a törvény előtti egyenlőség.

Igy merült fel a szakirodalomban a megoldási javaslat: a természetjogi alapozás, s növekvő figyelmet szenteltek annak, hogy politikai vitái során Deák érvelése „számos esetben támaszkodott [...] a természetjogra”.¹²⁵ E kérdéskör körüljárása során a jelen tanulmány azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy egyfelől milyen viszonyban van Deáknál a fennálló törvények feltétlen elismerése (jogpozitivizmusa) természetjogi érveivel, és hogy másfelől Deák jusznaturalista színezetű szabadelvűsége vajon összeegyeztethető-e a politikai közösségről vallott felfogásával.

A lehetséges elméleti előképek vonatkozásában Csengery megemlíti egy-két nevet, és egyben máig érvényesen megfogalmazza az okadatolás nehézségeit: „Külföldi utazásai alatt utóbb személyesen is megismerkedett a német irodalom több kitűnőségével, különösen Rotteckkel és Welckerrel, Schlosserrel és Mittermayerrel, a kik közül az utóbbival mondhatni baráti viszonyban állott. Reá nézve azonban a német irodalom csak azon kö-

¹²¹ Wlassics 1923: 128.

¹²² Takács 1988: 56.

¹²³ Idézi i. m. 54.

¹²⁴ Pető 1994: 8.

¹²⁵ Molnár 1998: 14.

¹²⁶ Csengery 1884: 25.

zeg volt, a melyen át a kor újabb eszméivel megismerkedett. Nem szegődött a híres tanárok tanítványává, nem esküdött szavaikra. Nézeteiket sem idézi soha.”¹²⁶

A mondott szerzők közül Deákot mindenekelőtt Karl von Rotteck *Lehrbuch*...-ja szembe-
besíthette a természetjogi problematika 19. század eleji állásával. Rotteck a maga részéről a történeti jog offenzívájával szemben próbálja megvédeni a jusznaturalizmust, mondván, „[a] túlnyomóan uralkodó új jogtudományi irányzat rossz szívvel viseltetik a természetjog iránt. Kizárólag a *pozitív és történeti* jog előtt hódolnak, és a természetjogot az üres, gyakorlati érték nélküli spekulációk és az álmok birodalmába száműzik.”¹²⁷

A természetes jogok katalógusát illetően Molnár András megállapítja, hogy Deák „[a] természettől kapott, elidegeníthetetlen jogok közé sorolta többek között a gondolati és szólásszabadságot, a társadalmi különbség nélkül a személy- és vagyonbiztonsághoz, valamint a tulajdonhoz való »szent és sérthetetlen« jogot”.¹²⁸

Az elsőre vonatkozóan annyiban kell árnyalni álláspontját, hogy a véleménynyilvánítási szabadság sajátosan kétarcú Deáknál. Amint az a Wesselényi védelmében kifejtett érvekből látszik, a politikai szólásszabadság más alapozású jog, mint a sajtószabadság, mert az előbbi a politikai közösségből következő jog, míg az utóbbi a társadalmi együttélés szintjéhez tartozik.

Ami a sajtószabadság nagy témáját illeti, Molnár András már a rendszeres munkálatok iratanyagában talált erre vonatkozó deáki megfogalmazást: „A közjogi észrevételek sorában kifejezetten Deák Ferencnek tulajdoníthatjuk a sajtószabadságot és a cenzúra eltörlését követelő alábbi megfogalmazást: »A világ eddigi történeteinek folyamotja, s Európa lelkesebb nemzeteinek legújabb példái világos bizonyosságul szolgálnak, hogy a közjónak előmozdítására oly igen szükséges nemzeti lelkesedést, a polgárok lelkierejének gyorsabban haladó kifejlődését, és az egyes tagok különböző véleményeinek a nemzeti közügyben egy szent célra lehető egyesítését semmi oly sikeresen nem eszközli, mint a sajtónak szabadsága. [...] Mivel tehát a magyar is e korban nemzetiségének emelésére törekszik, a nemzetiség és szabadság pedig elválhatalan testvérek, szükséges egy olyan törvény, mely a művelődésnek terjedését terhesen gátló, és semmi világos honi törvényen nem alapuló könyvvizsgálat megszüntetésével a sajtó szabadságát nálunk is erős alapra építse.”¹²⁹

A jogbiztonság kérdésével kapcsolatban az alábbi fontos szöveghelyet tárta fel Molnár András Deák Ferenc megyei irataiból: „mivel alapos törvényeink azon része, mely nemzetünk egyes osztályainak viszonyos helyeztetését tárgyalja, magával a természetes igazsággal nem mindenben egyezvén, nem valamely kölcsönös szerződésnek szoros kötelezésin, hanem az erőnek hatalmán, és százados szokásokon épült, most mi önhasznunknak keresésén felülemelkedve, javítsuk az alapos törvények ezen hibáit, áldozzunk fel hazánk fiainak boldogságáért legalább egy részt azon jussainkból, melyeket egykor a fegyvernek hatalma szerzett, s az időmúlás csak törvényesített, de igazságosakká nem tehetett”.¹³⁰

¹²⁷ Rotteck 1829–1835: I., VII.

¹²⁸ Molnár 1998: 14.

¹²⁹ Molnár 2000: 270. Vesd össze ezzel a megfogalmazással: „a szabad szólás oly kétségtelen s elidegeníthetetlen jussa minden embernek, melyet úgy, mint a gondolkodás szabadságát, a természettől nyerve viszi magával a társaságba.” (1835. július 1-jén a sajtó szabadságának tárgyában, Deák 1882: 141.)

¹³⁰ Molnár 1998: 68.

¹³¹ Uo.

Deák nem tud másra hivatkozni, mint az önzésen való felülemelkedésre, a méltányosságra és az áldozatra, amelynek jutalma nem evilági: „áldozatunk pedig a hazának és emberiségnek oltárára leszen téve”.¹³¹ Az „áldozat” szó jelentéséből következik, hogy e világon viszont veszteséggel kell számolni. Az is megfigyelhető, hogy Deák nem ütközteti a természetjogot a tételes joggal, csupán részleges meg nem felelésükről beszél.

A jobbágyok személyi és jogbiztonságáról 1833. június 15-én mondott beszédében egyértelműen arra az álláspontra helyezkedik, hogy létezik „a természetnek szeghetetlen szent törvénye”, „melyet az alkotó minden jobb ember szívébe vésett”, és „mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan”: ebből következik általában, és a jobbágyok jogkiterjesztésére nézvést ebből következnek esetünkben különösen a személyes biztonság és az önvédelem joga. A jelen törvényhozás feladata volna „nyolcz százados constitutióknak nyolcz százados igazságtalanságát enyhíteni”, hiszen a magyar törvények értelmében a személy- és vagyonbiztonság „csak a nemesekre nézve” mondatott ki.¹³² Csakhogy Deák óvakodik attól, hogy a természetjog törvényeit úgy állítsa be, hogy azok érvényességben is a tételes jog „fölött” vannak. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem helyezkedik arra az álláspontra sem, hogy a természetjog és a tételes jog kitérőek egymással, a konfliktus természet és törvény között örök és meghaladhatatlan. Deák azon megjegyzése, mely szerint a „polgári társaságban ezen hatalmat [ti. az erőszakkal történő személyes önvédelem jogát] az írott törvény sok esetben kivette az egyes polgárok kezéből, mert a mindenkori önvédelem és bosszúállás a társaság céljaival meg nem férhet” egyértelműen bizonyos szerződéselméleti argumentációra utal, az erőszak jogának átruházására. Deák azonban nem tér ki arra, hogy a létbiztonság jogát a hatalom az átruházás aktusa során miért csak a nemesekre terjesztette ki. Azzal, hogy a fennálló helyzetet igazságtalanságnak nevezi, arra látszik utalni, hogy nyolc évszázaddal ezelőtt, azaz a magyar politikai közösség kiformalódásakor a nem nemesek mintegy „kifelejtődtek” azok közül, akiknek biztonságára nézve a közösség kezességet vállalt. A helyzet azonban az, és ezt Deáknál jobban senki nem tudta, hogy a magyar politikai közösség a maga kiterjedésén belül nagyon is igazságos volt, azoknak biztosított egyenlő jogokat, akikből állt! Egyszerre védeni e politikai közösséget, és egyszerre támadni azt minden ember természettől adott egyenlőségének nevében – lehetetlen.

Ami harmadrészt a tulajdon szentségét illeti, Deák Vörösmartynak ír azokról, akik az 1832-ben készülődő országgyűlést arra használnák fel, hogy reformjavaslaikkal együtt „a tulajdonnak sérthetetlen szentségét is készülnek megrontani, nem figyelmeztvén arra: hogy ez a polgári Társaság fő céljával öszve szöve szintén magán a Természet törvényén alapul”,¹³³ és a jobbágyok birtokképeségéről 1833. szeptember 4-én tartott beszédében is előfordul annak kijelentése, hogy „a birhatási juss minden embernek vele született, sérthetetlen természeti jussa”.¹³⁴ Ugyanakkor a tulajdonjog kodifikálásával kapcsolatos álláspontja világosan mutatja, hogy Deák nem járult hozzá, hogy természetjogi elv megjelenjen a politikai szerződés szintjén. 1848-ban nem helyeselte, hogy a tulajdon szentségét törvényben mondják ki: „ez oly dolog, melyet nem akarok törvényben kimondatni, hanem a törvényhozás által meg akarom tartatni”.¹³⁵ Deák tudta, hogy nem lazíthatja fel az áprilisi törvényeket természetjogi áthallásokkal, mert akkor vagy következetlenségbe

¹³² Deák 1882: 14–16.

¹³³ Vörösmarty 1965: 31.

¹³⁴ Deák 1882: 29.

¹³⁵ Deák 1886: 108.

keveredik maga is az alapozást illetően, vagy pedig számot kell adnia a közjogi törvények esetleges természetjogi alapjairól, ami beláthatatlan következményekkel járna.

Negyedik természetjogi elvként hozzávehetjük Deák liberális hitvallásához a lelkiismereti szabadság követelését. Egyetérthetünk azzal, hogy Deák számára „[a]z egyéni szabadságjogok egyik legfontosabb megnyilatkozása a *vallásszabadság*” volt.¹³⁶ Már a reformkorban a *Levél a vallási türelemről* szerzőjének, John Locke-nak az álláspontjára helyezkedett, amint arról az 1840. január 20-án a vegyes házasságok tárgyában elmondott beszéde tanúskodik: „Nem a vallást kell a statusnak védelmezni. Az isteni vallás emberi védelemre nem szorult. Hanem a tiszta vallásosságot kell emelni és terjeszteni, mert ez a nép erkölcsiségének, s ez által a nemzet boldogságának legerősebb támasza.”¹³⁷ Lockeánus érveket hangoztatott vallásügyben utolsó beszédében is: „A dogmákat minden vallás maga szabja meg híveinek, a hívek higgyék meggyőződésük szerint, az államnak csak a politikai részszel lehet dolga.”¹³⁸

Mindent összevetve, a természetjog elvei nem illeszthetők össze Deák politikai közös-ség-felfogásával: ezért hivatkozik a nagylelkűségre, igazságosságra a sógorának írott hí-res levelében éppúgy, mint beszédeiben, irataiban. Arra az igazságosság-felfogásra, amely szerint többet adunk, mint ami jár: a méltányosságra. Mondhatni: a természetjogi hivatkozások az egyes embereknek szólnak, megindítanak, a morális érülethez appellál-nak, míg a jogpozitivisták érvek a közösséget, a tanácskozó testületet célozzák meg, amely-nek nincs morális érülete.

Deák a természetjog elveit a társadalomra, azaz a *pactum associationis*szal létrejövő, kooperatív, munkamegosztó társulásra nézve tartja érvényesnek. A „viszi magával” kife-jezés¹³⁹ is arra utal, hogy szerződéselméleti pozíciót foglal el; hisz fel kell tételeznünk egy társadalmon kívüli (természeti) állapotot, ahonnan az egyén e jogokat magával viszi. A probléma az, hogy Deáknak erről az állásponttól (a hagyományos érvelést követve) azt kellene igazolnia, hogy a *pactum associationis* szabályai mintegy megalapozzák a *pactum subjectionis*-t. Ez azonban lehetetlen: a társadalom szférája nála nem az a „szint”, ahová a politikai szerződés felbomlása vagy hatályon kívül helyezése után vissza lehetne térni egy új politikai szerződés reményében és szándékával. Deák még azt sem állíthatja (nem is állítja), hogy egyáltalában valami összefüggés van társadalmi igazságosság és po-litikai elvek között – ezért kénytelen az áldozatra és a méltányosságra hivatkozni.

Deák sohasem hivatkozik az észre, az észjogra, hanem a természetes jogokat „az alko-tó” tetszése szerint valónak nyilatkoztatja. Karl von Rottecktól eltérően nem tételezte fel, hogy a magasabb akarat tetszése szerint való jog szükségképpen ésszerű is. Ehelyett egy korábbi, virágkorát a 17–18. században élő, platonikus gyökerű természetjogi hagyománnyal mutat rokonságot. De a cambridge-i platonisták és mások által képviselt pre-misszák többségét nem vehette át, mert más elvek mellett kötelezte el magát. Nem mond-hatta, hogy a természetjogi érvelés címzettje egy jóakarató egyénekből álló közösség, amelynek számára a közjó a „legfőbb törvény”.¹⁴⁰

¹³⁶ Csizmadia 1976: 11.

¹³⁷ Molnár 1998: 116.

¹³⁸ Deák 1898b: 408.

¹³⁹ L. a 129. sz. jegyzetet.

¹⁴⁰ „Benevolentia maxima singulorum agentium rationalium erga omnes statum con-stituit singulorum, omniumque benevolorum [...] foelicissimum; [...] ac proinde, com-mune bonum erit suprema lex.” Richard Cumberland, *De legibus naturae*, I., 4.

¹⁴¹ Tuck 1979: 6.

Egy további megoldhatatlan probléma természetjogi érvek és jogpozitivisták premisz-
szák ütköztetésekora a következő. Legalább Benthamig érvényben volt a jogfilozófiában
a felismerés, hogy a természetes jogok biztosítása a másik oldalon kötelezettségként
jelentkezik.¹⁴¹ Deák természetjogi követeléseit nem vetíthette volna ki a külső törvény-
hozás szférájába, nem tehetett volna kényszerré anélkül, hogy érvényben levő, pozitív jog-
got ne tagadott volna. Ezért volt kénytelen morális kötelezettség-színezetet adni a termé-
szetes jogok fonákjának, nem-evilági *forum appellativum* elé utalva az ügyet. Másfelől,
ha a kötelezettségre vonatkozó érv magasabb autoritásra alapoz, akkor Deák ezzel rela-
tivizálja a pozitív jogot, illetve olyan implikációját teszi közüggé, amelyet maga utalt
(egyházpolitikájának megfelelően) kizárólag a „belső” törvényhozás illetékességébe.

Végül: a természetjogi hagyomány egyik alaptézisének megfelelően Karl von
Rottecknek is fel kellett tételeznie, hogy az észjog elvei nem nép- és korfüggöek.¹⁴² Azok-
kal vitatkozva, akik szerint ez mégsem így volna, maga állít fel egy általa abszurdnak ne-
vezett lehetőséget: „abba az abszurdításba, amely e tanításból következne (hogy például
eszerint a műveltebb egyének is *jognak* kell, hogy elismerjék az önkényt és a hierarchiát,
ha a nép, amelyhez tartoznak, még a [...] reflektálatlan vélekedések foglya, és hogy az *át-
meneti időszakban* [...] *ellentmondásos* jognak – azaz: képtelenségnek – kell fennállnia)
itt bele sem akarunk gondolni”.¹⁴³ Ez a paradox konfliktus rejlik Deák politikai gondolko-
dásának legmélyén.

Felhasznált irodalom

- Áldor Imre (é. n.), szerk., *Deák Ferencz élete. Emlékkönyv*. Második kiadás, Budapest, Franklin, é. n.
- Concha Győző (1885) *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei. Irodalomtörté-
neti vázlat*. Budapest, Franklin, 1885
- Concha Győző (1905a), 'Ferenczi Zoltán: Deák élete', *Egyetemes Philologiai Közlöny*
29 (1905), 495–498.
- Concha Győző (1905b), 'Jelentés a „Deák F. élet- és jellemrajza” cz. megbízásról', in:
Akadémiai Értesítő, 1905. november (16. kötet, 191. füzet), 569–571.
- Concha Győző (1935), 'Szabó Béla elfeledett közjogászunk', in: uő: *Hatvan év tudomá-
nyos mozgalmai között*. II. kötet. (A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának
kiadványsorozata. 5. szám), Budapest, MTA, 1935, 496–519.
- Csengery Antal (1884), 'Deák Ferencz emlékezete', in: uő: *Deák Ferencz. Történetirók
és a történetírás*. (Csengery Antal összegyűjtött munkái. 3. kötet.), Budapest, Kilián,
1884, 3–126.
- Csizmadia Andor (1976), 'Deák Ferenc egyházpolitikája', in: *Tanulmányok Deák Fe-
rencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 11–60.
- Dávidházi Péter, '„Per passivam resistentiam”. Egy politikai magatartásforma értékelé-
séhez', in: uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Buda-
pest, Argumentum, 1998, 29–50.
- Deák Farkas (1884), *Deák Ferencz*, Pozsony–Budapest, Stampfel, 1884
- Deák Ferencz (1882) *Beszédei 1829–1847*. Összegejt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz be-
szédei. Első kötet.), Budapest, Franklin, 1882

¹⁴² Rotteck 1829–1835: I., 63.

¹⁴³ Rotteck 1829–1835: I., 67–68.

- Deák Ferencz (1886) *Beszédei 1848–1861*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Második kötet.), Budapest, Franklin, 1886
- Deák Ferencz (1889) *Beszédei 1861–1866*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Harmadik kötet.), Budapest, Franklin, 1889
- Deák Ferencz (1897) *Beszédei 1866–1867*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Negyedik kötet.), Budapest, Franklin, 1897
- Deák Ferencz (1898a) *Beszédei 1867–1868*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Ötödik kötet.), Budapest, Franklin, 1898
- Deák Ferencz (1898b) *Beszédei 1868–1873*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Hatodik kötet.), Budapest, Franklin, 1898
- Deák Ferenc (1992) *Kiadatlan leveleiből*. Vál., jegyz., előszó Sándor Pál, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1992
- ’Egy budapesti (1925) kis antikváriumban megtalálták Deák Ferenc kehidai könyvtárát’, in: *Magyarság* 1925. július 5., 11.
- Eötvös Károly, *Deák Ferencz és családja I–II*. (Eötvös Károly munkái. XIII–XIV.), Budapest, Révai, 1905
- Eötvös József (1977), *Vallomások és gondolatok*. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Bényei Miklós. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.), Budapest, Magyar Helikon, 1977
- Fenyvessy Adolf (1882), ’Deák Ferencz nemzetgazdasági nézetei’, *Budapesti Szemle* 1882 (32. kötet, 70. sz.), 1–26.
- Ferenczi Zoltán (1900), ’Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban’, *Budapesti Szemle* 102 (1900), 30–46.
- Ferenczi Zoltán (1925), ’Bevezetés’, in: Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe*. Szerk., bev. Ferenczi Zoltán. (Magyarország újabkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 5. kötet.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925, 3–106.
- Gángó Gábor (1993), ’Beccaria Magyarországon’, *Holmi* 5 (1993/7.), 1045–1053.
- Gerő András (1994), ’Deák Ferenc és a politikai etika’, in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 65–78.
- Gratz Gusztáv (1934), *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934
- Gyulai Pál (1904), ’Emlékezés Deák Ferenczre’, *Budapesti Szemle*, 1904. június (118. kötet), 321–335.
- Hanák Péter (1976), ’Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése.)’, in: *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 305–336.
- Hanák Péter (1994), ’Deák Ferenc, a kiegyenlítő’, in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 49–64.
- Király Béla (1993), *Deák Ferenc*. Ford. Péter Katalin, Budapest, Akadémiai, 1993
- Kossuth Lajos (1902a) *Íratai*. Kilenczedik kötet. S. a. r. Kossuth Ferenc, Budapest, Athe-naeum, 1902
- Kossuth Lajos (1902b), *Munkáiból*. S. a. r., bev. Kossuth Ferenc, Budapest, Franklin, 1902

- Körmöczi Katalin (1992), 'Deák Ferenc életútja', in: uő: „...*A mi megmarad, fordítsa jó czélokra*”. Deák Ferenc hagyatéka, Budapest, (Magyar Nemzeti Múzeum), 1992, 9–184.
- Matter, Jacques (1843), *De l'influence des moeurs sur les lois, et de l'influence des lois sur les moeurs*, Paris, Firmin Didot Frères, ²1843
- Molnár András (1998), Vál., s. a. r., bev. tan., jegyz., *Deák Ferenc*. (Magyar szabadelvűek. Sorozatszerk. Gerő András.), Budapest, Új Mandátum, 1998
- Molnár András (2000), 'Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek', in: Molnár András, s. a. r., szerk., Béli Gábor–Molnár András, jegyz., utószó, „*Ja-vítva változtatni*”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2000, 255–280.
- Panka Károly, 'Deák Ferenc könyvtáráról', *Magyar Könyvszemle* 3 (1938/7–9.), 288–293.
- Pető Iván (1994), 'Deák Ferenc öröksége', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 7–10.
- Pukánszky Béla (1936), közli, 'Deák Ferenc kiadatlan levelei', *Irodalomtörténeti Közlemények* 46 (1936/3.), 305–318.
- Pulszky Ferencz (1904), *Deák Ferencz. Jellemrajz*, Budapest, Franklin, ²1904
- Rotteck, Karl v. (é. n.), *Die Konstitution, ihr Wesen und ihre Bedeutung*, Leipzig, Schnurpfeil, é. n.
- Rotteck, Carl v. (1829–1835), *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften*, I–IV., Stuttgart, Gebrüder Franck, 1829–1835
- Salamon Ferenc (1876), 'Az 1865-diki húsvéti cikk megírása', in: Törs Kálmán, szerk., *Deák Ferenc emlékezete*, Budapest, Deutsch M., 1876, 205–213.
- Sándor Pál (1979), 'Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből)', *Történelmi Szemle*, 1979/2., 262–282.
- Sándor Pál (1981), 'A pályakezdő Deák portréjához', in: *Századok* 115 (1981/3.), 522–556.
- Sándor Pál (1986), *Az anekdotázó Deák Ferenc*. (Nemzet és emlékezet.), Budapest, Magvető, 1986
- Sándor Pál (1997), 'Bevezetés', in: Deák Ferenc *Országgyűlési levelei*. S. a. r., bev., jegyz. Sándor Pál, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997, 5–9.
- Sarlós Béla (1970), *Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. Szerk. Spira György. 54.), Budapest, Akadémiai, 1970
- Schlett István (1994), 'Deák – tükörben', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 34–48.
- Szabad György (1976), 'Deák Ferenc három politikai korszaka', *Magyar Tudomány* 83, új folyam: 21 (1976/11.), 675–687.
- Szabó Miklós (1994), 'Deák Ferenc ma', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 96–101.
- Takács Péter (1976), 'Deák és Kölcsy liberalizmusa', in: *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 177–215.
- Takács Péter (1988), '„Respublikai jellem volt...” Vázlat Deák Ferencről', *Alföld* 39 (1988/4.), 51–60.

- Takács Péter (1991), *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*, Budapest, Akadémiai, 1991
- Tocqueville, Alexis de (1993), *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al., Budapest, Európa, 1993
- Tuck, Richard (1979), *Natural rights theories. Their origin and development*, Cambridge, Cambridge University Press, (1979)
- Varga János (1980), *Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. (Zalai Gyűjtemény 15.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1980
- Vaska Géza (1925), 'Deák Ferenc könyvtárának egy része a parlamentben van', *Magyar-ság* 1925. július 15.
- Visi Imre (1876), 'A büntető-javaslat 1840–43', in: Törs Kálmán, szerk., *Deák Ferenc emlékezete*, Budapest, Deutsch M., 1876, 197–204.
- Viszota Gyula (1903), 'A Kelet Népe történetéhez', *Budapesti Szemle* 116 (1903), 161–188.
- Vörösmarty Mihály (1965) *Levelezése I–II*. S. a. r. Brisits Frigyes. (Vörösmarty Mihály összes művei. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 17–18. kötet), Budapest, Akadémiai, 1965
- Wlassics Gyula, Bárány (1923), *Deák Ferenc*. (A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai. I. évfolyam, 1. kötet.), Budapest, Franklin, 1923

Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás kiszélesítése

Ferenc Deák and the Expanding Process of Emancipation of Serfs

Ferenc Deák was considered one of the leading experts of the Reform Era on legal relationships between lords and serfs and remained a backer of the radical legislation enacted in 1848. Counter to this, the serfdom patent of 1853 satisfied neither the radical demands nor the expectations of the emancipated serfs.

Az 1848. évi jobbágyszabadító törvények megalkotásának – mint ismeretes – Deák Ferenc nem volt részese, mert betegségére hivatkozva az utolsó rendi országgyűlésen nem vállalt képviselőiséget. Személyére azonban a polgári átalakulásért küzdőknek feltétlen szükségük volt, levélben megfogalmazott kérésükkel, hogy vállaljon képviselőiséget, Zala megye rendjei is egyetértettek, s 1848. március 22-én az egyik lemondott megyei követ helyére országgyűlési képviselővé választották. A kijelölt miniszterelnök Batthyány Lajos nélküle nem akart kormányt alakítani, jogász felkészültségére nemcsak igazságügyi miniszterként volt szükség, hanem a jobbágyszabadító törvények végrehajtásában is.

Aligha kétséges, hogy Deák a reformkorban az úrbéri kérdések egyik legfelkészültebb szakértőjének számított. Az 1832–1836. évi országgyűlésen egyik élharcosa volt azoknak, akik az örökváltás törvénybe iktatásáért küzdöttek, fontos szerepet vállalt a földesúri és jobbági legelők elkülönítését kimondó törvény megalkotásában, 1839–1840-ben pedig a korábbi országgyűlésen még elbukott önkéntes örökváltási törvény létrehozásában.¹ A reformellenzék tagjaként az 1840-es években egyetértett az állami közreműködéssel megvalósuló, a földesurak számára kötelező örökváltással is, az 1848 márciusában megalkotott állami kárpótlással történő jobbágyszabadításnak azonban nem volt a leglelkesebb híve. Természetesen nem magát a tényt kifogásolta, hiszen ez az ő politikai tevékenységének is egyik sarkpontja volt, hanem a törvény megalkotásának mód-

¹ Deák Ferenc reformkori és 1848. évi tevékenységének nincs részletes modern feldolgozása. Jól hasznosítottam a következő monográfiákat és tanulmányokat. Ferenczi Zoltán: *Deák élete* I–III. k. Budapest, 1904. Király Béla: *Deák Ferenc*. Budapest, 1993. Molnár András: *Deák Ferenc*. Budapest, 1998. Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*. Budapest, 1991. Szabad György: *Deák Ferenc három politikai korszaka*. Magyar Tudomány 1976. 11. sz. Sarlós Béla: *Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. Budapest, 1970. Sarlós Márton: *Deák és az úrbéri földtulajdon az 1832–36. évi országgyűlésen*. (Jogtörténeti tanulmányok) Budapest, 1966. Sándor Pál: *Deák és a jobbágyszabadítás az 1832–36. évi országgyűlésen*. (Degré Alajos szerk.: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalai Gyűjtemény 5. k. 125–173. Uő: *Deák und die Frage der Hörigen aus dem Reichstag der Jahre 1832–36*. (Studia Historica 127. k.) Molnár András: *Deák Ferenc a forradalom előtt*. (Molnár András szerk.: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Zalai Gyűjtemény 43. k. Zalaegerszeg, 1998. 5–20. Fónagy Zoltán: *Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás* (Uo.) 21–25.

ját, azt, hogy a végrehajtásról a nagy sietségben nem hoztak intézkedéseket, s az országgyűlés is úgy vélte, hogy a következő, népképviselési diétának kell döntenie a jobbágyszabadítás és a nemesség kárpótlásának részletes szabályozásáról.²

A jobbágyszabadítás hatálya, az a kérdés, hogy a márciusi döntéssel milyen parasztrétegek és milyen parasztföldek szabadultak fel, azonban már Deák országgyűlési működésének időszakában, azaz március 22. és április 11. között is vetett fel elméleti kérdéseket. A törvény az úrbér és az azt pótló szerződések alapján szokásban volt szolgáltatásokat szüntette meg, azaz csak az úrbéres természetű földek és az úrbéres viszony alapján szolgáló jobbágyság szabadultak fel. Meghatározandó volt tehát az úrbéres jelleg, amit tagban és szűkebben is lehetett értelmezni. A Bónis Samu által javasolt legtágabb értelmezést még 1847 decemberében elvetette az országgyűlés, de a Szentkirályi Móric március elején született javaslatával, amely szerint minden föld úrbéres jellegűnek tekinthető, ami után a jobbágyság adót fizetett, sokan egyetértettek. Deák nem tartozott közéjük. Április elején Deák egy felszólalásában az úrbériség hagyományos értelmezése mellett foglalt állást, azaz szerinte úrbéri jellegűnek csak azok a földek tekinthetők, amelyeket a jobbágytól sem kibecsültetéssel, sem regulációval elvenni nem lehet, a törvény azokat az úrbéres szolgáltatásokat szüntette meg, amelyeket az ilyen természetű földek után teljesítettek a jobbágyság.³ Megállapításában semmi új nem volt, hiszen az állami tisztviselők a Mária Terézia-féle úrbérrendezés óta a felfogás jegyében hozták meg döntéseiket. Deák véleményének megfelelően született meg Battyhány Lajos miniszterelnök egyetértésével április 8-án az az országgyűlési határozat, amely hasonló módon értelmezi a IX. törvényekben szereplő úrbéri kifejezést.⁴

Deák maga sem gondolta, hogy igazságügyi miniszterként milyen nagy tömegben fog panaszleveleket kapni az úrbériség ilyen hagyományos, de a felszabadultak körét mindenképpen leszűkítő értelmezése miatt.⁵ E panaszleveleket a minisztérium azzal utasította el, hogy az új népképviselési országgyűlés elé az Igazságügyi Miniszter javaslatot fog előterjeszteni az 1848. évi IX. tc. végrehajtásával kapcsolatos intézkedésekről, s így azok a kérdések, melyek ezekben a panaszokban szerepelnek törvényi orvoslást nyernek. Lényegében hasonló válasszal utasították el azoknak az egyéni képviselői indítványoknak napirendre tűzését is, amelyek az áprilisi jobbágyszabadító törvények továbbfejlesztését célozták. Ezek között Táncsics Mihály egyik javaslata a legelőföldek újraosztását kívánta a volt jobbágyság és földesuraik között, a másik a szőlődézsma eltörlését. A legelőföldek felosztásának új formáját még két másik javaslat is felvetette az egyiket Varga Sándor ceglédi, a másikat Omaszta Zsigmond Békés megyei képviselő terjesztette elő. Mindhárom javaslat vitatta az áprilisban szentesített X. törvénycikket, amely a leg-

² Varga János: *A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971. 179. Fónagy Zoltán: *i. m.* 23.

³ Deák szerint az úrbériség „mind az, amit elvenni a néptől nem lehetett, s így úrbéri, attól a dézsma meg van szüntetve, amiből pedig a földesúr kibecsültethette, attól fizet ezentúl is”. Varga János: *i. m.* 330.

⁴ Uo. 333. l. Vö. Orosz István: *A jobbágyszabadítás végrehajtásának szabályozása* (Szabad György szerk.: *A magyar országgyűlés 1848–49-ben*). Budapest é. n. (1998) 188.

⁵ Szabó István: *A jobbágyság problémái 1848–49-ben* (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből) Budapest, 1998. 327–333. Orosz István: *A jobbágyszabadítás és végrehajtása* (Gunst Péter szerk.: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*) Budapest, 1998. 89–97.

előelkülönözésről érvényben hagyta a még 1836-ban megalkotott törvényt, amely egyébként a visszaélések miatt igen sok jobbágyi elégedetlenség forrása volt. Táncsics a legelők újraosztását kívánta minden olyan esetben, ahol kimutatható volt a földesúri erőszak. Omaszta Zsigmond új felosztási kulcs alapján akarta ismét kimérteni a legelőket. Az eredeti törvény ugyanis csak annyit mondott ki, hogy a kimérés során a jobbágyoknak „elégséges” legelőt kell kapniuk. Az elkülönzési egyezségek, illetve perek kapcsán természetesen másként értelmezték az elégségest a földesurak és másként a jobbágyok. Omaszta úgy vélte, arról kell törvényt alkotni, hogy a legelőket a jobbágyok kaszálói arányában kell felosztani, s ezáltal meg lehetett volna akadályozni, hogy a tágas legelőkkel rendelkező települések esetében a legelők többsége az uraságoknak jusson. Varga Sándor valójában Kossuthnak az utolsó rendi országgyűlésen a zsellérek legelői ügyében benyújtott javaslatát ismételte meg azzal együtt, hogy három hónapos törvényi határidőt szabott volna a végrehajtáshoz. Kossuthnak az előző országgyűlés utolsó napjaiban benyújtott javaslata annyiban kívánta módosítani az 1836. évi törvényt, hogy a felosztás során az egyéni legelőilletőséget függetlenné tette volna a többségi akarattól, azaz bármelyik zsellér kimérhette volna a neki járó legelőt akkor is, ha a település telkes jobbágyai esetleg nem akarták volna felosztani az úrbéreseknek járó legelőrészt. Ennek fontos társadalmi következménye lehetett volna, hiszen az ilyen egyénileg kimért legelő szántófölddélé alakításának semmi sem állhatta útját, s a zsellérek ezáltal 1-2 holdas törpebirtokossá válhattak volna. Az áprilisban elutasított javaslatot ismételte meg Varga Sándor augusztusban. Madarász László és Szacsvey Imre az ún. regáliák, a királyi kisebb haszonvételek ügyét akarták rendezni törvényjavaslatukban, amelyekről az áprilisi törvények egyáltalán nem rendelkeztek. Nyáry Pál pedig az áprilisi törvényektől teljesen eltérő módon közelítve meg az úrbéres viszonyt olyan javaslatot terjesztett elő, amely szerint a felszabadítás hatálya mindazokra kiterjedt volna, akik jobbágyi jellegű szolgáltatásokra voltak kötelezve, függetlenül attól, hogy földjük úrbéres természetű volt, vagy nem. Nyári javaslata felszabadította volna azokat a jobbágyrétegeket is, akik majorsági földeken éltek (a szerződés jobbágyokat, telepítvényeseket, majorsági zselléreket stb.), s lehetőséget teremtet a szőlődézsma eltörlésére is.⁶

Mindezen javaslatokat azért nem tárgyalta az országgyűlés, mert készült az igazságügyi kormányzat átfogó törvénytervezete, amit Deák Ferenc terjesztett elő 1848. szeptember 19-én. Az előterjesztés címe „Törvényczikkely az 1848. dik évi IX. t. cz. folytán szükséges intézkedésekről”.⁷ A 77 paragrafus valójában mindazokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyek az áprilisi törvény végrehajtása során felvetődtek, de megoldást kínált a törvényből kimaradt, nem úrbéres természetű földek és nem úrbéres jellegű jobbágyrétegek helyzetének rendezésére is. Az előterjesztés vázlatos áttekintése is meggyőzhet bennünket e megállapítás igazságáról. Az első 10 § a „szőlőbeli adózások megválthatásáról” szól, s valójában a nem úrbéres természetű szőlőföldek kötelező érvényű megváltását ír-

⁶ Uo. 99–103. Gyimesi Sándor: *A telepítvényes falvak „felszabadulása”*. (Szabó István szerk.: *Agrártörténeti tanulmányok*) Budapest, 1996. 449–452. Kossuth javaslatára: Szabad György: *A zsellérilletmény. Agrártörténeti Szemle* 1987. 1–2. sz. 1–17. A legelőkről általában: Orosz István: *A legelő kérdése 1848–49-ben* (Takács Péter szerk.: *A szabadság Debrecenbe költözött*) Debrecen 1998. 45–60. A képviselői javaslatok szövege: Beér János szerk.: *Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés* Budapest, 1954. 635–644.

⁷ A törvénycikk szövege: Beér János szerk.: *i. m.* 622–632. I. Újabb közlése: Molnár András: *i. m.* (*A Batthyány-kormány...*) 301–312.

ta elő, mivel kimondta, hogy a föld „ura” a szőlőbirtokost a továbbiakban nem becsültetheti ki s a birtokosok pedig hét évi járadékuk hússzoros tőkéjével örökre megválthatják szőleiket. A megváltási tőkét nem kötelező azonnal lefizetni, de ha valaki a törvényben biztosított 20 év alatt törleszti a megváltási tőkét, évi 5% kamatot tartozik a még nem törlesztett tőke után évente fizetni. A megváltásnak a földesurakra nézve kötelező jellegét az is biztosította, ha az uraság a megváltási summát nem volt hajlandó felvenni, azt 2 hónapig a szolgabírónál kellett letétbe helyezni, akinek kötelessége volt az urat az összeg felvételére felszólítani. Ha ez nem történt meg, a megváltási tőkét a „közpénztárnak” adták volna át.

Az előterjesztésből kitetszik, hogy Deák az „úrbéri jelleg” tekintetében tartotta magát az áprilisi elképzelésekhez: a szőlőt, bár ezt nagyon sokan vitatták, annak ellenére sem tartotta úrbériségnek, hogy utána ugyanúgy kilencedet fizettek, mint, az úrbéres földek után. A fő érv az volt, hogy a szőlőből a földesúr kibecsültethette a birtokost, míg ezt az úrbéri birtok esetében nem tehetette meg. Deák a '40-es évek ellenzéki elképzeléseinek megfelelően terjesztette elő a szőlőkre vonatkozó javaslatát, amikor nem állami kárpótlással, de a földesurakra kötelező jelleggel kívánta megvalósítani a megváltást. Volt azonban egy zavaró mozzanat. A korabeli érvelésekben mindig az szerepelt, hogy az úrbéri természetű földeket azért lehet a járadék tőkésített összegével megváltani, mert azok esetében nem a föld, hanem a járadék az uraságok igaz tulajdona, hiszen a törvények szerint földjeikből nem becsültethették ki a jobbágyokat, csak különleges esetben. A szőlők allodiális természetét éppen az igazolta, hogy ebből, igaz nem közbecsűvel, hanem a valóságos értéket letéve, bármikor el lehetett mozdítani a jobbágyot. Ha e földnél azzal a különbséggel, hogy azokat állami kárpótlás mellett szerezte meg a volt jobbágy az áprilisi törvények értelmében, míg a szőlőket Deák törvényjavaslata szerint önmegváltással. Ma már nem lehet eldönteni, hogy a fentiek miatt javasolta-e a „középponti osztály”, hogy a megváltás során „ne a jövedelem, hanem a föld vétessék alapul”, ami a párhuzamosan folyó kárpótlási törvényjavaslat tárgyalása során meg is történt. A választmány még egy módosítást javasolt: valójában azt, hogy a megváltakozás a dézsmafizetőkre is kötelező legyen, s Deák előterjesztésével ellentétben a továbbiakban ne lehessen az eddigi módon fizetni a járadékot.

Szeptember 19-én azonban, amikor a törvényjavaslat tárgyalása elkezdődött, a szőlőre vonatkozó cikkelyek idejét múlttá váltak, mert – amint ismeretes – szeptember 15-én az országgyűlés határozatot fogadott el a szőlődezma állami kárpótlással történő megszüntetéséről, legalábbis azok esetében, akik saját kezükkel művelték szőleiket. A határozatnak megfelelően az igazságügyi minisztérium szövegét is át kellett alakítani, hogy a megváltás állami kárpótlással és nem saját erőből történik. Többszöri szavazás után végül is úgy döntött az országgyűlés, hogy azok esetében érvényes az állami kárpótlás, akiknek úrbéres földje nem haladja meg az 1/4 telket, vagy vagyonuk az 500 ezüst forintot.⁸

A következő négy paragrafus a zsellérekről szólt, természetesen elsősorban az ún. majorsági zsellérekről, hiszen az úrbéres zselléreket az áprilisi IX. tc. felszabadította, és Deák ezen természetesen nem kívánt változtatni. A majorsági földre telepített zsellérek ügyét, ha figyelembe vette volna az országgyűlés a konzervatívok érvelését, hogy ez a magán-

⁸ A törvényjavaslat egészét elemzi: Fónagy Zoltán: *i. m.* 37–41., 44–46. A szőlő kibecsültetésére: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947. 46. Vö. Orosz István: *A szőlődezma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban*. (Rácz István szerk.: *Szabó István Emlékkönyv*) Debrecen, 1998. 310–321.

jog területére tartozó kérdés, nem is tárgyalhatták volna, Deák azonban úgy vélte, hogy a törvényhozás a jobbágykérdés minden formájában illetékes. Előterjesztésének legfontosabb nívója, hogy azt, mely szerint a földesúr zsellérje nem úrbéres, hanem majorsági, az uraságnak kellett bizonyítania. Ha ez nem sikerült, a zsellért felszabadultnak kellett tekinteni. A bizonyítottan majorsági zsellérek házhelyeit sem vehették vissza az uraságok, hacsak ez a szerződésekben „világosan kikötve nincsen”, tartozásaikat pedig a javaslat értelmében önerőből megválthatták. Itt erősítette meg a törvény azt is, hogy a házatlan zsellérek tartozásai kárpótlás nélkül szűnnek meg.

A zsellérekre vonatkozó javaslatokat szeptember 22-én még megtárgyalta az országgyűlés, s a vita eredményeként az előterjesztésnél radikálisabb változatot fogadott el. Nemcsak azt erősítették meg, hogy a majorsági zsellérek házhelyeit nem veheti vissza az uraság, de azt is, hogy ezek ugyanúgy állami kárpótlás alá esnek, mint az úrbéres zsellérekéi. Érvényesítették itt is azt az elvet, amit a szőlők esetében is alkalmaztak: a kárpótlás alapjának nem a szolgáltatások tőkáját, hanem a telek becsértékét tekintették.⁹

A törvényjavaslat belső logikája a következő tíz szakasszal megtörik, mert nem a felszabadításból kimaradt, ugyancsak majorsági földön élő telepítvényesek felszabadításával folytatódik, hanem az úrbéri tabellákban nem szereplő földekkel (irtványok, maradványföldek, puszták telkek). A telepítvényesekkel, akiknek döntő többsége dohánykertész volt, így a fejezet is a „dohánykertesszégekről” címet viseli, hét fejezet foglalkozik. Miniszteri biztos közreműködésével akarja elérni, hogy az uraság és a kertészek között „biztos és állandó örökös alku” jöjjön létre. A rendezés során a beltelkeiket örökös tulajdonként szerezhetnék volna meg a telepítvényesek, de a külső földekből is annyit, amennyit a telepítéskor biztosítottak számukra. Az így tulajdonba adott földet a törvény kisajátításnak nevezi, de a földesuraknak járó ellenértéket a fizetett (vagy pénzre átszámított) haszonbér 5%-os kamat melletti tőkésítésével állapítja meg, azaz ugyanúgy, mint az úrbéres földek felszabadulása során.

Azoknak, akiknek szerződés szerint külső földeket nem biztosítottak, szintén lehetőségük nyílt volna belső telkeik megszerzésére, sőt a közös legelőből az úrbéres zsellérekhez hasonlóan szintén részesedhettek. A dohánykertészek felszabadulása azonban a majorsági zsellérekhez hasonlóan nem állami kárpótlással, hanem önmegváltással ment volna végbe, a megváltási summát 20 év alatt kellett volna a kamatokkal együtt törleszteni. Ha az önmegváltást a telepítvényes gazda nem vállalta, elköltözhettek telkéről, ebben az esetben házáat és beltelkét szabadon értékesíthette volna.¹⁰ A középponti osztály a javaslattal egyetértett, csak a megváltási összeg törlesztését kívánta 20 évről 10-re csökkenteni. Nyáry Pál hasonló javaslata, amelyet együtt tárgyaltak volna a kormány-előterjesztéssel, radikálisabb volt a Deáknál, mert az önmegváltás helyett állami kárpótlást helyezett kilátásba. Fontos eleme volt az előterjesztésnek, hogy a „kisajátítást” nem a föld árának, hanem a szerződéses viszonyból fakadó szolgáltatás tőkésített ellenértékének megfelelően tervezte, azaz a földet ugyanúgy a járadék megváltásával lehetett volna tulajdonul megszerezni, mint az úrbériség esetében. Ezt az elvet a szőlődezsma esetében – amint említettük – a középponti osztály meg kívánta változtatni, itt azonban tudomásul vette. Nem tudhatjuk, hogy a vita során mi lett volna az országgyűlés álláspontja. Az viszont bizonyos, hogy Deák, bár kisajátításnak tekintette az ilyenfajta „megváltást”, an-

⁹ Für Lajos: *i. m.* 457.

¹⁰ A törvénytervezetnek a telepítvényes falvakkal kapcsolatos javaslatait részletesen vizsgálja: Gyimesi Sándor: *i. m.* 180–181.

nak formáját azonosnak vélte az úrbériségekkel, azzal tehát, hogy a járadék tőkésítésével a föld tulajdonjogát lehet megszerezni.¹¹

Deák eredeti előterjesztése ezt az elvet következetesen alkalmazta az irtásföldek esetében is. A törvénytervezet minden 32 évnél régebbi irtásföldet úrbéres jellegűnek ismert el, bizonyára azért, mert 32 év volt a zálogbirtok elévülésének határa is. E régi irtások állami kárpótlással, az úrbéres földek mintájára szabadultak volna fel. A 32 évnél fiatalabb irtások közül is csak azokat válthatta vissza az uraság, amelyek esetében a visszaválthatást a jobbágy és földesúr közötti szerződés nem zárta ki. A szerződés nélkül irtott földeket a jobbágy ugyanolyan önmegváltással, mint a telepítvényes földeket, vagy a Deák eredeti terve szerint a szőlőket tulajdonává tehetette. Nem lehetett új eljárással kétségbe vonni a korábban a földesurak által visszaváltott irtások tulajdonjogát. A középponti választmány az irtások megváltásánál ugyanúgy, mint a szőlők esetében nem a tartozások tőkéjét, hanem a föld árát kívánta alapnak tekinteni.

A maradványföldek az áprilisi törvények után ugyanúgy vita tárgyai és elégedetlenség forrásai voltak, mint a szőlők és az irtások. Deák számára kétségtelen volt, hogy a maradványok úrbéres jellegűek, hiszen ezeket nem lehetett allodizálni, és belőlük jobbágytelkeket kellett alakítani. A törvényjavaslat ezért arról szólt, hogy a jobbágyi kézen lévő remanenciák ugyanúgy állami kárpótlással szabadulnak fel, mint az úrbéres telek többi része. A regulációk során keletkezett maradványokat, amelyekből új úrbéres telkeket kellett a törvény szerint alakítani, a tervezet eladni rendelte a volt jobbágyoknak úgy, hogy a befolyt összegből kellett kifizetni a földesurakat megillető kárpótlási díjat.

Míg a remanenciák és az irtások esetében Deák következetesen képviselte a korábbi jogelveket, ezt a puszta telkek esetében nem állíthatjuk. A pusztán maradt telkek úrbéres jellegét szintén nem lehetett kétségbe vonni, s erre az uraságoknak új jobbágyot kellett volna telepíteni, hiszen az úrbéres földek összessége a jobbágyosztálytól az úrbérrendezés és a 18. századi törvények óta elvehetetlen volt.¹² Ez azonban nem mindig történt így, a puszta telkek egy részét jobbágyi közösségek, más részét földesurak használták. Amikor a törvényjavaslatban az szerepelt, hogy az ilyen természetű földek „úri tartozások terhe nélkül jelen birtokosok kezénél maradnak”, azt engedménynek kell tekintenünk a puszta telket birtokló földesurak javára.

Öt paragrafusban foglalkozott a törvényjavaslat a legelőkkal, erdőkkel és a nádasokkal is. Főleg az alföldi megyékben a legelőfelosztás 1848 előtt súlyos sérelmek forrása volt, mert tágas legelőiket éppen e rendezés során veszítették el. Természetes volt, hogy minden követ megmozgattak az újraosztás érdekében. Az áprilisi törvények azonban érvényben hagyták az 1836-ban szentesített legelőfelosztási törvényt, s ezt Deák Ferenc sem óhajtotta megváltoztatni – a sok panasz és a képviselői magánindítványok ellenére sem. Pedig az 1832–1836. évi országgyűlésen még elkeseredett küzdelmet folytatott annak elismertetéséért, hogy a legelő a jobbágytelek eszmei tartozéka (constitutívum), így úrbériségnek tekinthető. A törvény megszületése után azonban tartotta magát annak elveéhez, s nem pártolta szokat, akik új legelőelkülönözési törvényt akartak alkotni, mert szorított az álszél eredményezett volna. Ez a magyarázata annak, hogy a szeptemberi javas-

¹¹ Uo. 181. Az úrbéres földek „megváltással” történő tulajdonváltására: Orosz István: Kossuth Lajos és az úrbéri kárpótlás a reformkorban (Ormos Mária szerk.: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*) Budapest, 2003. 133–134.

¹² Varga János: Telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. *Történelmi Szemle* 1984.

lat is fenntartotta az elkülönítésről 1836-ban alkotott törvénynek nemcsak hatályát (hiszen ezt az áprilisi törvények is megtették), hanem eljárási rendjét is.¹³ Hasonló volt a helyzet az erdőhasználatban is, de a javaslat lehetőséget kívánt teremteni arra, hogy a jobbágyság korábbi faizási joguk fejében az így szerzett famennyiség becsértékének megfelelő részt kapjanak a közös erdőből. Az uraságokat viszont állami kárpótlás illette volna meg az elveszített „úrbéri ölfavágás” fejében. Ez történt volna a szintén eltörölt nádadózással is.

Volt a törvényjavaslatnak egy paragrafusa, amely olyan kérdésben kívánt intézkedni, amelyre az áprilisi törvények megalkotásakor, de a későbbi hónapokban is kevesen gondoltak, s Deák vagy az előterjesztés megszületésében fontos szerepet játszó minisztériumi tisztviselő: Tóth Lőrinc nagy jártassága és áttekintő képessége nélkül aligha került volna sor. Az úrbéri telekből a jobbágyot egyetlen esetben lehetett kibecsülni, akkor, ha a Hármaskönyv I. Rész 40. címében foglaltak bekövetkeztek. (Az uraság nem tudott máséként fiának kúriát kialakítani stb.) A javaslat ennek eltörlését azért javasolta, mert így vált nyilvánvalóvá, hogy a volt földesurak és jobbágyság között minden kapcsolat megszűnt, a jobbágy szabad polgári tulajdonát egykori ura semmilyen indokkal nem szerezheti meg.

Hosszasan tárgyalta a törvényjavaslat az ún. királyi kisebb haszonvételek (regalia minora) ügyét. (A 77 § közül 29 ezzel foglalkozik.) E haszonvételek eredete már régen elhomályosult, s a jobbágyság feladását előtt többnyire a földesúri földtulajdonjog részeként jelent meg. Megszüntetésükre az áprilisi törvényekben nem került sor, de a jobbágyság panaszok között gyakran felvetődtek. Ezért is volt fontos, hogy a szeptemberi törvényjavaslat részletesen foglalkozzék a haszonvételek sorsával. Valójában arról kellett dönteni, hogy továbbra is a földbirtokhoz kell-e kapcsolni a regáliákat, s ezáltal a földtulajdonossá vált jobbágyságoknak is biztosítani kell ezt a jogot, vagy meg lehet elégedni azzal, hogy a volt jobbágyság ne egyénileg, csak községi jogosultságként élhessenek e haszonvételekkel, s a rendezés során egyformán kell-e kezelni e jogosultságokat, vagy különbséget kell tenni közöttük, mint eddig. A Deák-féle tervezet vegyes megoldásokra tett javaslatot. A sör- és pálinkafőzést, a boltnyitást, a vadászatot és madarászatot, a vízi malmok felállítását a földbirtokhoz kapcsolt egyéni joggá kívánta változtatni, de a kocsmáztatást, a mézszárazéktartást, a vendéglők nyitását, a halászatot, az országos és heti vásárok tartásának jogát csak községek szerezhették volna meg. Az egész törvénytervezeten végighúzó alapelvnek megfelelően a földesúr fenti, községekre átruházandó haszonvételeit önmegváltással lehet megszerezni, s ha erre a település nem vállalkozik, akkor a földesúr monopóliumai továbbra is érvényben maradnak.¹⁴

A törvényjavaslat abból fakadólag, hogy a volt jobbágyság és földesurak között minden kapcsolat megszűnt, eltörölni javasolta az uraságoknak azt a jogát, hogy a községek előljáróinak megválasztásába bármilyen befolyással legyenek. Ezeket a jogokat a megyei szolgabírókra ruházta.

Az utolsó hét paragrafus szabályokat alkotott azokra a haszonbéres szerződésekre, amelyekhez úrbéri jövedelmek is kapcsolódtak. Arról kellett dönteni, hogy a bérelő jövedelemsorbulását hogyan egyenlítsé ki a bérbeadóval az elveszített úrbéres jövedelmek

¹³ Orosz István: *i. m.* (A legelő kérdése...) 47, 54–55. Vö. Fónagy Zoltán: *i. m.* 39.

¹⁴ Uo. 38–39. Orosz István: A királyi kisebb haszonélvezetek ügye 1848–49-ben (Kujbusné Mecsei Éva szerk.: *Thesaurus Solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt*) Debrecen–Nyíregyháza 2002. 286–288.

tekintetében. A tervezet választott bíróságokra kívánta ruházni a döntést, ha a felek nem tudnak megegyezni.

Úgy vélem, az elmondottak után nem kell bizonyítani, hogy Deák tervezete valóban körültekintő és részletes végrehajtási utasítása lett volna az áprilisi kerettörvénynek. Tartalmában azonban egyáltalán nem tekinthető radikálisnak, s ebben a formában aligha elégitette volna ki a parasztság felfokozott várakozásait. Az áprilisi törvénnyel szemben következetesen az önmegváltás elvére épült, s ezt a szőlők esetében is csak akkor kényszerült feladni, amikor az országgyűlés, még a javaslat tárgyalása előtt határozatot hozott a szőlődézsma nagyrészt állami kárpótlás melletti megszüntetéséről.

A törvényjavaslat következetesen ragaszkodott ahhoz az alapelvhez, hogy az áprilisi törvényekkel minden úrbéres természetű föld és jobbágy, állami kárpótlás mellett szabadtul fel. Nem dönthető el, hogy mi volt Deák véleménye 1848 márciusában a teljes egészében állami kárpótlással történő jobbágyfelszabadításról, az azonban kétségtelen, hogy konzekvensen ragaszkodott a meghozott törvény szelleméhez és betűjéhez. Ennek volt eredménye, hogy szeptemberi javaslatában egyértelművé tette a remanenciák úrbéres jellegét, s ennek megfelelően állami kárpótlással történő felszabadulását. Ugyanezt vélelmezte az 1816 előtti írtásokról és azokról is, amelyeket úrbéri perben hozott döntéssel ítelt a bíróság jobbágynak „könnyebben élhetés tekintetében”. Ezekben az esetekben az írtások elveszítették allodiális jellegüket, úrbériséggé váltak, és így az állami kárpótlás hatálya alá kerültek. Bizonyára tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy az urasági használatba került puszták telkei úrbéres jellegét nem lehet vitatni, mérlegelte azonban azokat a követelményeket, amelyek az ilyen telkek elvételéből következtek volna egy olyan helyzetben, amelyben 5 hónap elteltével a volt földesurak még egyetlen krajcár kárpótlást sem kaptak, s a kárpótlásról szóló országgyűlési tárgyalások csak a jobbágyfelszabadítási törvény kiegészítésével párhuzamosan kezdődtek. Ennek eredménye az a kompromisszumos javaslat, ami az előterjesztésben szerepel.

Nem kétséges, hogy Deák mérlegelésében szociális szempontok is szerepet játszottak. A majorsági zsellérek, telepítvényesek esetében aligha lehetett vitatni háztelkeik és földjeik allodiális jellegét. Deák mégis biztosítani kívánta jövőjüket, nemcsak azzal, hogy majorsági mivoltukat az uraságnak kellett bizonyítani, ami egyáltalán nem volt egyszerű, hanem azzal is, hogy telkeiket ugyanúgy elvehetetlenné kívánta tenni, mint az úrbéres zsellérekét. Ezek a szempontok vezérelhették akkor is, amikor törvényben kívánta biztosítani, hogy azok a dohánykertészek is jogosultak legyenek „elkülönözött” legelő kihasítására, akiknek egyébként szerződésük szerint sem külső szántóföldjeik, sem rétjeik nem voltak.

Következetes volt a törvényjavaslat abban a tekintetben is, hogy minden nem úrbéres jellegű föld megszerzését csak önmegváltással tartotta lehetségesnek. Bizonyára ezért mondta a tervezet vitájában Nyáry Pál, hogy Deák javaslata még jó lett volna 1830-ban, de elkészt 1848-ban.¹⁵ Ezt az elvet az országgyűlési vita során két esetben is megváltoztatták, a szőlődézsma eltörlésekor s akkor, amikor azt mondták ki, hogy majorsági zsellérek beltelkei is állami kárpótlás alá esnek. Csak találgatni lehetne, mi történik, ha az országgyűlés mind a 77 §-t megtárgyalja, s nemcsak az első 12-t, s más esetekben is megváltoztatja Deák alapelvét az önmegváltással kapcsolatban.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az önmegváltást Deák minden esetben a szolgáltatások tökéjének többéves törlesztésével javasolta, holott az allodiális földek esetében csak a föld becsértéke lehetett volna a megváltási summa kiszámításának alapja. A

szőlők esetében a kétféle számítás közül a második volt az, ami egyértelműen kedvező volt a földesuraknak. Amint említettük, a középponti választmány a szőlők és az irtások esetében meg is változtatta az előterjesztésben javasoltakat.¹⁶ Nem dönthető el, hogy a fentebb már említett szociális szempontok vagy más érvek indokolták Deák javaslatát, az azonban kétségtelen, hogy az ő elképzelése volt kedvezőbb azokra a jobbágyrétegekre, amelyeket a törvényjavaslat kívánt bevonni a felszabadításba.

Nem mondható ugyanez el a legelőkkel, erdőkkel és nádasokkal kapcsolatos javaslatról. Deák az 1832–1836-os országgyűlésen még következetesen érvelt a legelők úrbéres jellege mellett, a törvény ezzel ellenkező döntését azonban tudomásul vette, s nem kívánta megváltoztatni azt a bizonytalan helyzetet sem, amely a legelőelkülönözések során „elégéses” legelő kimérését kívánta biztosítani a jobbágyoknak, de nem mondta meg, mennyi az elégéses. Erős félelem élt benne amiatt, hogy esetleg új elvek alapján előről kell kezdeni a legelők felosztását a volt jobbágyok és földesurak között.

Mérlegre téve az áprilisi törvények kiegészítését és végrehajtásának szabályozását célzó törvényjavaslatot, azt kell megállapítanunk, hogy nem elégítette ugyan ki sem a radikális igényeket, sem a felszabadult parasztokét, sem követétsáit, mégis messze radikálisabb volt az 1853-ban kiadott úrbéri pátens intézkedéseinel, amelyek az áprilisi törvények végrehajtását a forradalom és szabadságharc bukása után szabályozták.

¹⁶ Beér János szerk.: *i. m.* 632–633.

Pölöskei Ferenc

Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején

Ferenc Deák at the Time of the Compromise Negotiations

It is thanks to the consistency of Deák that most of the points of the Austro-Hungarian Compromise of 1867 brought the success of the Hungarian platform. Namely, that the main elements of the acts adopted in 1848 (the abolishment of serfdom, the establishment of a civic state, etc.) remained in force, Hungary and Transylvania could be united, and the foundation of an unified imperial council and parliament was prevented.

Deák Ferencről, a XIX. századi Magyarország kiemelkedő személyiségéről méltatlanul kevés elemző, méltató tanulmány jelent meg. Egyénisége kétségtelenül nagyformátumú kortársai és küzdőtársai árnyékába került. Holott a „haza bölcsének” nevét az egymást váltó generációk jól ismerik. Hiszen a XIX. századi Magyarország három nagy korszakának, a reformkornak, az 1848/49-es forradalomnak és szabadságharcnak, majd az abszolutizmust követő kiegyezésnek és a dualista rendszer kezdeti működésének egyaránt részesévé és alakítójává vált. (Az alábbiakban az utóbbi felvázolására teszünk kísérletet.)¹ A nagy összefoglaló művek azonban – különösen az elmúlt évtizedekben – inkább Széchenyit, Kossuthot vagy éppen Eötvös Józsefet állították az érdeklődés homlokterébe, miközben Deák vélhetően az 1867-es kiegyezés előkészítésében játszott meghatározó szerepe miatt nem kapta meg a neki járó figyelmet. Mert a kiegyezés megítélését, létrehozása óta az egymásnak feszülő, eltérő vélemények, sőt indulatok kísérik.

Születésének 200-ik évfordulója ezért nemcsak lehetővé, hanem kötelezővé is teszi számunkra életútjának méltó felidézését, kiváltképpen a XIX. századi Magyarország már említett három nagy sorsfordító szakaszában végzett munkásságát. Felidézzük természetesen ifjúkori életének fontos állomásait. Tanulmányai színhelyei: Kőszeg, Keszthely, Pápa, Nagykanizsa, Győr. Pesten szerez jogi diplomát, majd ügyvédi oklevelet. Zala megye közgyűlésében kezdte hivatali és közéleti pályáját. 1833-ban bátyja, Antal visszavonulása után választották Zala megye országgyűlési követévé.² Így az 1832/36-os országgyűlés munkájába is bekapcsolódott, s csillogó tehetsége, az új iránti fogékonysága tiszta, gondolatainak pontos megfogalmazása, a reformok szorgalmazása személyét egyszerűen az érdeklődés homlokterébe helyezte. A napirendre kerülő súlyos kérdésekben meghatározóvá vált a véleménye. Ehelyütt csak jelzésszerűen emeljük ki felfogását a jobbágy-, a nyelv, a gazdaság-

¹ Deák Ferencz Beszédei III–V. k. összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903. Tanulmányunkban elsősorban e kötetekben található forrásokra támaszkodunk. (A továbbiakban: Deák Beszédei) Természetesen figyelemmel kísértük a választott témával is alaposan foglalkozó alábbi feldolgozásokat is: Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. I–III. kötet. Budapest, 1904. (a továbbiakban: Ferenczi: Deák élete) Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válságútján*. Budapest, 1976. Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Somogyi: Kormányzati rendszer) Beust, Friedrich Ferdinand Graf, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten*. Stuttgart 1887. Zolger, Ivan, *Der Staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn* Leipzig, 1911).

² Molnár András: *A fiatal Deák*. (Kézirat) Ferenczi: *Deák élete* I. k. 74–95. p.

vagy éppen az alkotmányjog ügyeiben. A földesúr–jobbágy viszony újraszabályozásának, az „érdekegyeztetésnek, az örökváltság törvénybeiktatásának, a közlekedés és ipar fejlesztésének, a magyar nyelv hivatalossá tételének, az uralkodói abszolútizmus korlátozásának, a közteherviselés bevezetésének szorgalmazását.³ Már ekkor olyan jelentős személyiségekkel került kapcsolatba, mint Kossuth, Széchenyi, Wesselényi, Teleki László. Legközelebbi barátainak pedig Vörösmarty Mihály és Strettner György számított.

Korán kezdődő betegségei miatt azonban hamarosan távol maradt az országgyűlésből, ám kehidai magánya idején tovább gazdagította jogi ismereteit, bővítette reformgondolatait, s miután ismét Pozsonyba ment, már a reformellenzék elismert vezetőjévé vált. Eközben szerzett tekintélyét a későbbiekben is őrzi, sőt az „áprilisi törvények” megalkotásában, majd igazságügyminiszteri munkásságában tovább gyarapította. Hiszen a földesúri rendszer maradványainak további felszámolására, illetve a polgári állam továbbfejlesztésére törekedett.⁴ 1849 őszén és később is elismerte az önvédelmi harc jogosságát is, de tevékeny szerepet nem vállalt benne.

A forradalom és a szabadságharc leverése után az ő nevéhez kötjük az abszolútizmussal szembeszegülő passzív rezisztencia politikáját, az 1860. évi konzervatív jellegű kibontakozási kísérlet, majd az 1861-es februári pátens határozott elvetését, ragaszkodását az 1848. évi törvényekhez, a kivívott alkotmányossághoz. A passzív rezisztenciának az ő értelmezésében kettős oldala létezik. Az egyik az abszolútizmus megszüntetését, a másik az alkotmányosság visszaállításán nyugvó, de Magyarországnak a birodalmon belül maradó státusának elismerését jelenti.⁵

Időközben, 1854-ben életjáradékként Széchenyi István fiának, Ödön grófnak eladta a mintegy 1200 holdas kehidai birtokát, és Pestre költözött, az Angol Királyné Szállodába. Nyarait Balatonfüreden, majd lánytestvéreinél Pakson és Pusztaszent Lászlón töltötte.⁶ Az Angol Királynéban egyre több híve kereste fel, ő maga is gyakran meglátogatta barátait, eljárt a Magyar Tudományos Akadémiára is. Az abszolútizmus 1859/61-es válsága idején a hazai politikai élet központi alakjává emelkedett. Tekintélye tovább növekedett a februári pátens ellen megfogalmazott s az országgyűlésen elmondott második felirati javaslatának elmondásakor, amelyet egyhangú lelkesedés, dübörgő taps fogadott.

A februári pátens rendelkezéseit elvető, vagyis a magyar alkotmány védelmét, a nemzeti ellenállást tartalmazó beszédét így zárja:

„Türni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait, mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges.”⁷ Az uralkodó azonban – miként ez közismert – feloszlatta az országgyűlést, és a Schmerling-provizórium köszöntött az országra. Csak az 1860-as évek közepére értek meg az egyezség, a kiegyenlítés feltételei az udvar és a legnagyobb politikai súlyt jelentő Deák vezette politikai erők között.

A kiegyezésbe torkolló, egyezkedő tárgyalások, kölcsönös engedmények 1865-ben látványosan közeledtek egymáshoz. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert történetírásunk hol Deák,

³ Gergely András: *Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban*. Kézirat. Pajkossy Gábor: *Deák az ellenzék élén 1839–1843*. Kézirat

⁴ Magyar Törvénytár, 1848: 1–31. tc.

⁵ Gerő András: *Deák Ferenc és a kiegyezés*. Kézirat

⁶ Ferenczi: *Deák élete*. II. k. 382–395. p.

⁷ *Deák Beszédei* i. m. III. k. 198. p.

hol az udvar engedményeit helyezi előtérbe, illetve tekinti súlyosabbnak. Emiatt számba vesszük 1848 és 1867 azonosságait és különbségeit, keressük ezek hátterét, nemzetközi és hazai okait, mozgatórugóit is. Nem hagyható természetesen figyelmen kívül Deák 1861-es és későbbi közjogi és társadalmi felfogásának összevetése sem. Kiemeljük többek között az ország számára kicsikart engedményeit a bécsi birodalmi kormányzattal szemben. Így a 48-as törvények lényegének elfogadtatását, a közös törvényhozás megíúsítását s a közös minisztérium hatáskörének Bécsben tervezett korlátozását. Az uralkodói jogkör szűkítését azonban nem sikerült elérnie. Miként a 48-as törvények egynémely pontjának megtartását, illetve bővítését sem. Végül vázlatosan áttekintjük 1867 utáni elszigetelődését, kísérleteit a földesúri hatalom egyes maradványainak felszámolásáért, a korszerű egyházpolitika kialakításáért, és sajátos nemzetiségpolitikai elképzeléseit.

A kiegyezés alapjait Deák az ismert 1865. évi húsvéti cikkével, illetve májusi leveleivel fektette le, amelyekben a Pragmatica Sanctio szerint a Habsburg-ház trónörökösödési joga, az „együttbirtoklás” és a Monarchia „biztossága” csakúgy szerepel, mint a magyar alkotmány elismerése az udvar által.⁸ Az alapra kerülő épület megalkotása és berendezése azonban még váratott magára. Már maga a kiindulópont, a birodalom biztosságának, s ennek függvényében a közös ügyek általános jellegű elismerése, illetve a magyar alkotmány, a jogfolytonosság hangoztatása is sok vitára adott lehetőséget. Az eszmétisztázás emiatt eleve elhúzódtott. Hiszen Deák álláspontja 1861-hez képest különösen két esetben változott. Egyfelől a közös ügyek elismerésében, másfelől amíg korábban egyezségi felfogásban az 1848-as törvények döntő szerepet játszottak, addig 1865-ben egyes elemei rejtve maradtak az alkotmányosság és jogfolytonosság általános keretei között. Igaz, ő maga 1848 lényegét továbbra is fenntartotta, rendelkezéseit azonban – szerinte – revízió alá vonhatta a birodalmi kormányzat, főleg Belcredi államminiszter ellenben az egészét vitatta. Eközben számos vita fakadt az egyezkedő felek között, főként az államszervezet jellege, a hadsereg mibenléte és a gazdaság megannyi függő kérdésében. Az alkudozások, sőt az egymásnak feszülő indulatok az 1865 végére összehívott magyar országgyűlés megalakulása után, különösképpen pedig akkor csaptak magasra, amikor 1866 elején az országgyűlés kiküldte a 67 tagból álló bizottságát a kiegyezési munkálatok előkészítésére.

Az 1865. decemberi képviselőválasztásokon főleg azok indultak, akik már az 1861-es országgyűlésnek is tagjai voltak. Közülük többen előjogaikat is hangoztatták, arra hivatkoztak, hogy egyszer már megválasztották őket, de az országgyűlést feloszlatták. Így újbóli összehívása sem lenne alkotmányellenes, az azonban kíváncsatos lenne, hogyha őket újra megválasztanák. Ezáltal a nemzet kinyilvánítaná ragaszkodását 1861-es álláspontjához. Deák ezt a logikát elhárította, miután a korábbi viszonyok megváltoztak, ezért a választók döntsék el, hogy az 1848. évi törvények alapján a jelöltek közül kit választanak országgyűlési képviselőnek.

A képviselők között különösen élénk vita folyt az 1865. december 14-én kiadott, az országgyűlést megnyitó trónbeszéd felett, többen főleg a Monarchia nagyhatalmi állásának fenntartására vonatkozó kitételét vitatták. Lónyay Menyhért naplója szerint Andrassy mondotta: „A kiegyezés ára: a nagyhatalmi állás biztosítása”. Javaslatát Gorove István és Lónyay is támogatta. Deák Ferenc szerint azonban a pragmática sanctió-ból csak a biztosság következik. Vele tartott Ghyczy Kálmán, Tisza Kálmán és Nyáry Pál. Ezután általánosabb értelemben hivatkozott a jövő nemzedékek esetleges újabb kívánságai biztosításának fontosságára. Lónyay jegyezte fel 1866. január 29-i szavait: „Lehetségesnek, sőt

valószínűnek mondotta, hogy az a nemzedék, mely a most élő után fog a politikára és a törvényhozásra döntő befolyást gyakorolni, e részben más szempontból fog kiindulni: de ő e fenforgó körülmények közt csak annak a politikának lehet a védője, a mely az eddigi törvényeken alapszik s ezek fogalmaival megegyezik.”⁹

Deákat 1865. november 23-án egyhangúlag választották a belvárosi kerület képviselő-jévé. Kezdetben az 1861-es országgyűlés két „pártjának”, a felirati és határozati „párt” egybeolvasztását tervezte. Lónyay Menyhért 1865. október 8-án így írt naplójába: „Deák Ferenc arról beszélt velem, hogy nagyon óhajtáná, ha a fölrati és határozati két párt egymáshoz olvadna.”¹⁰ Terve azonban már közvetlen híveinek ellenállásán hajótörést szenvedett. 1865. december elején mégis újabb kísérletet tett tervének elfogadására. Bár Klauzál Gábor és Szentiványi Károly egyetértett vele, a legtöbben elvetették azt, és Deák-kör néven klubot alakítottak (Eötvös, Lónyay, Ghyczy). Deák 1865. december 10-én még képviselői kaszinóvá kívánta bővíteni a klubot, megfosztva politikai jellegétől, ám ebbéli szándékával továbbra is kisebbségben maradt.

Az új országgyűlésen Horvátország és Erdély képviselői még nem vettek részt, de elhatározták ilyen irányú kiegészítését és követelték az alkotmányosság teljes helyreállítását.¹¹ Voltaképpen az 1865. évi képviselőház legnagyobb táborra, a Deák-kör 180, a Ghyczy, Tisza Kálmán, Nyáry Pál vezette balközép 94, Böszörményi László szélsőbaloldali tömörülése 20, míg Apponyi konzervatív csoportja hasonló létszámúnak tekinthető. A balközép és a szélsőbal kezdetben együtt tanácskozott, s csak később, fokozatosan váltak külön, miként a Deák-kör és a balközép is. A trónbeszédre adandó válaszfelirat kidolgozására 1866. január 27-én 20 tagú bizottságot küldtek ki. Többnapos tárgyalás után a bizottság javaslatát Deák 1866. február 8-án terjesztette a képviselőház elé.¹² Üdvözölte a „jogvesztésnek bizalmat ölő”, káros elméletek elvetését, amely az abszolutisztikus, önkényuralmi rendszer jogi alapját képezte, továbbá a jogfolytonosság jegyében a magyar alkotmány, benne a felelős kormány visszaállításának ígérését.

A trónbeszéd – Deák szerint – elhárította a súlyos akadályokat, s reményét fejezte ki, hogy a király alkotmányos akarata és a nemzet jogos kívánságai összhangba hozhatók. Mert szerinte a birodalom „biztonsága” nincs ellentétben a magyar korona országainak alkotmányos önállóságával. Vitakérdések azonban – főként Magyarország alkotmányossága tekintetében – bőven akadtak. A válaszfelirat kifejti: a magyar alkotmányosság – szemben a trónbeszéd megállapításaival – nem az 1860. évi októberi diplomával kezdődött. (Különben is oktrojált alkotmánynak tekinthető.) Magyarország érdekeit sérti a közös törvényhozó testület, amely növelheti is befolyását. A *pragmatica sanctio* szerint belkormányzatunk önálló, s ez a közigazgatás egészére, a tisztviselők kinevezésére is vonatkozik. Nézetkülönbségeket rejtett magában az 1848-as törvények értelmezése is. A trónbeszéd itt lényeges változtatásokat követelt. Deák kifejtette: egyes pontjainak felülvizsgálatától nem zárkozik el, de csak a törvényhozás rendes útja révén készülhet el a javaslat, amit a koronás király szentesíthet. Sételmezi azt is, hogy a trónbeszéd nem említi Dalmatia státusát, hiszen Horvátországgal együtt a magyar koronához tartozik, miként Fiume is. Hiányzik államéletünkben a felelős kormány, s a közigazgatás egészében is abszolút rendszer uralkodik.

⁹ *Deák Beszédei i. m. III. k. 371. p.*

¹⁰ *Deák Beszédei i. m. III. k. 353 p.*

¹¹ Képviselőházi Napló, 1865. december 14.

¹² *Deák Beszédei i. m. III. k. 385–400 p.*

A feszültséget fokozta az udvar leirata, amelyben szembeszegült Deák javaslataival. Ugyancsak a *pragmatica sancti*óból indult ki és a kiegyenlítés fontosságát, az érdek- és védelmi közösséget, továbbá Magyarország területi épségének fenntartását hangsúlyozta. Az 1848. évi törvényekkel kapcsolatos kifogásait azonban továbbra is tartalmazta, és igényelte a „közös ügyek” pontosabb megállapítását. Követelte a nádori méltóság mellőzését, az országgyűlés feloszlásának lehetőségét a költségvetés megállapítása előtt is, valamint a nemzetőrsegről szóló 1848. évi 22 tc. törlését. Elodázta ugyanakkor állásfoglalását Fiume és Dalmatia esetében.¹³ Többen – köztük Andrássy és Lónyay is – helytelenítették Deák makacsságát, a kiegyezés veszélyeztetését látták benne. Az iránta meglevő széles körű ragaszkodás miatt azonban még a nyilvános vitától is őrizkedtek. Inkább a megnyerését tekintették feladatuknak. Ezért vele együtt az újabb válaszfeliratban enyhébb megfogalmazásra törekedtek. Az önálló politikai irányzattá váló „szélsőbaliak” ugyanakkor soknak tartották Deák engedményeit. Eközben váltak markánsná az egyes politikusok egymástól eltérő nézetei.

Az újabb válaszfelirati javaslat végső formáját újra Deák dolgozta ki. A közös ügyekre vonatkozó választ a 67-es bizottság feladatának tekintette. A jogfolytonosságról, a felelős minisztérium kinevezéséről, valamint a törvényhatóságok alkotmányos hatalmának visszaállításáról pedig jórészt az előző fölrat érveire hivatkozott, hiszen az ország több vonatkozásban változatlanul abszolutizmusban él.¹⁴ A közös ügyekről folyó viták a hatvanhetes bizottságban és 15-ös albizottságában – valamint politikai körökben, klubokban zajlottak. A közös ügyek tartalmát a 15-ös bizottság dolgozta ki és tette közzé 1865 júniusában.¹⁵

Deák a 15-ös bizottságban különösen tevékenynek bizonyult, és az általa megfogalmazott szöveg vált irányadóvá a legtöbb vitatott kérdésben. Közülük a legfontosabbak: közös az uralkodó személye; Magyarország alkotmányos önállósággal rendelkezik. A magyar király udvartartásának költségeit a magyar országgyűlés szavazza meg, a felelős kormány előterjesztése alapján. Közös a külügy, a hadügy, s ezekkel összefüggésben a pénzügy, a közös védelem eszközeiként. A hadügy terén az uralkodót illeti meg a vezérlet, vezénylet s a hadszervezet meghatározása. De a védelmi rendszer átalakítása Magyarországon vonatkozásában a törvényhozás joga. Alku tárgyát képezi – bizonyos időre szólóan – a közös költségek megosztása egyezség alapján, ha azonban ez nem születik meg, „öfellese” dönt. Mindennek feltétele az alkotmányosság helyreállítása teljesen és tétleg, a paritás a két ország között az egymástól független delegáció útján, amelyeket csak egy-egy évre választanak. A delegációk a közös minisztériumot, illetve egyes tagjait felelősségre – perbe – foghatják. (A kiegyezési törvénybe ez a pont nem került be.) Nem hívható össze közös törvényhozó hatalom. Magyarország részt vállal az államadósságokból, aránya azonban az egyezség függvénye. A kereskedelem és vámügyek nem következnek a *pragmatica sancit*óból, ezért egyezség által szabályozandók. A szövetség is ennek része, ami egyébként kívánatos.

Az albizottság véleménye vált a többség számára irányadóvá, ám a kisebbségi javaslat néhány pontja Magyarország javára változtatott a szóban forgó tervezet szövegén. Belekerült például a magyar hadsereget is említő rész, igaz, ehelyett csak a magyar honvéd-

¹³ Uo. 443–448. p.

¹⁴ Uo. 452–463. p.

¹⁵ Uo. Tagjai: Andrássy Gyula gróf, Apponyi György gróf, Csengery Antal, Deák Ferenc, Eötvös József, báró Fest Imre, Ghyczy Kálmán, Gorove István, Hollán Ernő, Ivánka Imre, Lónyay Menyhért, Mikó Imre gróf, Nyáry Pál, Somsich Pál, Tisza Kálmán.

seget hozták létre 1868-ban.¹⁶ Bár a kisebbségi javaslat is elfogadta a közös ügyek rendszerének kiépítését, csupán a megfogalmazására helyezett nagyobb súlyt a magyar alkotmányosság védelmének, a magyar nemzet méltányosságának kiemelésével.

Deákat már a kiegyezési tárgyalások idején a kortársak is az ellentétek nagy kiegyenlítőjének, a kompromisszumok mesterének tekintették. Ő maga tagadta ugyan ezt a megnevezést, hangsúlyozta: nem a kompromisszumokat keresi, hanem a nemzet létérdekeit tekinti irányadónak, tetteit az ország önállósága, az alkotmányosság helyreállítása vezérli. Ezt a kivételes politikai szerepkört azért tölthette be, mert egyedülálló közjogi ismereteivel a megvalósíthatóság lehetőségeit kereste. Ezért törekedett a cselekvés szempontjából nélkülözhetetlen nemzetközi, monarchiabeli és hazai körülmények, az eseményeket befolyásoló vélemények megismerésére. Különösen fontosnak tartotta az uralkodó, a Lajtántúli és a mértékadónak számító magyar politikusok valóságos álláspontjának ismeretét az eldöntésre váró számos vitakérdés esetében. Liberális, alkotmányossági felfogásában konfliktushárító szándékának is jelentős hely jutott. A képviselőház 1866. február 17-i ülésén, miután egyes képviselők a válaszfelirati vita berekesztését javasolták, Deák Tisza Kálmán véleményét osztva fejtegette: senkit sem lehet kizárni a nyilvános diskusióból. „Az eszmecsere nem élesíti, – mondotta többek között – hanem enyhíti a tanácskozásokat. Az elfojtott szó sokszor több keserűséget okoz, mint a kimondott őszinte szabad szó.”¹⁷ Vagyis céltudatosan kereste a vélemények eredőjét, s ezt megfelelő, általában megfellebbezhetetlen közjogi formába öntötte. S amikor egyeztető képessége cserben hagyja, megcsillantja a továbblépés lehetőségét. Vagyis a közjogilag indokolt kompromisszumokat tartalmazó nézeteit nem tekinti örökké valónak, ennek jegyében elismeri a jövő nemzedékek alkotmányformáló, a megváltoztatásra irányuló lehetőségeit és jogait is. Emiatt válhatott a korabeli politikai erők meghatározó egyéniségévé.¹⁸

Ennek a kulcsszerepnek a kivívása és megerősítése azonban sok gyötrődéssel, kinnal, belső konfliktussal járt, és voltaképpen csak a kiegyezésig, a dualista rendszer megteremtéséig tartott. Erről főleg bizalmas magánleveleiből alkothatunk képet.

A trónbeszéddel kezdődő vitát a porosz–osztrák háború átmenetileg megakasztotta. Az országgyűlést 1866. június 26-án elnapolták, a képviselők hazautaztak. A politikai elitek közötti eszmecserek azonban tovább folytatódtak. Deák szerint az országgyűlés elnapolása az uralkodó fejedelmi joga, de az évi ülés berekesztése már „ellenkeznék” a törvényekkel. A képviselőház ragaszkodik korábbi felirati javaslataiban foglaltakhoz is. Véleményét a Ház elfogadta. A porosz haderő 1866. július 3-ai döntő győzelme után a bécsi udvar nehéz helyzetbe került, joggal félhetett attól, hogy a magyar országgyűlés radikálisabb nemzeti igényeket támaszt. Ám amikor július 9-én a császárné a fővárosba érkezett –, jegyezte fel Gorove István – Deák megnyugtatta: a változó hangulat ellenére „úgy lépünk föl, mint fölléptünk 65 végén és 66 elején”.¹⁹ Július 19-én Bécsben Ferenc József előtt is megismételte álláspontját. Ekkor utasította vissza a neki felkínált kormányalakítást, maga helyett Andrássyt ajánlotta.²⁰ Ferenc József korábban is tudta, hogy Deák nél-

¹⁶ MTT 1868: 41. tc.

¹⁷ Képviselőházi Napló, 1866. február 17.

¹⁸ A képviselőház valamennyi irányzata elfogadta ekkor Deák álláspontját. Ezt támasztják alá a korabeli politikusok fennmaradt írásai (Andrássy, Lónyay, Csengery, Madarász József).

¹⁹ Deák beszédei III. k. 578.

²⁰ Uo. III. k. 853. p.

kül és ellene lehetetlen a kiegyenlítés elérése, rokonszenvét azonban a königgrätzi csata után nyerte el. Lónyay Menyhért följegyzései szerint ugyanis a „fejedelem” ekkor magához rendelte. „Az öreg úr” – miként olvashatjuk – július 19-én már reggel 7 órakor a felségnél volt, ki vele egy óráig beszélgetett. Ófelségét meglepte, hogy Deák egy hajszállal nem nyilatkozott a vész perceiben másképp, mint a hogyan nyilatkozott a béke idején: nem tartá a békekötés előtt opportunusnak a rendszerváltozást, de szükségesnek mondá, hogy azután azonnal megindítsák.

A felség felszólítására, kész-e akkor kormányt alakítani, az öreg úr egyenesen kimondá, hogy erre semmi körülmény közt nem vállalkoznék: a kormánynak tagja sem akar lenni: de azt a kormányt, a mely az ő eszméit megvalósítani igyekszik, pártolná. Andrásst kormány alakításra alkalmas egyénnek mondá.²¹ Deák ezt bővebben kifejtette Pest város polgáraihoz írott levelében is. Ezzel megkezdődtek a kormányalakítási tárgyalások, a Deák köréhez tartozó képviselők bécsi audienciái (Andrássy, Lónyay, Gorove, Eötvös).

Az uralkodó csak 1866. november 19-ére hívta egybe a június 24-én elnapolt országgyűlést.²² Megerősítette a trónbeszédben foglaltakat, a háborús vereség után a többhónapos szünetelés ideje alatt jórészt visszanyerte korábbi pozícióit. Ekkortájt kaptak még határozottabb kontúrokat a politikai irányzatok is. Erre a képviselők pesti visszatérése adott lehetőséget. Deák ugyan ismét a nagy, Tisza Kálmán csoportját is magába foglaló kormánypárt kialakítására törekedett, s hosszú ideig elhárította Andrásst, Gorovét, Lónyay, Csengery kísérleteit, végül azonban hozzájárult a szervezetiileg is különálló párt megalakításához. Az Európa Szállóban alakuló 1866. november 21-én alakuló csoport Deák pártjának nevezte magát, miközben Tiszáék és a még szélsőbalnak nevezett csoport is a Tigris szállóban tartotta tanácskozásait. (A párt lapja a Hon.) Úgy tűnt tehát, hogy egységes baloldal alakul. Ettől kezdve számíthatjuk Deák mozgásszabadságának szűkülését, vele szemben Andrásyék megerősödését, a nagyobb engedmények elfogadását, amelyek a 48-as törvények módosításában, az államadósságok egy részének vállalásában, illetve Dalmatia és Fiume státusának törvényi elodázásában és az uralkodói jogkör látványos kiszélesítésében öltöttek testet. Folytatódtak a korábbi viták a nemzetiségi kérdéstről is. Miletic, Svetozar szerb képviselő 1866. december 15-i képviselőházi beszédében ismét a föderáció létrehozását követelte. Deák válaszában a korábban már ismert érveit hangoztatta. Az alkotmányosság ugyanis egy politikai nemzetiséget, a magyart ismeri, s ez kizárja a magyarországi nemzetek fogalmát. Ám szerinte az alkotmányosságnak ez a tétele változhat s ezáltal lehetőség nyílt valamiféle föderális berendezkedés kialakítására.²³ A továbbiakban a nemzetiségi képviselőkkel szemben fejtegette: Horvát-Dalmát-Szlavónország társország és nem három-egy királyság, s ismételte az egy politikai nemzetiség ismét elvét.²⁴

1866. december végén Beust külügyminiszter a kiegyenlítés érdekében sok magyar politikussal tárgyalt. Rugalmas, a bürokratikus formákat mellőző egyénisége segítette a tárgyalások folyamatosságát, az akadályok leküzdését Bécsben és Budapesten egyaránt. Igaz, egyelőre Beust és Deák is fenntartotta korábbi elveit. Ezért különösnek tekinthetjük, hogy a tizenötös albizottság kiegyezési, közös ügyi javaslatával szemben dolgozta ki – az uralkodó kívánságára – az abszolutista kormány önálló törvényjavaslatát. Andrásst

²¹ Uo. IV. k. 3. p.

²² Uo. 80–83. p.

²³ Uo. 132. p.

²⁴ Uo. 133. p.

ezt 1867. január 8-án kapta meg. Levelei szerint meglepetését, sőt kétségbeesését nem is titkolta. Minderről azonban Deák csak később, Lónyay Menyhért útján értesült.

A vitakérdéseknél mindkét egyezkedő fél számított az „öreg úr”, vagyis a nagy tekintélynek örvendő Deák véleményére. Közvetlenül azonban már nemigen vett részt az állandóvá váló és elhúzódó tárgyalásokon, de szinte valamennyi kényes ügyben véleményt alkotott. Nemcsak Andrássy Gyula, Eötvös József, Horváth Boldizsár vagy Lónyay Menyhért kérte tanácsait, hanem a birodalom vezetői is. Ezért többször járt Bécsbe Ferenc Józsefhez, míg Belcedi államminiszter vagy Beust gyakran tőle kérték audienciát.

Ezt a közvetítő-tanácsadói szerepet tartotta a maga számára is a legmegfelelőbbnek, hiszen ily módon tudta sikerrel oldani a felek közötti feszültségeket. Magánya így legfeljebb látszólagosnak tekinthető, mert benne nagyon is eleven szellemi tevékenység zajlott, amelyet a közvetlen vitákból eredő indulatok eleve nem zavarhattak. A hozzá legközelebb állóknak, elsősorban keresztleányának, majd gyámleányának Vörösmarty Ilonának gyakran panaszkodott a közügyekben való tevékeny közreműködéséből fakadó túlzott elfoglaltságáról, fáradságáról, kényszerű, cseppet sem üdítő felelős magánbeszélgetéseiről. Mert nemcsak írásainak, hanem szavainak gyakran nyomasztó súlya is vállalt felelősségeretéből eredt. Mindig ügyelt véleményének világos megfogalmazására, kizárta a többféleképpen értelmezhető mondatfüzéseket, inkább további gondolkodási időt kérve elhárította a várt azonnali válaszokat. Miközben azokat is fogadta – például Lónyay Menyhértet – akiket nem kedvelt, bár igényelte tárgyalásainál az ő jelenlétüket is.

Deák véleménye szerint a kormányt a parlamenti erőkből kell megalakítani és nem az udvar bizalmi embereiből. Ellenezte tehát, hogy például Majláth György kancellár vagy Somsich Pál, netán Esterházy Mór gróf bekerüljön a kormányba, miután a jogfolytonosság hiányában állami tisztségeket vállaltak az abszolutizmus alkonyán. Bécsben ugyanekkor a Monarchia megnehezült kül- és belpolitikai helyzetében fokozatosan felülkerekedett az az irányzat, amely szerint a kibontakozás lehetetlen a 48-as törvények visszaállításával, szükséges a felelős magyar kormány kinevezése. Ez a feltétele a közös ügyek végleges kialakításának is. A külügyminiszterre kinevezett Beust erre kapott felhatalmazást. A Deák és a Beust közötti – 1866. december 30-i – tárgyalás Csengery Antal feljegyzései szerint még távolságtartónak, túlságosan is hüvösnek tekinthető, holott kölcsönösen biztosították egymást kiegyenlítési szándékaikról. Az udvariaskodások mögül azonban jól kivilágolt a még megoldatlan kérdések köre. Deák ismét az alkotmány teljes visszaállítását (benne a minisztérium kinevezését) tekintette a legsürgősebb és elodázhatatlan feladatnak, ami nem is lehet egyezkedés tárgya, hiszen szükségszerűen következik a *pragmatica sanctio*-ból. Beust ugyanakkor megkérdőjelezte a 48-as törvények egyes részeit, mert az események kényszere alatt születtek. Deák ellenvetésében a „jelenlegi” helyzet kényszerére is utalva hangoztatta: a birodalmi kormányzat ezzel a logikával a későbbiek során a megköthető kiegyezést is megkérdőjelezheti. Csak a közös ügyek képezhetik ezért az egyezkedés tárgyát. Vita folyt köztük a haderőről, a Monarchia véde képességéről is. Beust a hadsereg feltételek nélküli egységét kívánta, elvetve Magyarország újoncmegajánlási és hadkiegészítési jogát. Deák ebben a kérdésben is a jogfolytonosságra hivatkozott, eszerint az állandó hadsereg bevezetése óta a magyar országgyűlés jogát illette a hadkiegészítés és az újoncjutalék megszavazása. Végül ez az álláspont dalmaskodott. Dalmatia pedig a magyar korona része.

Deák 1867. január közepén vegyes érzelmekkel fogadta a bécsi tárgyalásokon részt vett miniszterjelölteket, Andrássyt, Eötvöst, Lónyayt. Az utóbbi jegyezte fel naplójában: „tegnap mindent rózsás színben látott, ma éjsetének: tegnap még reménylett, ma már eltűnt a reménye: tegnap még ugyancsak korteskedett a képviselők között, ma azt sem

ígérte meg, hogy a kinevezendő minisztériumot „támogatni fogja”.²⁵ Hangulathullámszámai elsősorban a kiegyezési szöveggel szembeni újra-újra feltörő kételyeiből fakadtak, s nem ismerte a sürgető időkényszerszert. Különben is tudta: pártja megalakulásával, az új felelős kormány kinevezésével véget ér számára a szuverén szerepkör, hiszen elérkezik a polgári államgépezet működésének ideje. A bécsi igényeket, – írta – a concessiókat ellenzi, ellenkezik meggyőződésével, legfeljebb az alkotmányosság visszaállítása érdekében tudomásul veszi.

Lónyay és Andrássy ekkor sem leplezték Deákkal szembeni neheztelésüket. Foglalkoztatta őket a miniszterségtől való visszalépés gondolata is. Néhány nappal később, január 18-án azonban Deák, véleményével egyedül maradván nem ragaszkodott már oly elszántan korábbi feltételeihez. A kiegyezéssel összefüggő államjogi, közjogi kérdések így végérvényesen Andrássyék kezébe kerültek. Deák azután már csak a részkérdésekben közölte, jobbra Andrássyval egyeztetett véleményét. Ezzel pedig véget ért Deák meghatározó szerepe a kiegyezés megalkotásában, még ha pártjának vezetői a továbbiakban is igényt tartottak véleményére, illetve gyakran az általuk előkészített módoszatok jóváhagyására. Az alkudozások eredményeként – immár Andrássy vezetésével – Deák megnyerésével véglegesítették a kiegyezési művet, amely akkor a politizálók döntő többségét tudhatta maga mögött. Ezután a működésbe lépett gépezet öntörvényei – ha nem is szüntették meg –, kétségtelenül félresodorták, eleve megkérdőjelezték az egyeztető, kiegyenlítési szándékok korábbi létjogosultságát. Energiái is csökkentek, hívei is eltávolodtak tőle. Betegsége súlyosbodott. S bár számos, az ország belső, teljesebb polgári kiépítése során napirendre kerülő ügyben mondta el véleményét, maga is tudta, hogy nézetei már elvesztették meghatározó szerepüket. Az új viszonyok közepette az „öreg úr” fogalma is megváltozott. Amíg ugyanis korábban a véleménye feltétlen tiszteletet, megbecsülést kapott, az útbaigazító iránytűt jelentette, ezután gyakran pejoratív tartalmat nyert, elvesztette a kiegyezés megkötése előtti értelmét. Az „öreg úr” véleménye ugyanis egy maradt a sok közül, s hozzá is gyakran az avitt tapadt. Mindezek nyomán nőtt magányossága, elszigetelődése és betegsége sok keserűséget okozott számára. Egyénisége megítélésénél azonban nélkülözhetetlen 1867 utáni véleményalkotása, különösen a nemzetiségi, a közigazgatási, egyházi és egyes, a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódó kérdéskörben.

1867 januárjában voltaképpen befejeződtek az egyezségi tárgyalások. Február 17-én sor került Andrássy miniszterelnöki kinevezésére, megalakulhatott kormánya. Röviddel ezután a magyar országgyűlés elfogadta a kiegyezési törvényjavaslatokat, amelyeket a koronázás után három nappal, 1867. június 12-én a király szentesített. A birodalom másik felében később, 1867. december végén született meg a kiegyezési törvény.

Érdemes ezért áttekintenünk: vajon a tárgyaló felek kívánságai miként tükröződtek az elfogadott törvényekben. Mennyiben érvényesültek a korona, illetve Deák és a magyar fél korábbi követelései. A dualizmus mindenesetre megvalósult, s benne a magyar önállóság lényeges attribútumait is tükrözték a törvények. Lehetővé tették ezt a nemzetközi erőviszonyok, hiszen a nyugati nagyhatalmak az európai egyensúly fontos feltételének tekintették az erős közép-európai állam létét az orosz és a német hatalmi törekvésekkel szemben is. Ugyanakkor az 1860-as évek közepén már nyilvánvalóvá vált, hogy a Habsburg abszolutizmus kül- és belpolitikai válságai, ellentmondásai miatt nem stabilizálhatja magát Európa közepén. Végül a mértékadó és a közvéleményre leginkább ható belpolitikai erők a magyar önállóságot – s benne az ország lakosságának több mint felét kitevő

más nemzetiségűek feletti hegemoniát, a társországok státusát a birodalmon belül képzelték el. A kiegyezéssel, a közös ügyek rendszerével szembeforduló, főleg az Alföldre kiterjedő demokrata körök mozgalom átmeneti fellángolásnak tekinthető.²⁶

A dualista rendszer belső ellentmondásai csak az 1890-es években törtek felszínre, majd az első világháború szétfeszítette összetartó abroncsait. Az egyezkedő felek legfontosabb céljai tehát megvalósultak. Benne azonban a királyi jogkör feltűnően kiszélesedett. Részben már a kiegyezési törvények által, jórészt azonban újabb tárgyalások eredményeként, amikor Deák már elveszítette irányadó szerepét.

A kiegyezés feltűnően kibővítette az uralkodói akarat érvényesítésének lehetőségeit. Az 1867. évi 8. tc. például a miniszterek kinevezését az uralkodó hatáskörébe utalta, szemben az 1848. évi 3. tc. 12. paragrafusával, amely szerint a miniszterelnök által kiválasztott minisztereket az uralkodó megerősíti tisztségükben. Az 1867. évi 11. tc. felfüggesztette a nemzetőrösről szóló 1848. évi 22. tc.-et. Az 1867. évi 7. tc. pedig elhalasztotta a nádorválasztást, holott a 48-as törvényhozás rendkívül nagy szerepet adott a nádornak az ország kormányzásában, az uralkodó távollétében elláthatta a végrehajtó hatalom irányításának tisztét. Ezzel párhuzamosan feltűnően megnőtt a királyi jogkör, amit a közös ügyekről szóló 1867. évi 12. tc., az úgynevezett kiegyezési törvény is tükrözött, ugyanakkor egyéb módon, például megegyezéssel, királyi leiratokkal is bővítették azt. Az uralkodói felségjogok széles körű, kiterjedt rendszere szinte egyedülállónak tekinthető a korabeli polgári államok sorában. Korlátozta az osztrák és a magyar törvényhozó hatalmat, hiszen az uralkodó elnaphozhatta, feloszlathatta az országgyűlést, tetszése szerint nevezhette ki a minisztereket, a miniszterelnököket, megszerezte a törvények előszentesítésének jogát, legfőbb hadúrként pedig a hadsereg vezérlete és vezénylete, valamint a hadüzenet is kizárólagos jogkörébe tartozott. Ő gyakorolhatta a főkegyúri jogokat, s a nemességadó-mányozással is élhetett. A közös ügyekben kizárólagos hatalommal rendelkezett, de a közös érdekű ügyek megfogalmazásából – vám- és kereskedelmi szövetség, bankügy, kvóta és a delegációk esetében – kitűnik: az államfő – uralkodó hatásköre közvetve vagy direkt módon ezekre is kiterjedt. A legvilágosabban szembetűnik ez a kvóta esetében. A idevonatkozó törvényhely szerint a két parlament kiküldi kvótabizottságait a közös kiadások megállapítására, azután kerül a két ország parlamentje elé, s ha köztük a megegyezés nem jön létre, az uralkodóé a döntés joga.²⁷ Mindezen túlmenően a magyar minisztertanács is több alkalommal jelentősen bővítette az uralkodó hatalmát. Az 1867. március 17-ei, Ferenc József elnökletével üléselő minisztertanács felsorolta a 24 pontból álló, az uralkodó elhatározásába kerülő ügyeket. Ebben találjuk a törvényjavaslatok és országgyűlési előterjesztések eseteiben az előszentesítési jogát. De ugyanez a minisztertanács a hatáskörébe utalta a nagyobb összeget kitevő adásvételi, bérleti szerződések jóváhagyását, ami a liberális gazdasági alapelvekbe ütközött.²⁸

Amíg tehát 1848-ban a királyi jogkör szűk maradt, és jó esély látszott a polgári jogállam teljesebb kiépítéséhez, addig a kiegyezés rendszerében az uralkodó felségjogai olyanira kiszélesedtek, hogy az alkotmányos monarchia léte is megkérdőjelezhető. Nemcsak a közös ügyek kerültek ugyanis kizárólagos döntési jogkörébe, hanem végső soron a szövénnyesen fogalmazott közös érdekű ügyek is. Sőt a viszonylag legtöbb önállóság-

²⁶ Pölöskei Ferenc: Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom. *Századok*, 1956. 4–6. sz.

²⁷ 1867: 12 tc. 18–22.§-ai (Az osztrák kiegyezési törvény 3–6 §.-ai) Redlich, Jozef, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem I–II*. Leipzig 1920–1926. II. 590. p.

²⁸ 1867/64 ME szabályzat.

gal rendelkező magyarországi belpolitika kulcskérdéseiben is jelentős szava volt. Az említettekén túl ugyanis dönthetett az első öt fizetési osztályba tartozók kinevezése, a magasabb kitüntetések, kegydíjak, nyugdíjak adományozása felett is. Ilyen módon illúzióknak bizonyultak a kiegyezési törvények szövegezőinek reményei, amelyek a magyar nemzeti igények későbbi kibővítésére, az uralkodó abszolút jogainak korlátozására irányultak.²⁹

Külön is ki kell térnünk a delegációk létrejöttének körülményeire és helyére a monarchia életében. Létrehozásuk gondolata már a kiegyezés szövegét fogalmazó 67-es bizottságban és 15-ös albizottságában megjelent. Ausztriában jelentős tábora volt a központi parlamentnek. Deák ehelyett az államélet egész területén a paritás elvét hirdette. Ennek jegyében javasolta: Mindkét parlament a maga kebelében azonos számú bizottságot, delegációt választ. A két bizottság egymással – írta – együttes ülésben nem tanácskozhatik, hanem mindegyik írásban közli nézeteit és határozatait a másikkal, s írott üzenetek által igyekeznek véleménykülönbség esetében egymást felvilágosítani. A magyar és osztrák delegációkra vonatkozó törvények nem teljesen azonosak. A magyar határozottan elhárítja a központi parlament lehetőségét, míg az osztrákban ez hiányos és a birodalmi képviseltről szóló alaptörvényben található. (Staatsgrundgesetz)³⁰

Deák következetességének, az adott viszonyok között Magyarország számára a legtöbb előny biztosításáért küzdő egyéniségének tudható, hogy több vonatkozásban sikerült érvényesítenie akarátát. Így nem született meg az egységes nagy birodalmi tanács, a mindkét államra hatalmi súllyal rátelepedő közös parlament. Érvényben maradtak az 1848-as törvények lényeges elemei is, éppen azok, amelyek a földesúri – jobbágy rendszer megszüntetésére, illetve a polgári állam alapjainak és pilléreinek kiépítésére irányultak. Egyébként a tárgyalások során Deák – miként erre utaltunk – általánosságban maga is lehetőnek tartotta a 48-as törvények egyes elemeinek felülvizsgálatát. Nem sikerült ugyan elérnie Dalmátia és Fiume státusának törvényi rendezését, Dalmácia a Horvátországgal kötött 1868. évi kiegyezés ellenére az osztrák fél része maradt, Fiume azonban a magyar állam felügyelete alá tartozott. Megvalósult Magyarország és Erdély uniója is. Deáknak és társainak sikerült elfogadtatnia a tárgyaló féllel is, hogy a vámkérdések, továbbá az államadóságek, a kvóta, a kereskedelmi szerződések nem következnek a Pragmatica Sanctióból, a közös védelem és „együttbirtoklás” fogalmából. A közös védelem eszközeiként elismerte a hadügy, külügy és pénzügy közösségét, de Magyarország vonatkozásában a védelmi rendszer illetékessége a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozik. Azt is elérte, hogy az államadóság és a kvóta aránya egyezkedés tárgya.

Az Andrássy-kormány kinevezése után a koronázásig tartó három és fél hónapban még gyakran elfogadta a miniszterelnök hívását, és részt vett a Miniszteri Értekezleten. Közvetette véleményét a még függőben maradt közösügyi, valamint a belpolitikai kérdések egész sorában.

1867. június 8-a, a koronázás után azonban tudatosan jóval kevesebbet vállalt. Szerinte immár a kormányra és a parlamentre vár a politikai, gazdasági és társadalmi élet további alakításának feladata. Igaz, egyes vitás ügyek eldöntésében 1871-ig még elmondta véleményét. Lónyay Menyhért miniszterelnöki kinevezése után azonban szinte önmagát korlátozva került a közszereplést. Puritán, az üzleti ügyektől mindig tartózkodó egyéni-

²⁹ Iványi Emma: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából, 1914–1918*. Budapest, 1960. 20–22 p.

³⁰ Somogyi: *Kormányzati rendszer. i. m.* 24–27 p.

ségétől idegen maradt a maga szűkebb körében is észlelt gyors meggazdagodási vágy. S ennek az ipari, kereskedelmi életben nagy szerepet játszó rétegnek Lónyay volt az egyik meghatározó figurája.

Utolsó, nagy visszhangot kiváltó képviselőházi beszédét már az új Szávay vezette kormány idején, 1873. június 28-án mondta el, amelyben az egyház és az állam Európán is túlmutató viszonyának alakulását vizsgálta. Ezután jobbra már magányosan élt, közvetlen hozzátartozóin, barátain kívül kevés vendéget fogadott. Betegsége egyre inkább úrrá lett rajta. „72 év szép kor – diktálta egyik utolsó levelében –, melyen túl ép, egészséges ember is méltán számolhat egészsége végromlására: aki pedig beteges is, az ne követeljen sokat, megifjodni bizonyosan nem fog.”³¹

Élete végén, 1874 elején még hozzájárult pártja és a balközép fűziójához, s ezáltal a Szabadelvű Párt életre hívásához, sőt az új pártjegyzékbe elsőnek írta be a nevét.

³¹ Ferenczi *i. m.* 403. p.

Katus László

Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés

Ferenc Deák and the Nationality Question

Ferenc Deák entertained liberal views (among others) concerning the nationality question: he believed that the only and sensible way to solve the problem would be the fullest possible assertion of civil liberties and the freest possible competition of individuals and peoples within the framework of a multinational state.

Az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején láttak napvilágot Fényes Elek statisztikai publikációi, amelyekből a kortársak megdöbbenve látták, hogy a szerzőjük által végzett részletes adatgyűjtés szerint a magyar korona országaiban a magyarok arányszáma mindössze 37,4%. A szűkebb Magyarországon 44%, Erdélyben pedig 28% volt a magyar anyanyelvűek aránya. Ez a tény, más kortársakhoz hasonlóan, Deák Ferencet is aggodalommal töltötte el a magyarság jövődő sorsát illetően. Ezek a számok „már magokban is elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának” – írta 1842 márciusában Wesselényinek.¹ Ugyancsak részletesen foglalkozik ezzel a fenyegetéssel ugyanez év őszén sógorának írt levelében, amelyben reális veszélyként számol a Habsburg Monarchia és vele a történeti Magyarország felbomlásával, s a megcsonkult Magyarországot körülvevő önálló szláv és román államok alakulásával. „Meg vagyok arról is győződve, hogy a monarchiát veszély, Magyarország önállását és nemzetiségét halál fenyegeti [...] Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot.”² A liberális reformpolitikusok zömével együtt tehát ő is egyetlen kiutat lát ebből a helyzetből, egyetlen lehetőséget a nemzetiségi kérdésben rejlő veszélyek elhárítására: a polgári átalakulást, a polgári jogegyenlőség megvalósítását, az ország egész lakosságának részesítését a polgári és politikai jogokban, nemzetiségre, nyelvre és válásra való tekintet nélkül.

Hogy ezek a gondolatok állandóan foglalkoztatták Deákot, azt tanúsítja egy másik, csaknem 20 évvel később írt levele sógorához. Az Októberi Diploma és a Ferenc József-nél tett audiencia után 1861. január 9-én kelt levélben ezeket írja: „...meggyőződésem, hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus czélok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is: *négy fontos kérdésnek czél-szerű megoldását majdnem a lehetlenséggel határosnak tartom.*” A pénzügy, a hadügy és a közös ügyek kezelési módja mellett a „harmadik nehéz kérdés a nem magyar nemzeti-

¹ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. I. Budapest, 1904. 329.

² Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből.) *Történelmi Szemle*, 1979. 272–273.

ségek, melyek teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel, horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s legfeljebb egy új szövetség államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne.”³

Ugyanebben az évben, 1861-ben ismét reális lehetőségként számolt a Habsburg Monarchia felbomlásával. Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja kéziratos naplójában beszámol a Pesten magyar vezető politikusokkal folytatott beszélgetéseiről. Június 8-án Deák ezt mondta neki: „Lehetséges, hogy a világban nagy változások és erős megrázkódások fognak történni, akkor Törökország és Ausztria fel fog bomlani. Ebben az esetben itt létrejöhet egy föderatív állam. Ez legális úton is lehetséges lesz, ha a nemzetek kifejlődnek, a magyarok azonban ebbe nem mehetnek bele addig, amíg ilyen események be nem következnek.” Augusztus 9-én Deák úgy nyilatkozott, hogy a felíratot elutasító július 21-i „császári leirat az első lépés lehet afelé, hogy Magyarország és vele együtt más országok föderatív állammá alakuljanak; mert a magyarok, mihelyt országuk megszűnik Magyarország lenni, inkább szövetkeznek más nemzetekkel új alapokon, hogy megőrizték a szabadságot, mintsem a bécsi abszolutizmus alatt akarjanak maradni.”⁴

Deák a következő években azért szorgalmazta a kiegyezést, a Monarchia alkotmányos, dualista állammá való átalakítását, mert ezt a magyarság jövője szempontjából kedvezőbb megoldásnak tartotta az említett föderációnál. 1867. március 28-án, a kiegyezési törvényjavaslat képviselőházi vitájában mondott nagy beszédében így nyilatkozott erről: „Azon aggodnák némelyek, hogy az osztrák birodalmat fölbomlás veszélye fenyegeti, és azért nem kívánják Magyarország sorsát hozzákötni... Van-e, ki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi érdekünknek óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy a fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” A Monarchia fölbomlása esetén, Deák Magyarországot nem tartja elég erősnek ahhoz, hogy teljesen független államként megállhasson, egyrészt a nemzetiségi kérdésben rejlő bomlasztó tendenciák, másrészt az orosz és német nagyhatalmi törekvések miatt. „Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani, nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal kellene intéznünk? Nem kellene-e azokat közösen kezelni? És nem volnánk-e kénytelenek a delegatiók eszméjével akkor is megbarátkozni.”⁵

* * *

Zala megye szomszédos Horvátországgal, s akkoriban a Muraköz miatt vitában állt a horvátokkal, érthető tehát, hogy Deák kezdettől fogva érdeklődött a horvátkérdés iránt, s politikai pályafutása második felében jelentős szerepe volt a horvát–magyar viszony államjogi szabályozásában. 1846 márciusában Zala megye közgyűlésén mondott beszédében foglalkozott a horvát saborban uralkodó viszonyokkal, s bírálta a kormány horvát politikáját.⁶

³ Deák Ferencz beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. II. kötet. 1842–1861. 2. bőv. kiad. Budapest, 1903. 529–530. (a továbbiakban: Kónyi)

⁴ *Dnevnik Nikola Krstića*. Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd. Br. 7198. A napló szóban forgó részeit közli Vučković, Vojislav J.: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburske Monarhije 1859–1874*. Beograd, 1965. 46, 52.

⁵ Kónyi IV. 460–461.

⁶ Kónyi II. 110–112.

1848 nyarán, midőn a horvátkérdés kiéleződött, igazságügy miniszterként Deák készített törvényjavaslatot a horvát ügyben. Ezt augusztus végén a minisztertanács elfogadta, s szeptember 2-án Kossuth terjesztette az országgyűlés elé, de az – az ismert események miatt – már nem foglalkozhatott vele. Deák javaslata teljesen új alapokra kívánta helyezni a két ország viszonyát: Horvátország teljes belső önkormányzatot kapna, csak a had-, kül-, pénz- és kereskedelemügy lenne közös a két ország között, s ezeket a közös minisztériumok intéznék, horvát államtitkárokkal és horvát osztályokkal. A közös minisztertanácsban horvát miniszter képviselné Horvátország érdekeit. Horvátország államnyelve a horvát, a két ország közötti levelezést mindkét fél a maga nyelvén intézné. Megmarad a tartományi gyűlés, Horvátország azonban egyúttal követeket küld a közös országgyűlésre. A törvényhozási hatalmat ugyanúgy osztják meg a horvát tartományi gyűlés és a magyar országgyűlés között, mint ahogyan a végrehajtóhatalmat a horvát és a magyar minisztérium között. Zágrábban egyetemet állítanak fel. A magyar minisztertanács egyúttal kimondta, „hogy ha ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetné, azon esetben az elválásra s ennek folytán a pusztaszo-
vetségi viszony elfogadására is rá áll, fentartván Fiume, a magyar tengerpart birtokát, s az azzali szabad közlekedés és ez utoni kereskedelem biztosítását.”⁷

A horvátkérdés ismét az Októberi Diploma után került napirendre. Muraközt, amelynek lakossága túlnyomó részt horvát volt, de a középkor óta Zala megyéhez tartozott, 1848 nyarán Jellačić megszállta, s 1849-ben Horvátországhoz csatolták. Midőn Ferenc József 1860. december 27-én kihallgatáson fogadta Deákot, az kérte tőle a Muraköz visszacsatolását,⁸ s az egy hónap múlva meg is történt. Deáknak hamarosan alkalmá nyílt arra is, hogy részletesen kifejtse álláspontját Horvátország és Magyarország viszonyáról. Zágráb megye 1861. február 14-én tartott közgyűléséből körlevelet intézett a horvát és a magyar megyékhez. Ebben kifejezi a horvátok hajlandóságát a két ország közötti államjogi kapcsolat felújítására, a kölcsönös egyetértés és békülékenység szellemében. Ennek feltétele, hogy a magyarok ismerjék el, „hogy a horvátok és szlavoniaiak szintűgy politikai, történelmi nemzetiséget képeznek, mint most ti magatok, s hogy mindazt ki kell kerülnötök, mi ezen nemzetiségen csorbát ejthetne.” A körlevél ezután történeti adatokkal alátámasztva kifejti álláspontját, amely szerint a két ország között eredetileg pusztaszemélyi unió állott fenn, s a horvátok a bánok független kormányzata alatt teljes önállóságot élveztek. A 19. század elejére azonban Horvátország állami önállósága szinte teljesen elenyészett, s ezért a magyarok felelősek, akik még Fiumét és Muraközt is erőszakkal elszakították
H o r v á t o r s z á g t ó l .⁹

A zágrábiak történeti érvelését – annak készséges elismerésével, hogy „a horvátok politikai, történelmi nemzetiséget képeznek, s hogy megadandók nekik mindazon politikai s alkotmányos jogok, melyek őket a történelmi jog alapján megilletik” – részletesen Szalay László cáfolta.¹⁰ Deák a Pesti Napló 1861. március 24-i számában megjelent „Zágráb megye körlevele és az egyesülés” című cikkével válaszolt a zágrábiaknak.¹¹ Nem ment bele részletesen a történeti problémák fejtegetésébe, csupán azt szögezte le, „hogy a ma-

⁷ Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos főbejáró pöre*. Budapest, 1932. II. 626–628.; *Kossuth Lajos Összes Munkái* XII. Kossuth Lajos 1848/49-ben. II. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. Budapest 1957. 805, 870–871.

⁸ Deák 1861. január 9-én kelt levele sógorához. Kónyi II. 532.

⁹ A körlevelet közli a Pesti Napló 1861. március 12. száma.

¹⁰ Szalay László: *A horvát kérdéshez*. Pest, 1861.

¹¹ Kónyi II. 598–616.

gyarok sohasem alkalmaztak a horvátokkal szemben erőszakot”, s a horvát követek 1790-ben önként mondtak le adómegajánlási és közigazgatási jogaikról. Elismeri, hogy a horvátoknak „volt mindenkor saját elkülönített territoriumok, volt politikai nemzetiségük s a mellett, hogy Magyarország minden jogaiban osztoztak, voltak külön jogaik is, miket Magyarország mindig tiszteletben tartott. A magyar törvény, midőn ezen országokat kapcsolts részeknek nevezte, nem értett az alatt erőszakos kapcsolatot, nem értett alárendeltséget, hanem oly kapcsolati viszonyt, melyet Horvát-, Dalmát- és Tótország önként, szabad akaratból kötött velünk a jognak, méltányosságnak és közös szabadságnak alapján... Tudjuk mi azt, hogy kölcsönös viszonyainak eredete nem a hódítás... Mi a három egyesült országot társainknak tekintjük, kik önként, szabad akaratból sorsukat a mi sorsunkkal már századok előtt összekötötték és századok óta jóban, rosszban osztoztak velünk. Felsőbb-ségi hatalomról, alárendelt helyzetről közöttünk szó sem lehet, hanem csak a kölcsönös egyetértéssel kötött százados egyesülés föntartásáról.” Ennek kimondása azért volt fontos, mert a korabeli magyar sajtóban még szép számmal találkoztunk olyan írásokkal, amelyek hódításról, alárendeltségről szólnak a horvátokkal kapcsolatban.

Deák a Muraközről nem mondott le a horvátok javára, elismerte viszont, hogy a három szlavóniai megye (Pozsega, Szerém és Verőce) Horvátországhoz tartoznak. Ami a két ország közötti kapcsolat jövőjét illeti, Deák egyértelműen megfogalmazza a nemzeti önrendelkezés elvét: „Az egyesülés kérdésének megoldása főképp Horvátországtól függ. Ha Horvátország velünk egyesülni akar, mi az egyesülést szívesen fogadjuk: ha saját nemzetiségének vagy önkormányzatának érdekében föltételeket akar kikötni; ha saját országgyűlésének hatáskörét szélesebbre akarja terjeszteni; ha a velünk közös törvényhozáásban más módon, más arányban akar részt venni: mi föltételeit vissza nem utasítjuk, módosításait nem ellenezzük... Ha tehát Horvátország minden közjogi viszonyt, mely köztünk fönnállott, teljesen meg akar szüntetni, s minden kapcsolatot végképp el akar szakítani, mi ki nem mondhatjuk azt, hogy a vég-elszakadásba is beleegyezünk, sőt kötelességünk leend, jogaink föntartására óvást tenni, de *az elszakadás meggátlására tettleges lépéseket nem teendünk s erőszakhoz még akkor sem nyúlunk, ha ezt tenni hatalmunkban volna. Az egyesülés tehát, vagy az elszakadás – leginkább Horvátországtól függ.*”

A horvát nemzeti politika akkori vezéregyénisége Strossmayer püspök március végén Bécsből jövet átutazott Pesten, s meglátogatta Deákot. Lónyay Menyhért naplója szerint „Strossmayer és a vele volt horvát társai meg voltak elégedve Deák cikkével.”¹²

Márciusi cikkének szellemében nyilatkozott Deák a horvátkérdésről 1861-es országgyűlési felirataiban is. Az első feliratban ezt írta: „Horvátország saját territoriummal bír, külön állása van s nem volt soha bekebelezve Magyarországba, hanem kapcsolatban állott velünk s társunk volt, ki jogainkban s kötelességeinkben, szerencsénkben s bajainkban osztozott. Ha tehát most Horvátország mint ország akar részt venni törvényhozásunkban; ha előbb tisztába akar jönni velünk azon föltételekre nézve, mik mellett közjogi állását Magyarországgal kész összekötni; ha erre nézve úgy akar velünk értekezni, mint *nemzet nemzettel*, nem fogjuk azt visszautasítani.”¹³ A második feliratban hangsúlyozza, hogy „Horvátországot az 1848-diki törvények sem akarták bekebelezni Magyarországba, hanem azt saját territoriummal bíró külön állású társországnak kívánták tekinteni.” Ha Horvátország tá-

¹² Kónyi II. 616.

¹³ Kónyi III. 26–27.

¹⁴ Kónyi III. 188–189.

gítani akarja a köztünk eddig fennállott kapcsolatot, mi készek vagyunk vele erről értekezni, „s a kapcsolatnak fentartása vagy méltányos átalakítása rajtunk nem múlik.”¹⁴

A horvát–magyar viszony rendezésére irányuló tárgyalások megkezdésére, a kiegyezési folyamat előrehaladtával, 1866-tól kerülhetett sor. A két országgyűlés által kiküldött 12–12 tagú bizottságok 1866 tavaszán, majd 1868 nyarán tárgyaltak Pesten. Ezeken a tárgyalásokon Deák igen aktív szerepet játszott, s oroszlánrésze volt a horvát kiegyezés létrejöttében, bár az – mint látni fogjuk – nem teljesen felelt meg eredeti szándékainak. Ezekről a tárgyalásokról részletesen beszámol naplójában a magyar küldöttség egyik tagja, Deák közeli munkatársa, Csengery Antal.¹⁵

Az 1866-os tárgyalások nem jártak eredménnyel, mert félbeszakadtak a porosz háború miatt. A magyar és a horvát álláspont között a két ország közötti múltbeli kapcsolat jellegének megítélésében és a területi kérdésekben (Fiume, Muraköz) olyan nagy eltérések mutatkoztak, amelyeket nem volt könnyű áthidalni. A horvát küldöttek – egy kivételével – a Strossmayer püspök által vezetett nemzeti liberális párt tagjai közül kerültek ki, akik inkább a Habsburg Monarchia föderatív átalakításának hívei voltak. Csengery szerint „e küldöttséggel szemben nem remélt másképpen eredményt a magyar küldöttség, mint a teljes független autonómia megadásával.” Az értekezleteken Deák és Strossmayer vitte szót. „Volt egy tanácskozmány, amelyben Deák másfél óráig tartó német beszédet tartott. A horvátok csodálták világos meggyőző fejtegetését. Strossmayer mindig készült beszédekert mondott, nagy frázisokkal, magát tüzelve, egészen nekivörösödve.” A tárgyalások légkörére jellemző az a két epizód, amelyet Csengery naplójában leír. „Egy alkalommal, az Akadémia Kísfalu-dű-termében, mikor Strossmayer arról beszélt, hogy üldözték a magyarok 1848-ban a horvátokat, Deák türelmét veszítve, kirúgta maga alól a széket, s kiment. A horvátok összenéztek. Strossmayer zavarba jött, fülöp pirult, aztán elkezdte magát menteni, hogy nem volt szándéka sérteni, s ha olyasmit mondott, ami botrányoztató, bocsánatot kér... Ez alatt ketten kimentünk, s rábírtuk Deákot, jöjjön vissza. Visszajött. Strossmayer ismét bocsánatot kért, s szónoki pátozából kiesve, csakhamar végezte beszédét.” A másik jelenet Deák szálalásán, az Angol Királynőben játszódoott le. „Mikor Deák elmondta Strossmayernek, mennyi engedményre kész Magyarország: egész elragadtatással ugrott fel a pamlagról a szláv apostol, s megcsókolta Deákot. A pincér belépése szakasztotta félbe contestatióit. Jelenté a pincér, hogy küldöttség van itt, Strossmayer püspöknél óhajtat tisztelegni. Strossmayer távozott, azonban az ajtóban még egyszer megcsókolta Deákot, s mondá, megkönyült lélekkel távozik. Egy uradalmi jószágigazgató, Deák ismerőse s véletlenül a vendéglőben, hol szállva volt, Strossmayer szomszéda, beszélt utóbb, hogy izgatta a püspök a felsővidéki tót küldöttséget, mely Hurbán vezetése alatt tiszteletgett nála. «Csak folytonos izgatás, csak kitartás – úgymond. Most üssék a vasat. S egyre kérem, ne higgyenek a magyaroknak, kivált Deáknak, aki mindent ígér, de bizonyosan megcsalja a szlávokat!»”

Az 1868-as tárgyalásokra érkező horvát küldöttségben – Rauch Levin báni helytartó működése eredményeképpen – már túlnyomó többségben voltak az unionisták, vagy ahogy a horvát ellenzékiek gúnyolták őket, a magyarónok. A nemzeti pártot csak 3 küldött képviselte. A magyar küldöttségen belül ellentétek mutatkoztak abban a kérdésben, hogy mekkora hatáskörrel rendelkezék a horvát önkormányzat. Csengery így ír erről: „Andrássy és Lónyay miniszterek, akik tanácskozásainkban részt vettek, most ellenkezőleg azon nézetekkel, melyeket az 1866-iki kiegyezés alkalmával vitattak, a szűkebbkörű

¹⁵ Csengery Antal *hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928. 179–239. A következő rész idézetei ebből valók.

autonómia mellett emeltek szót, s különösen fenntartandónak mondták, mind kormányzati, mind törvényhozási tekintetben a pénzügyekre nézve a közösséget.... Andrássy, ki 1861-ben mindent meg akart adni a horvátoknak, amit a nemzeti párt kívánt, Fiumén kívül, most veszélyesnek mondá oly jogokat adni a horvátoknak, amelyek a lajtántúli országok autonómiája körén túlmennek. Óvakodjunk – úgymond – oly lépéstől, mely a monarchia föderatív alapokon átalakulását siettetné. Ez a horvátoknak sincs érdekében. Nagy beruházásokra van szükségük, hogy országok jelen nyomorult állapotából kiemelkedjék. Már pedig minél nagyobb lesz autonómiájuk, annál kevesebb lesz Magyarországon az inger Horvátországban beruházásokat tenni. Említé végre, hogy a szélső pártot kivéve, amely el akar szakadni, a horvátok maguk sem követelnek teljes pénzügyi autonómiát. Födolog előttük, hogy közigazgatásuk számára bizonyos összeg biztosíttassék, amelyből autonómiájuk körén belül maguk rendelkezhetnek.” Lónyay pénzügyminiszter javaslata szerint a pénzügyi törvényhozás és kormányzat legyen közös. A horvátok 2 millió forintot kapnának a belügyi önkormányzat szükségleteinek fedezésére, bevételeik többi részét pedig a közös ügyekre fordítanák.

Deák viszont a pénzügyek terén is teljes autonómiát kívánt adni a horvátoknak. „Szerinte – írja Csengery – nem törődhetünk azzal, tetszik-e, amit Horvátország irányában teszünk, Bécsben vagy nem. Onnan szították ellenünk a vágyakat, amelyeknek kielégítését szeretnék most általunk megtagadtatni. Az sem nyom sokat Deák előtt, hogy a horvát küldöttség többsége nem követeli a pénzügyi autonómiát. E többség, úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek.... Deák pénzügyi tekintetben is annyi autonómiát óhajt adni a horvátoknak, amennyi őket kielégíti, s csak annyi kapcsolatot tartani fenn köztünk és a horvátok közt, amennyi a magyar korona országai egységének fenntartásával egybefér... Az, amit a minisztérium javasol, hogy mi adjuk nekik, ami tartásukra szükséges, nemzeti önérzetüket sértheti. Apanage-ra szorítók mintegy őket. Deák ezt nem akarja. Az indirekt adók egy részének közös kezelése szükséges, mivel azon adók, az Ófelsége többi országaival közös egyezség szerint, közös elvek szerint kezelendők. Minden egyéb tekintetben át kívánja adni Deák a horvátoknak a pénzügyeket oly módon, hogy az összeg, mellyel a közös költségekhez járulni tartoznak, nem az adóképeség alapján – mert ez a horvátoknak csaknem összes pénzerejét igénybe venné, – hanem közigazgatási szükségletük tekintetbevételeivel időnként állapíttassék meg.”

Andrássy ezek után azt javasolta, hogy a horvát küldöttségre kell bízni a választást: vagy teljes pénzügyi autonómia, a közös költségekből a horvátokra adóképeségi arány szerint rájuk eső összeg lefizetésével; vagy közös pénzügyi háztartás, mely mellett a horvát közigazgatás bizonyos összegben megállapított költségeit Magyarország biztosítja, s csak a jövedelmi fölösleg fordíttatik a közös költségek fedezésére. Deák ezt elutasította, mert ő éppen a közös költségekhez az adóképeségi arány szerinti hozzájárulást nem tartotta tisztességesnek, mert ebben az esetben a horvátoknak jóformán semmi sem maradna saját belügyi költségeinek fedezésére. „Ez, úgymond, azt tenné: vagy fizessetek annyit, amennyit nem bírtok s akkor megkapjátok a pénzügyi autonómiát; vagy közös háztartás velünk s akkor megfizetjük autonómiátokat.”

A magyar küldöttségen belül igen feszült helyzet alakult ki. A horvátok is tiltakoztak Deák javaslata ellen. „A horvát küldöttség többsége valóságos rémülésben van, mióta nézetünkről értesült” – írja Csengery –, mert Deák javaslata a nemzeti párt malmára hajtáná a vizet. Pedig ebben a kérdésben Deák bizonyult előrelátó, hosszú távra tervező politikusnak. A következő évtizedekben a horvát kérdés időnként főleg azért éleződött ki, mert a horvátok pénzügyi autonómiát kívántak. A nagy tömegmozgalmak is elsősorban emiatt robbantak ki 1883-ban, s különösen 1903-ban.

Andrássy és Lónyay kijelentették, hogy „oly egyezményt, amely a pénzügyi háztartást különszakítja, soha alá nem írnak.” Sőt az uralkodó sem egyezne bele. Az osztrák miniszterek is „félnek a veszélyes előzménytől, melyre aztán Galícia és Csehország hivatkozhatnának.”

Végül is Csengerynek sikerült az „öreg urat” meggyőzni, „hogy habár legjobb az ő javaslata, de – miután se a horvát uniópártnak, se a magyar kormánynak, se Őfelségének, se a Deák-párt több tagjának nem kell – most kivihetetlen”, ezért – bár ragaszkodott ahhoz, hogy különvéleményét a horvátokkal közös értekezleten is előadja – megüzente a magyar küldöttség tagjainak, hogy ne legyenek rá tekintettel, s nyugodtan szavazzák le őt. Ez meg is történt, csupán Ghyczy Kálmán és – lojalitásból – Csengery szavazott Deák mellett. A közös ülésen természetesen a horvát küldöttség három nemzeti párti tagja lelkesen csatlakozott Deák nézetéhez.

Csengery naplójából kiderül, hogy Deák több fontos kérdésben elfogadta a horvátok álláspontját a szélesebb önkormányzat érdekében. Sőt, mikor a két küldöttség összeült, hogy az egyezményt véglegesen megszövegezze, a nemzeti párti horvátok a többségtől eltérő nézeteiknek adtak hangot, s „Deák, aki, mint láttuk – jegyzi meg Csengery – a legszélsőbb határokig ment volna az egyezkedésekben”, több indítványukat helyeselte. Másnap „Deák ismét több engedményt tett oly tárgyban, amire nézve már ellenkező megállapodásunk volt.” Csengery többször figyelmeztette őt, majd kilátásba helyezte, hogy ha az „öreg úr” így folytatja, elhagyja a bizottság üléseit. Csengery végül is maga látott hozzá, hogy az addigi tárgyalások alapján megfogalmazza az egyezmény szövegét. Ez Andrássynak, sőt Deáknak is tetszett, és a horvátok is elfogadták.

A területi vitákban nem jött létre megállapodás. Fiume kérdésében a döntést Deák javaslatára halasztották későbbre, mert ez veszélyeztette volna az egész megegyezést. Körültekintő, az ottani lakosság érdekeit figyelembe vevő eljárást javasolt Deák a határőrvidék megszüntetése kérdésében is, mert úgy tudja, a „felsőbb határőrezredek földje rendkívül sovány, melyből a lakosok nem élhetnek, s az ipar is majdnem egészen hiányzik azon vidékeken. ... Ezeket veszélyes volna felosztatni, míg a kormány nem gondoskodik, hogy azon a vidéken ipar fejlődjék, új keresetmódok nyíljanak. Deák továbbá megjegyzi, hogy a gyors és olcsó, habár olykor basás katonai igazságszolgáltatás a megyei lassú és drága igazságszolgáltatással szemben szintén egyik ok, mely miatt a határőrvidék lakóinak egy része a polgári közigazgatástól idegenkedik.” Dalmácia kérdésében elismerte a magyar korona és a horvátok történeti jogát erre a tartományra, de a tényleges „visszacsatolás – úgymond – nem oly könnyen megy, mint a horvátok képzelik, még az esetben se, ha a fejedelem a visszacsatolást kimondaná.” Alapos előmunkálatokra van szükség, számos jogi problémát kell megoldani, s mellesleg a dalmátok véleményét is meg kell kérdezni a dologról. Az sincs tisztázva, hogy ők Horvátországgal vagy Magyarországgal akarnak-e egyesülni.

Mindezekből látható, hogy Deák igen alaposan tájékozott volt a horvát kiegyezéssel kapcsolatos problémákban, s mindenképp azt szerette volna elérni, hogy a horvát–magyar viszonyt hosszú távon is szilárd alapokra helyezzék. Ez teszi érthetővé a kiegyezési tárgyalásokon tanúsított magatartását, szenvedélyes szembefordulását Andrássy és Lónyay, általában a magyar delegáció többségének álláspontjával. Jól látta, hogy a horvát közvélemény túlnyomó többsége a nemzeti párt mögött áll, s nem lehet a két ország viszonyát tartósan az unionista pártra alapozni, amelynek többségét a saborban Rauch báni helytartó erőszakkal és vesztegetéssel hozta össze. Ezért akart pénzügyi autonómiát adni Horvátországnak, s ezért támogatta a horvát küldöttség nemzeti párti kisebbségének javaslatait. Ha Deák elképzelései maradéktalanul megvalósultak volna, akkor a következő fél évszáz-

zadban a horvátkérdés valószínűleg kevesebb gondot okozott volna a magyar kormányoknak.

A szűkebb Magyarország nemzetiségi kérdéseivel kapcsolatban Deák nyilvánosan először 1843-ban, Zala megye közgyűlésén fejtette ki nézeteit. Többen kifogásolták, hogy a királyi városok tanácskozásaiban egyesek németül beszélnek, s ezért az országgyűléstől azt kívánták, hogy záros határidőn belül kötelezze a városi polgárokat a magyar nyelv megtanulására. Deák ellenezte a kényszer alkalmazását, mert ezzel nem lehet eredményt elérni. A magyar nyelv megtanulására nem célszerű határidőt kitűzni, „mert anyai nyelvünk megtanulása és művelése igen nehéz... Vegyük fel például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság fél század óta a legcélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink közt terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatókul; de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul?”¹⁶

A nemzetiségi kérdéssel Deák az 1860-as években foglalkozott alaposabban. Ő nem írt erről a kérdésről könyveket, mint Eötvös József vagy Mocsáry Lajos, sőt olyan alapos publicisztikai írásai sincsenek e témáról, mint Kemény Zsigmondnak vagy Lukács Móricnak, de nézetei nagymértékben befolyásolták a nemzetiségi kérdésben követett magyar politikát, s a nemzetiségi törvény létrejöttét.

1861. évi első feliratában elismeri, hogy „nem-magyar nemzetiségű polgártársainknak nemzetiségök érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében is követeléseik vagynak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések elháríttassanak, s teszünk mit az ország szétदारabolása és önállóságunk feláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű állampolgárai érdekében és érzelemben összeforjjanak. Óhajtjuk törvényeink azon rendeleteit, mik e részben akadályul szolgálhatnak, közös érdekeink szerint méltányosság alapján módosítani; s hogy ezt eszközölhessük, múlthatatlanul szükséges az országgyűlésnek mielőbbi kiegészítése”, azaz Erdély és Horvátország képviselőinek meghívása.¹⁷

Hangsúlyozza, hogy Erdély uniója 1848-ban törvényes úton jött létre, ezért az egyesülést ténylegesen végre kell hajtani. „Hisszük, hogy Erdély nem-magyar nemzetiségű polgárai sem fogják kockáztatva látni az egyesülés által nemzeti érdekeiket, mert megnyugvást és teljes biztosítást fognak találni azokban, miket mi más nemzetiségű polgártársaink irányában határozni fogunk.” Második feliratában részletesebben foglalkozik az erdélyi nemzetiségi viszonyokkal. Igaz, hogy 1848 előtt „a románokat külön nemzetnek nem tekintették,... de az országgyűlésre és a követek választására vonatkozólag nemzetiség szerinti különbség nem létezett... A megyei követek választásánál a szász vagy román nemesek, kik pedig számosan valának, szintén úgy bírtak választási joggal, mint a magyarok. A székely és szász székekben, valamint a városokban is magyar, szász és román között a választási qualificatióra nézve különbség nem volt. A regalisták, kik törvény szerint a tekintélyesebb nemesekből voltak meghívandók és a főbb hivatalnokok nem egyedül magyarok voltak.” Ami pedig az uniót illeti, „nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következése az volt, hogy azon kü-

¹⁶ Kónyi II. 54–55.

¹⁷ Kónyi III. 25–26.

lönbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lön szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintúgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét.”

Ami a szűkebb Magyarországot illeti, Deák alaptalannak nyilvánítja azt a vádat, hogy „az 1848-diki törvények Magyarország nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi jogait sértették.” E törvények megszüntették a jobbágyságot, „megállapították az egyenjogúságot, kiterjesztették minden osztályra a polgári s politikai jogokat, s a népnek millióit a hon szabad polgáraivá tették; és mindezen jótékony intézkedésekben egyenlően részesítettek minden nemzetiségeket.”¹⁸

Deák ígéretének megfelelően az országgyűlés által választott bizottság ki is dolgozta a nemzetiségi törvényjavaslatot, de ennek tárgyalására, az országgyűlés feloszlása miatt, nem kerülhetett sor.

A feliratokban Deák csak általános ígéreteket tehetett, hiszen a konkrét nemzetiségi jogok megállapítása az országgyűlés feladata volt. Bizonyos szórványos adatok arra utalnak, hogy ezek a konkrét kérdések is foglalkoztatták őt ezekben az években. Ristić szerb külügyminiszter elmondja emlékirataiban, hogy 1861 márciusában Garašanin kormányfő társaságában Pesten járt, s tárgyalt a magyar vezető politikusokkal, köztük Andrássyval és Eötvössel, akik lehetségesnek látták a megyéknek nemzetiségek szerinti kikerekítését, s ezzel Deák is egyetértett.¹⁹ 1861 nyarán Pesten járt Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja, s többször találkozott Deákkal. Naplója szerint „Deák belemegy, hogy a Bácskából és a Bánátból szerb megyék alakuljanak”, de a Vajdaság elnevezést ellenzi.²⁰ A belgrádi olasz konzul, aki szintén kapcsolatot tartott magyar politikusokkal, azt jelentette 1863. február 12-én, hogy értesülései szerint Deák hajlandó lenne beleegyezni abba, hogy a szerbek részére azokból a járásokból, ahol többségben vannak, autonóm területet alakítsanak.²¹

1864. december végén Augustus Antal, Ferenc József megbízásából, felkereste Deákot Pesten, s a kiegyezési feltételekről tudakozódott. Deák kijelentette, hogy az első lépés Erdély és Horvátország meghívása az országgyűlésre. A nemzetiségi kérdésben az volt a véleménye, hogy a megyék és községek hivatalos nyelvét a többség szabhatja meg, a nemzetiségi egyházak, iskolák és kulturális intézmények fenntartásáról pedig az országos költségvetésben kell gondoskodni. Szükségesnek tartotta részletes törvény alkotását a nemzetiségi egyenjogúságról.²²

Midőn 1865 decemberében ismét összeült az országgyűlés, a Deák által fogalmazott felirat – hasonlóan az 1861. évi országgyűlés feliratához – kijelentette, hogy „a minden-

¹⁸ Kónyi III. 184–192.

¹⁹ Risztics János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időkben*. 2. köt. 1860–1868. Nagybecskerek, 1892. 37–38.

²⁰ *Dnevnik Nikola Krstića*, 8. Juni; Vučković i. m. 46.

²¹ Scovasso konzul jelentése szerint „alcuni distinti Ungheresi mi assicurano che il Deák darebbe la sua adesione a tale progetto di autonomia.” Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Consolato in Belgrado, 225 (863).

²² A Deák és Augustus közti tárgyalásokat (amelyekről az eredeti jelentéseket ld. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz”) részletesen ismerteti Hanák: *Deák hűsvéti cikkének előzményei*. 125–129., 135–136., 140–141. Ld. még Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. II. Leipzig, 1926. 388–390.

kább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel s nem lehet azt a múlt időknek s régibb törvényeknek mértékével mérni. Nem fogjuk felejteni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintű Magyarországi polgárai, s őszinte készséggel akarjuk mindazt, a mit e részben az ő érdekeik s a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani. Mi ezen törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követendjük.”²³

1866 végén, a válaszfelirati vitában fogalmazta meg Deák először nyilvánosan a magyar politikai nemzetre vonatkozó nevezetes tételét, amely később bekerült a nemzetiségi törvénybe is. Svetozar Miletić szerb képviselő azt kívánta, hogy a magyarok az uralkodóval és Ausztriával való kiegyezés előtt egyezzenek ki a nemzetiségekkel, s ennek formájaként az ország föderatív átalakítását javasolta. Deák kifejtette, hogy egyelőre a magyar alkotmány visszaállításáért küzdünk, ezzel pedig ellenkezik a föderáció elve, mert az ország területi egységének és oszthatatlanságának alapján áll. A magyar alkotmány értelmében „Magyarországban politikai nemzetiség csak egy van, s ez a politikai nemzetiség éppen úgy magában foglalja a románokat, mint a magyarokat, éppen úgy a szerbeket, mint a tótokat.”²⁴

Deák szerint előbb Magyarország és a birodalom viszonyát kell rendezni, azután kerülhet sor a nemzetiségek helyzetének szabályozására. A nemzetiségi kérdésben kiküldött bizottság ennek megfelelően csak 1867 nyarán tette közzé törvényjavaslatát, s ez ismételt átdolgozás után 1868 novemberében került a képviselőház elé. A vita első napján Deák új törvényjavaslatot nyújtott be. Ez tartalmát illetően nagyrészt megegyezik a bizottság által előterjesztett javaslattal, „de nem egyez meg a szövegnek felosztására, a szerkezetnek logikai folyamára nézve.” Deák alaposan átalakítja az eredeti javaslat szerkezetét: a legfelső szintről, az országgyűléstől és a kormánytól indul el, s halad lefelé a törvényhatóságokon keresztül a községekig, aztán sorra veszi a bíróságokat, az egyházakat, az oktatási intézeteket, mindegyikben szabályozva az állampolgárok nyelvhasználati jogait. Kétségtelen, hogy Deák javaslata szerkezeti felépítésében logikusabb, szövegezésében egyértelműbb.

Szükségesnek tartja Deák, hogy a törvény bevezetőjében fejtse ki a „hivatalos” magyar nemzetfogalmat. „Az én meggyőződésem a fennforgó kérdésekben az, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, a mit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi.” Szükségesnek tartja a törvényben azt is kimondani, hogy Magyarország államnyelve a magyar, ennek értelmében az országgyűlés tanácskozási nyelve és a kormány hivatalos nyelve is csak a magyar lehet. „Lefelé azonban, a megyéknél, törvényhatóságoknál, községeknél, egyháznál én nem idegenkedem semmit az egyenjogúságot nem korlátozni s annak tág tért adni... Óhajtanám, hogy a perlekedés ott, hol nem magyar a lakosság, az ottani lakosság nyelvén is megengedtessek” – bár maga is látja, hogy erre a közhangulat nem kedvező. Általában a nemzetiségi nyelvek használatára valamivel szélesebb teret szeretne biztosítani, mint a bizottság által beterjesztett javaslat. Csak egy jellemző példa erre: a bizottsági javaslat szerint a megyei tisztviselők a felekkel való hivatalos érintkezésben „a lehetőségig” azok

²³ Kónyi III. 394.

²⁴ Kónyi IV. 132–135.

²⁵ Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892. Budapest 1952. 129–132.

nyelvét használják. Deák javaslatában pedig akkor kell a felek nyelvét használni, „ha azok úgy kívánják”. A törvény szentesített szövegében az előbbi változat szerepel.²⁵

Deák a kiegyezés után még két ízben szólalt fel a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban a képviselőházban. Mindkét felszólalásában olyan fontos, elvi jelentőségű kijelentéseket tett, amelyek jól jellemzik liberális nézeteit e kérdésben.

1868 novemberében a költségvetési vitában a belügyminiszter állami támogatást (58 ezer Ft) javasolt a budapesti Nemzeti Színház nyugdíjalapja számára. Ekkor felszólalt Dimitrievics Milos szerb képviselő, s elmondotta, hogy az újvidéki Szerb Nemzeti Színház is kért állami támogatást (5000 Ft), de a miniszter elutasította a kérést, arra hivatkozva, hogy nincs erre pénz. A szerb képviselő kérését több magyar képviselő támogatta, köztük Deák is. „Sehogyssem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, – mondotta – hogy az állam... egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép [ti. a magyar] számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem. ...Ha módunk volna valamennyinek adni, igenis; ha módunk nincs, az államköltségvetésből ne adjunk a magunk nyelvért se.”²⁶

A nemzetiségi kérdés kapcsán mondott utolsó parlamenti felszólalásában, 1872 januárjában támogatja egy szerb oktatási nyelvű állami gimnázium felállítását. Álláspontját így indokolja: „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyujtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére. Legyen bár az országban 300 gymnasium, ha valamely vidéki gymnasium nem azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségtől bajos lesz a kiművelés elővitele.” Ha nemzetiségeket arra kényszerítenők, „hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben vagy éppen nem, vagy kevésbé jártasak, mert hisz a népiskolában főképp a magok nemzeti nyelvén tanítottak, mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak; úgy azon gymnasiumokban lehetetlen volna az ifjak előhaladása, a szülők hiába költenék a pénzt, a gyermekek hiába töltenék el idejüket.” S ezt követően mintegy politikai végrendeleteként összefoglalta álláspontját ebben a kérdésben az ő liberalizmusától már egyre inkább távolodó kortársak számára: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük. Mert kettő tisztán áll előtttem: kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna még akkor is, ha nem volnának oly számosan, minélfogva őket megsemmisíteni lehetetlen. Ellenségeinkké tenni őket: nem fekszik érdekünkben. Hasonló helyzetben vannak ők is. Ha ők elszakadhatnának és egy nagy nemzetet képezhetnének: érteném a netalán erre irányzott törekvést; de az európai viszonyok közt ez lehetetlen. Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megéljünk.”²⁷

Tudjuk, hogy hasonló nézeteket vallott Eötvös József is. Ez arra vall, hogy az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között, ahol a magyar csak első az egyenlők között. Ez az állam az ő szemükben nem kizárólagosan magyar nemzeti állam, hanem népek és nemzetek felett álló intézmény, „közös haza”, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

²⁶ Kónyi VI. 93–94.

²⁷ Kónyi VI. 339–340.

Kisebbségi magyar jövőképek esélyei és buktatói Erdélyben¹

Prospects and Pitfalls of Minority Hungarian Visions in Transylvania

The creation of registered organisations from the former internal opposition groups of the Hungarian Democratic Federation of Romania comprises a great challenge for the Hungarian political party. It is not clear as yet whether the organisational separation is a demonstration of self-restrictive competency or entails the expansion of political ambition.

BEVEZETŐ

2003 derekán meglehetősen nagy zavarodottság uralja az erdélyi magyar közéletet és közgondolkodást. Az anyaországot megosztó politikai törésvonalak látványos erdélyi begyűrűzése mellett a zavarodottság talán legbeszédesebb jele, hogy a legutóbbi, 2003 januárjában, Szatmáron megrendezett VII. RMDSZ-kongresszust követő rövid elemző csönd nyomán – amelynek csupán annyit sikerült leszűrni következtetésként, hogy a várakozások ellenére semmilyen lényeges elmozdulásra nem került sor a romániai magyarság érdekképviselését ellátó szervezet politikai vonalvezetésében – látványosan megélenkült a közélet, és a kisebbségi jövőre, a követendő útra nézvést egymással nehezen összeegyeztethető elgondolások fogalmazódnak meg egyre sűrűbben a romániai magyar nyilvánosság különböző fórumain. A RMDSZ sikerpropagandájaként is emlegetett diskurzus mellett, amely az elmúlt hét-nyolc (más értelmezésben: két-három) esztendő kicsikart politikai eredményeinek (nyelvi jogok a közigazgatásban, magán-, közösségi és egyházi tulajdonok restitúciója) a jelentőségét hangsúlyozza, ma már nem csak olyan – mérsékeltnek számító – kritikuskok jutnak szóhoz, akik ezeknek a vívmányoknak az árára is felhívják olykor a figyelmet, hanem egyre markánsabban artikulálódik, főleg a Székelyföldön, egy olyan meggyőződés, miszerint az RMDSZ politikai vonalvezetése nem az erdélyi magyarság, hanem a román politikai akarat képviselésének a feladatát látja el a romániai politikai rendszerben, és ennél fogva katasztrofális következményeket vetít előre mind az összmagyar, mind a romániai magyar nemzet-, illetve kisebbségpolitikai célok vonatkozásában.

A zavarodottság tüneteként fogható fel továbbá az is, ahogyan, amilyen körülmények között az egyébként természetesnek mondható szétfejlődés első fontosabb eseményeire sor került: a Reform Tömörülés szervezeti formájának a megváltoztatására, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács, illetve az Erdélyi Magyar Nemzeti Közösség Önkormányzatának Kezdeményező Bizottságának az összehívására és megalakítására, vagy „az RMDSZ-ből

¹ A Domus Hungarica „Etnopolitikai vitafórum” c. sorozatának keretében 2003. március 27-én elhangzott előadás átdolgozott változata.

kiábrándultaknak választási lehetőséget kínáló” Magyar Polgári Szövetség önálló szervezetként való bejegyzésére.

Jogosnak látszik a kérdés: kinek van igaza? Azoknak, akik a mindenkori román hatalommal való együttműködés stratégiájában vélik felfedezni a kívánt eredményekkel kecsegtető jövőképet, vagy azoknak, akik az „elnyomott nemzeti közösség” és „a közösséget felszámolni igyekvő elnyomó többségi hatalom” fogalmaiban leírt helyzetből kiindulva kínálnak jövőképet az erdélyi magyarságnak? A fenti dilemma természetesen nem meríti ki a kisebbségi jövőképekkel kapcsolatos lehetséges alternatívákat. Meggyőződésem, hogy a folyamatok alakulására gyakorolt komolyabb befolyás esélyét hordozó jövőképnek megannyi további kérdésre kell tekintettel lennie.

Dolgozatom nem tekinti céljának ezeknek a kérdéseknek a közvetlen megválaszolását. A zavarodottság jelenlegi helyzetében már az is komoly erőpróba, ha több-kevesebb higgadsággal próbáljuk meg számba venni mindazt, aminek elvégzése elengedhetetlen volna ahhoz, hogy az említett összefüggésekben felmerülő kérdésekre autentikusabb és fölvilágosultabb válaszok közelébe találhassunk el. Erre tesztek kísérletet az alább következőkben, egyrészt az uralkodó jövőkép egyes elemeinek a kritikai értelmezése, másrészt a lehetséges alternatívák számbavétele és összehasonlító elemzése révén.

Három nagyobb kérdéskört próbálok meg vázlatosan áttekinteni: (1) nemzetpolitikai gondolkodás súlyos örökségével kapcsolatos néhány tanulságos példa föllevenítését követően (2) megpróbálom összefoglalni a kisebbségi közgondolkodást az egészséges jövőkép-alakítás szempontjából hátrányosan befolyásoló jelenkori beidegződöttségeinket és végül (3) számot vetek azokkal a fontosabb cselekvési irányokkal, illetve – azokon belül – a körülményeket és a lehetőségeket körét különböző módon értelmező alternatívákkal, amelyekkel megítélésem szerint számolnia kell bárkinek, amikor a jövőkép felelősségteljesebb megrajzolásának a feladatára vállalkozik.

1. A feldolgozásra váró múlt

A történész alapos tájékozottságával nem rendelkező jelenkutatónak, ha a nagy elődök szellemi örökségének világában próbál támpontokat találni korának megértéséhez, megannyi alkalma van rácsodálkozni arra, hogy az erdélyi magyarság politikatörténetének 1989-cel kezdődő legújabb fejezete mennyi párhuzamosságot termelt ki már az eddigiekben is a két világháború közötti periódus eseményeihez viszonyítva, és hogy 1920-tól erre felé mennyi nemes gondolatot, ma is időszerűnek tűnő elképzelést ítélt visszhangtalanságra a történelem, az erdélyi magyarság sorskérdéseiben elkötelezett, látnoki erővel megáldott gondolkodók egész sorát kényszerítve Erdély elhagyására, annak az elviselhetetlen érzésnek a kényszere alatt, hogy figyelmeztetésük pusztába kiáltott szó marad, és hogy az általuk megjelölt jövőkép járhatatlan útnak bizonyult az erdélyi magyarság számára.

Hogy csak két, de annál drámaibb példát említsek, gondoljunk például Krenner Miklósrá és Makkai Sándorra. Spectator esetében, akinek az írásait az esetek többségében ma is úgy olvashatjuk, mintha azok a mához is szólának, egyértelmű, hogy a szellemi elmagányosodás, a mellőzöttség érzése volt esetében a kitelepedés fő indítéka. De sejtésem szerint Makkai esetében is érdemes volna utánajárni annak, hogy a kitelepedés váratlan elhatározását és a *Nem lehet* gesztusának a kisebbségtörténeti talányát nem lehet-e azzal összefüggésbe hozni, hogy a *Magunk revíziójának* a megjelenésétől számított öt év történései annak cáfolhatatlan bizonyítékaként rakódtak le a püspök lelkében, hogy az általa szorgalmazott revízió, az erdélyi magyarság önszemléletének és célmeghatározásának a gyökeres megreformálása keresztülvihetetlen az adott körülmények között.

A *Magunk revíziójának* néhány jól ismert passzusából például kétségekre okot aligha adó jövőkép bontakozik ki:

„Az erdélyi magyarságnak – írja Makkai Sándor 1931-ben – számolnia kell a tényekkel, amelyek sorsdöntő hatalommal léptek az életébe. Az erdélyi magyarságnak, hogy életben maradjon, az élet igazságára és ehhez az igazsághoz való engedelmes alkalmazkodásra van szüksége (...) Íme halljuk az expatriáló és a repatriáló vagonok kerekeinek a szomorú csattogását és látjuk azokat az ezreket és ezreket, akik a tényekkel úgy számoltak le, hogy kitértek a tények parancsai elől (...) Mindezek a leszámolási kísérletek az öncsalás és csalódás, a tévedés és tévesztés útjai reánk nézve, akik itt maradtunk, itt vagyunk és itt kell megmaradnunk a törvényes rend tisztelete mellett – örökre magyaroknak.”²

Majd arra vonatkozóan, hogy mi volna a teendő az így felfogott jövőkép gyakorlati megvalósítása érdekében, a következőket írja Makkai:

„Az erdélyi magyarság első és legfontosabb feladata a múlttól alkotott felfogásának olyan revíziója, amely kizárja az életellenes előítéleteket s az önvédelemnek és az önállításnak az egészséges formáját teremti meg (...)”³.

Ehhez pedig nem kevesebb látszott elengedhetetlennek, mint

„a nemzeti lélek és múlt kritikai szemlélete; világnézetek és magyarázatok helyett a tények ismerete és felhasználása; erkölcsi frázisok helyett az élet kérdéseivel szemben a gyakorlati állásfoglalás”⁴.

Hogy ehhez a fölöttébb gyakorlatiasnak látszó program-nyilatkozathoz képest mi következett, tudjuk. Makkai Sándor kitelepedésének gesztusa tényszerűen, az azt motiváló *Nem lehet* állásfoglalása pedig tételesen is annak bizonyítékaként fogható fel, hogy a fenti fogalmakban elgondolt öntudati és a közösségi célokra vonatkozó revízió járhatatlan út volt – itt és akkor – az erdélyi magyarság számára. A dolog kisebbségtörténeti jelentősége ebben talán ki is merülne, ha az azóta eltelt bő fél évszázad tapasztalatai nem arról tanúskodnának, hogy újra és újra vissza kell térnünk az önrevízió gondolatához, hiszen annak semmilyen más életképes alternatíváját nem sikerült megtalálnunk mindeddig, mint a kitelepedő vagonok kerekeinek a szomorú zakatolását.

A Krenner Miklóshoz és Makkai Sándorhoz hasonló módon kiszorítottak példái mellett tanulságosak továbbá azoknak az életutaknak a tapasztalatai is, amelyeket egy-egy, a maradás alternatíváját választó erdélyi gondolkodó halmozott fel, és akiknek a kitartás morális fölnye ellenére a belső elmagányosodás és visszhangtalanság jutott osztályrészül.

² „Magunk revíziója (1931)”, in: Makkai Sándor: *Egyedül*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, é. n., 215–216.

³ *I. m.* 217.

⁴ *I. m.* 254.

László Dezső például – az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmának egyik vezéregyénisége, egyike azoknak, akik Erdély hűségében életük végéig megmaradtak – 1935-ben a következőképpen látja a kisebbségi jövőkép fontosabb elemeit:

„Az igazi kisebbségi élet a *vagyok* igével kezdődik, az *ismerekkel* folytatódik és az *akarokon* keresztül a cselekedetben nyilvánul meg. Mihelyt megszabadítottuk magunkat egy régi világ beképzéseitől, komolyan leszámoltunk azzal, hogy kisebbségi sorban élünk, és ez nem folytatása a világháború előtti magyar életnek, hanem a kezdete egy soha ki nem alakult, történelmi analógia nélküli, új magyar életnek, azonnal megindul bennünk az élet kötelező parancsa, ha egyáltalán akarunk élni. Nekünk kisebbségi életet élőknek meg kell teremtenünk egy egészen új létformát, a kisebbségi magyar élet létformáját. Ez pedig pozitív program, és egészében, gyökerében új program.”⁵

Makkai Sándor és László Dezső idemásvolt figyelmeztetéseiben viszonylag könnyű felfedezni – az őket elválasztó ideológiái különbségek ellenére – azokat a közös elemeket, amelyek nem csak számos további vizionárius jövőképben bukkannak fel újra és újra az erdélyi magyarság őket követően kibontakozó esztétörténetében, hanem olyan akcióprogramokban is, mint amilyeneket az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel*, a Vásárhelyi Találkozó zárónyelatkozata, az 1970-es évek *Korunkja*, az 1980-as évek disszidens mozgalmi (az *Ellenpontok*, a *Limes* és a *Kiáltó Szó*), vagy az 1989-es fordulatot követően a már komoly intézménytörténeti tőkével induló csikszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport vallott magáénak, és amelyek – minden összemérhetetlenségük ellenére – közősek abban a meggyőződésben, hogy a kritikai önismeret – és az ebből következő „Metamorphosis Transylvaniae” – megspórolhatatlan stádiuma a kisebbségi társadalom hatékony megszervezésének. Innen nézve legalábbis meggondolkoztató, hogy közel hetven év elteltével újra és újra ugyanazokhoz a kérdésekhez kell visszatérnünk, és – miközben az élet többnyire a külső erők akarata és érdekei szerint megy előre a maga útján – az egyre fogyó erdélyi magyarság, képviselői révén, időről időre újrafogalmazza a maga számára ugyanazokra a teljesíthetetlennek bizonyuló feladatokra alapozott jövőképét, és visszatérően alkalmatlannak bizonyul arra, hogy eljusson végre a továbblépéshez szükséges energiák mozgósításáig.

Azzal kapcsolatban, hogy a történelem milyen részleteiben képes ismételni önmagát, érdemes néhány további példára utalni röviden. Az egyik Spectator 1927-ben született írásainak állásfoglalása az erdélyi magyarság érdekképviseletét akkoron felvállaló Magyar Párt helyzetével kapcsolatosan, amelyet a „hiányos szervezés és a szűk politikai érzék” a belső demokratizálás eljátszott lehetőségének a válságába juttatott. Spectatornak „fájó szívvel” kell a következőket leírnia 1927 májusában:

„Én a magyar egység elvén maradok meg rendületlenül, viszont már képtelen vagyok hirdetni azt a régi tételmet, hogy két magyar párt tragikus volna Romániában. Nem az egyénekben való súlyos csalódásom miatt, hanem a történeti mulasztások miatt nemcsak lehetőknek, de most már szükségesnek is tartom az új

⁵ „Kisebbségi életünk alapkérdései”, in: László Dezső: *A kisebbségi lét ajándékai*, Kolozsvár, Minerva Könyvek, 1996, 92.

⁶ „Fagyosszentek után”, in: Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1995, 145.

magyar pártot. Az indok rövid és kegyetlen valóságon alapszik. Az eddigi magyar párt nem tudta mindenütt és egészben felszívni a demokratikus rétegeket. Ezt a feladatot az új pártnak kell elvégeznie, mert ha nem, akkor ezek az elemek felolvadnak a román pártokban, ahová máris sokan sodródtak. Inkább legyen két magyar párt, mintsem a magyarság egy része román pártokba szóródjék el.”⁶

Tíz évvel később, kevéssel az Országos Magyar Párt feloszlása előtt, Albrecht Dezső, a *Hitel* egyik vezető ideológusa a következőket írta, összegezvén mintegy a rövid életű román demokrácia keretei között kibontakoztatott magyar politizálás lényegét:

„a magyar közélet (...) nem társadalmat, hanem szónoki iskolát szervezett, (...) egy [olyan] politikai rendet alakított ki, amely féltékenyen őrizte a maga befolyását és szigorúan elhatárolta létét a nemzet többi életmegnyilvánulásától. A nemzetpolitika fogalma politizálássá szűkült, a kulturális, gazdasági, társadalmi és közjogi politika harmonikus együttműködéséből folyó nemzetpolitika egysege nem tudott kifejlődni a közjogi politika egyeduradalmi miatt, mely magát a nemzet többi életmegnyilvánulásai fölé, hihetetlen magasba helyezte. (...) a legjobb szándékú vezetőink is elzárkóznak minden újítástól, mely az élet szabad levegőjét hozná, mert ösztönös meggyőződésük szerint egyedül ez a réteg hordozza magában a politikai tudás és vezetés képességét, s félnek attól, hogy ha ettől a szellemiségtől akár fiatalsága, akár társadalmi helyzete folytán idegen kezekbe kerülne a politikai élet irányítása, ez a nemzet romlását vonná maga után.”⁷

Ha eltekintünk attól, hogy a fogalmak egy része értelemszerűen más jelentéssel bírt az akkori időkben, az idézett sorokról akár azt is feltételezhetnénk, hogy napjaink valamely korszerűtlenebbül fogalmazó újságírójának a tolla alól kerültek ki. Ami – akárhonnán is nézzük – nem kevesebbet jelenthet, mint hogy a romániai magyarság tulajdon közösségén belül visszatérően alkalmatlannak bizonyul a demokrácia intézményeinek a kiépítésére és azok működtetésére.

Mutatis mutandis, a történelmi analógia egy további érdekes példáját kínálja a Vásárhelyi Találkozó és a Tökés László által 2003. március 14-én Kolozsvárra összehívott Márciusi Fórum közötti párhuzam. Mindkettőt a helyreállítandó egység és a helyesnek tételezett jövőképhez való visszatérés gondolata hívta létre, válaszként a politikai szellem kizárólagos egyeduradalmára. A Tökés László által kijelölt kezdeményező bizottság feladata lenne létre hívni az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanácsot, amely az Erdélyi Magyar Nemzeti Közösség Önkormányzatának lenne vezető szerve, és mint ilyen „gyakorolná az autonómiát”. Az RMDSZ-ből kiszorult püspök szerint a romániai magyarság egysége oly módon lehetne a legrövidebb úton helyreállítható, ha az RMDSZ keresné és megtalálná a helyét az Erdélyi Magyar Nemzeti Közösség Önkormányzatának a keretei között, alávetve magát mintegy annak vezetőinek. A kezdeményezés a Vásárhelyi Találkozó által „nyomatékkal igényelt” Magyar Szövetséggel állítható érdekes párhuzamba, amely

⁶ Albrecht Dezső: „A második kör”, in: Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944*, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991, I. kötet, 79.

⁷ Dániel Antal: „Egy évvel a Vásárhelyi Találkozó után”, in: Záhony Éva (szerk.): *I. m.* 117.

⁸ Mikó Imre: *Huszonkét év*, Budapest: A „Studium” Kiadása, 1941, 192.

„a nemzeti önvédelem átfogó keretét”⁸ kívánta adni, a romániai magyarságnak az egység gondolata által áthatott minden intézménye fölött kiépülő „népszervezeti eszményként”⁹.

Érdemes itt megjegyezni, hogy a már idézett Albrecht Dezső úgy látta, hogy a Magyar Szövetség

„erkölcsi *princípium*, amely a szervezeti formától függetlenül a létező intézmények magatartásában és együttműködési technikájában kell, hogy megnyilvánuljon. Keressük, kutatjuk és várjuk – írja továbbá – azokat a vezetőket, akik felismerve a pillanat parancsoló szükségszerűségét, le tudják vezetni elfogultságukat, el tudják feledni a harc közben adott és kapott bántásokat, és azzal a zárandoki komolysággal és alázatossággal, amelyet a nemzet szolgálata követel, alkotó munkára fogják össze intézményeinket. Viszont keressük, kutatjuk és építjük azt a közszellemet, amely elég független és önálló lesz ahhoz, hogy az együttműködéstől húzódo vezetőinket együttműködésre kényszerítse vagy másokkal helyettesítse. Nincs testvérharcra elfecsérelhető további húsz évünk.”¹⁰

Megint csak kísértetiesen aktuális sorok ezek, hiszen a 2003-as kolozsvári Márciusi Fórum által kezdeményezettek tekintetében is alapvető kérdés, hogy az erdélyi magyarság vezetői, illetve a romániai magyar közgondolkodás egésze részéről lehet-e remélni mindazt, amire képtelennek bizonyult közel hét évtizeddel korábban egy hasonlóképpen döntő pillanatban. Albrecht Dezső egyébként kevésbé később a következő, manák is üzenő diagnózist állítja ki korának uralkodó (értelmezése szerint az Országos Magyar Párt által uralt) kisebbségpolitikai felfogásáról:

„nem tudhatjuk ugyan, hogy mi lett volna a Magyar Szövetségből, ha működését megengedik”, de az valószínűnek látszik, hogy a nemzetpolitika helyes értelmezéséhez arra lett volna szükség, hogy „a kulturális és gazdasági szervezetek függetlenítődnének a politikai párttól, illetve mint már egyenrangú felek jelentkeznek és egy magasabb nemzetpolitikai elgondolástól feltételezett együttműködésük adja a nemzeti élet egészét”¹¹.

A párhuzamok egy további példáját László Dezső azzal kapcsolatos drámai felismerése kínálja, hogy az általa meghirdetett kisebbségi jövőképnek igen komoly kihívással, sőt, riválissal kell számolnia. 1939-ben, alig négy évvel a tőle korábban idézettek megfogalmazása után a következőket kénytelen papírra vetni:

„A mai magyar élet szörnyű tragédiája, hogy a nemzet életét alkotó legértékesebb erők egyetlen közösen elfogadott indítóerő hiányában egymás ellen fordulnak, egymást kölcsönösen lefékezik (...) Kisebbségi népközösségünk utóbbi időben bekövetkezett tájékozatlanságának egyik okát abban kell keresnünk, hogy az új nemzeti irány [az új, *totális és integrális nemzeti gondolat* – S. L.] je-

¹⁰ Albrecht Dezső: „Magyar Szövetség”, in: Záhony Éva (szerk.): *I. m.* 120. Kiemelés az eredetiben.

¹¹ Albrecht Dezső: „A második kör”, in: Záhony Éva (szerk.): *I. m.* 79.

¹² „Új erdélyi tájékozódás”, in: László Dezső: *I. m.* 139–140.

lentőségével és a mi hozzá való viszonyunkkal még nem mertünk őszintén és nyíltan szembenézni. Kisebbségi szellemi birtokállományunk legeggyetemesebb értéke: az erdélyiség vagy erdélyi gondolat főleg ennek az új nemzeti gondolatnak az oldaláról kerül a legsúlyosabb vád alá. Az utóbbi időben már nyíltan is kimondatik, hogy az erdélyi gondolat annyira liberális és humanista elképzelés, hogy merőben alkalmatlan a nemzeti értékek védelmére, s így öntudatos képviselése a nemzeti gondolattal való nyílt szembenállást jelenti.¹²

Az „új, totális és integrális nemzeti gondolat” *ma* természetesen a kulturális értelemben vett magyar nemzet határok fölötti egymásra találását jelenti, a helyzet egyébként fél évszázad távlatából ebben, a leszakadt nemzetrészek és az anyaország tisztázatlan viszonyának a vonatkozásában is változatlan.

Az analógiák sorát kellő történelmi tájékozottság birtokában bizonyára folytathatnánk. Megítélésem szerint ennyi is elég annak megállapításához, hogy a kisebbségi jövőképek kérdésében nem volna hiábavaló fáradozás elkészíteni egy tanulmányt arról, hogy miként alakultak az erdélyi magyarság jövőképpel kapcsolatos elgondolásai 1920-tól erre fele, melyek voltak azok a több-kevesebb részletességgel kidolgozott közösségi programok, amelyek ideig-óráig távlatot kínáltak a közösség nevében közszerepet vállalók számára, mi valósult meg ezekből, és min múltott sikertelenségük.

Egy kellő alapossággal elkészített hasonló munka minden valószínűség szerint értékes támpontokat kínálhatna annak kiderítésére, hogy a történelem fölöttünk (a megkérdésezünk nélkül) átlépő rendelkezésein túl melyek voltak azok az általunk, vezetőink révén meghozott vagy elmulasztott döntések, amelyek a vizionárius vagy több-kevesebb szakszerűséggel kidolgozott jövőképek kudarcáért felelőssé tehetők. Amelyektől számon kérhető megannyi elkötelezett kisebbségi gondolkodónk visszhangtalansága és fokozatos kiszorulása a közéletből vagy eltávozása Erdély tájairól.

2. A kisebbségi közgondolkodás jelenkori beidegződöttségei

A fentiekben kutatási célként megfogalmazott kisebbségi „jövőkép-történeti” tanulmány birtokában bizonyára sokkal kevésbé kockázatos, nagyobb tárgyszerűséggel elvégezhető feladat lenne az, amire az alábbiakban teszek kísérletet: egy probléma-katalógus összeállítására arról, hogy milyen adottságok, beidegződöttségek nehezítik napjainkban egy, az elérhetőség több esélyét magába építő kisebbségi jövőkép kialakítását és széles körű fölállását az erdélyi magyarság körében.

A teljesség igénye nélkül, a problémákat négy nagyobb kérdéskör alá vélem besorolhatóknak: (2.1.) a szakszerűtlenség egyeduralkodója a nyilvános beszédben; (2.2) a közélet tematizálatlansága; (2.3.) a közéleti szerepvállalás és politikai programok elszámoltatásának a hiányzó gyakorlata; (2.4.) a konszenzus-képzés hagyományának és intézményeinek a hiánya. Mind a négy kérdéskör alá több probléma sorolható, amelyek többsége külön-külön is terjedelmesebb elemzést érdemelne, a soron következőkben ezeknek csak a jelzésszerű rövid körülírására vállalkozhatom.

2.1. A szakszerűtlenség egyeduralkodója a nyilvános beszédben

Ennek a széles körben előforduló jelenségnek az a legáltalánosabb következménye, hogy a romániai magyar nyilvánosság fórumain szinte bármit lehet állítani indoklás, megfelelő

alátámasztás vagy a forrás megjelölése nélkül, anélkül, hogy ez a formális vagy informális szankciók bármilyen következményét vonná maga után. (A hasonló helyzetekben felhozható, kontextusaikból kiragadott példák minden ódiumát vállalva, egyetlen kijelentéssel illusztrálnám csupán a fenti megállapítást: „Az erdélyi magyarság számára oly borzalmas XX. században két világháború és ötven év kommunizmus, amelyből huszonöt év Ceaușescu-diktatúra, együttvéve nem okozott akkora veszteséget, mint ez a tíz esztendő, amely alatt az erdélyi magyarságot egyetlen csoport és ugyanaz a személy vezette [Markó Béla, akit a nyilatkozó a fehérórosz Lukasenkóhoz hasonlít, azon az alapon, hogy egyedül neki adatott meg Markó Bélán kívül, hogy „tíz éven keresztül háboríthatatlanul irányíthassa országát, pártját vagy nemzeti közösségét” – S. L.]”¹³)

A kérdésnek egy másik vonatkozása az esszéizáló-moralizáló beszédmód túltengése olyan diskurzusok esetében, amelyek összefüggésében a közpolitikai nyelvezetnek és látásmódnak kellene meghatározónak lennie. Ez a romániai magyar közgondolkodásnak azzal a régebbi örökségével függ össze, hogy – megfelelő intézmények hiányában – az erdélyi magyarság eddigi történelme során többnyire az irodalom és zsurnalisztika eszközeivel dolgozta fel saját közügyeit, nélkülözvén a jelenségek elemzéséhez elengedhetetlen olyan információkat-statisztikákat, amelyeket az állammal rendelkező közösségek esetében szakosodott intézmények termelnek folyamatosan az élet különböző aspektusaira vonatkozóan. Ha a közpolitika egyik lehetséges definíciójából indulunk ki, mely szerint „a közpolitika nem egyéb, mint olyan problémák létrehozása/generálása, amelyekre van megoldás” (Aaron Wildawsky)¹⁴, akkor érthetővé válik, hogy a romániai magyar közbeszédben miért találkozhatni annyi olyan problémával, amelyre vagy nincs megoldás, vagy közel sem világos, hogy melyik lenne a hozzá elvezető út.

A kérdéssel függ össze az is, hogy a közgondolkodás nem igényli a közösségi önismertet és jövőképeket jobban, szakszerűbben megalapozó kutatásokat, illetve, ha valami szerencse folytán azok mégis létrejönnek, eredményeik, megállapításaik fölött nagyvonalúan eltekint.

Mindez összevetve azt eredményezi, amit Szilágyi N. Sándor az „álmogépezet” működéséként nevezett meg egy alkalommal:¹⁵ az egymással szemben elnéző illetékeségek bonyolult szövevényét, amely látszólag kikezddhetetlen koherenciával tartja a nyilvánosság napirendjén az olyan elszámoltathatatlan ígéretek, mint a „közjogilag szavatolt önkormányzati rendszer”, illetve „a magyar nemzeti közösség önkormányzata”, amely „a szabad identitás elvét érvényesítő regisztráción alapuló választási névjegyzékek és az ennek alapján megtartott általános, titkos és közvetlen választás útján jön létre”, és „amelynek szabályosságát külön törvény alapján az állam szavatolja”¹⁶ vagy „a belső önrendel-

¹³ Makkay József: „A Magyarok Világszövetsége hű marad eredeti céljaihoz. Beszélgetés Patrubby Miklóssal, az MVSZ elnökével”, *Szabadság*, 2003. január 29.

¹⁴ Iris Geva-May–Aaron Wildawsky: *An Operational Approach to Policy Analysis: The Craft*, Boston–Dordrecht–London: Kluwer Academic Publishers, 1997.

¹⁵ Szilágyi N. Sándor: „Emlékeztető az RMDSZ belső választásainak ügyében”, *Krónika*, 2002. október 19–20.

¹⁶ *Programmódosító javaslatok*, 7. RMDSZ Kongresszus, Szatmárnémeti, 2003. január 31–február 2.

¹⁷ Totó T. Tibor: *Közösségi érdekképviselőnk reformja. A polgári alternatíva*, kézirat, EK levelezési lista

kezés vezérelvén alapuló közösségi autonómiák intézményrendszere”¹⁷, illetve a határok fölött újraegyesülő magyar nemzet délibábos víziója.

2.2. A közélet tematizálatlansága

A közélet tematizálatlanságán azt értem, hogy eleve megválaszoltnak tekintett, nyilvános viták keretében napirendre nem tűzött és elemzés tárgyává nem tett kérdések uralják az erdélyi magyarság helyzetével és jövőre vonatkozó kilátásaival foglalkozó közgondolkodást.

Konzekvenciáikban végiggondolatlan illúziók és előítéletek terhelik a közbeszédet olyan kérdések vonatkozásában például, mint:

- *Trianon* (amellyel kapcsolatban egyfelől az MVSZ elnöke gond nélkül kijelentheti, hogy „a magyar nemzet azon közösségei, amelyek a magyarok Világszövetségéhez tartozónak vallják magukat, felszámolták Trianon örökségét”,¹⁸ másfelől hivatkozni lehet rá olyan visszaéléses gondolatmenetekben, mint amelyet Borbély Zsolt Attila alkalmaz egy helyen, „önként vállalt tudati Trianon”-nak nevezvén azt a szemléletet, amely vitatja a „fenyőfát, borvizet és nagybajszú székely bácsit” nézni hazalátogatók jogát ahhoz, hogy nyilatkozzanak az erdélyi magyar politika érdemi kérdéseiről¹⁹);²⁰
- az *erdélyi magyar identitás* megnyugtatóan fel nem dolgozott, tudományos igényességgel nem vizsgált kérdései, amelyeket ideologikus elfogultság sajátít ki mindegyre, hol a kulturális értelemben vett magyar nemzet, hol a „romániaiáság”, hol a konzekvenciáiban végig nem gondolt – újabban a regionalizmus korszerű nyelvezetét is olykor igénybe vevő – ködös transzilvanizmus szempontjai szerint;
- az *erdélyi magyarság és a román állam közötti viszony* kérdése (amelyről olyan mondatokat olvashatni helyel-közzel, mint hogy „az elnyomott nemzeti közösség és a közösséget felszámolni igyekvő elnyomó többségi hatalom között a nemzeti közösség létszükségei terén feloldhatatlan ellentét van”,²¹ vagy hogy „a román politikum egésze áll szemben a magyarság megmaradni s gyarapodni akaró részével”,²² illetve „sikerülhetett volna-e megszabadulni a román állam tudati, lelki roncsoló hatásától, hogy végre sorsunkat a magunk kezébe vegyük”²³);
- a *magyar államhoz fűződő viszony kérdése* (amellyel kapcsolatban a státus-törvény-nyel kapcsolatos, megnyugtató módon mindmáig lezáratlan viták, újabban pedig a kettős állampolgárságra vonatkozóan bejelentett igények hoztak a felszínre megannyi végiggondolatlan eszmefuttatást);

¹⁸ Makkay József: *I. m.*

¹⁹ Borbély Zsolt Attila: „Összmagyar szemlélet vagy lelki Trianon”, *HUNSOR Hirfutár*, 2002. szeptember 26.

²⁰ Az ezzel kapcsolatos visszaéléses gondolkodás fonák következményeit figyelemre méltóan exponálja Horváth Andor: „A nosztalgia visszája” c. írása az *Erdélyi Riport* II. évf. 4. számában, 24–25.

²¹ nn: „Magyar alternatíva Erdélyben”, *HUNSOR Hirfutár*, 2003. január 15, 17, 19.

²² Borbély Zsolt Attila: *I. m.*

²³ Borbély Zsolt Attila: „Vészfék”, *HUNSOR Hirfutár*, 2002. október 21.

²⁴ nn: „Magyar alternatíva Erdélyben”, *HUNSOR Hirfutár*, 2003. január 15, 17, 19.

- az együttélés kérdése, amelyet a romániai magyar közgondolkodás úgy mellőz következetesen, mintha meg lehetne úszni annak következményeit, és a romániai magyarság jövőre vonatkozó elképzeléseinek a megvalósítása során ki lehetne térni az együttélés politikai intézményeinek a kölcsönös elfogadtatása elől;
- az önrendelkezés és a különböző autonómia-formák kérdése (amelyekről többek között azt lehet állítani, hogy „a magyar politikai akarat kérdése” lett volna „elfogadni a közösségi önrendelkezési akaratának jogilag kodifikált konkrét formáját, az autonómia-statútumokat”²⁴);
- a belső demokrácia kérdése, intézményei kiépítésének mikéntje (amellyel kapcsolatban az RMDSZ Operatív Tanácsa kijelentheti: „Az RMDSZ egyik legnagyobb értéke a belső demokrácia, a tisztességes eszmék egymás mellett élése, a tolerancia, a sokszínűség. Tökés László intoleranciája, elvakultsága, rövidlátása ma már ezt a belső demokráciát veszélyezteti, hiszen ha valamely testület nem úgy dönt, ahogy ő akarja, akkor mindent megtesz e döntés megszüntetéséért, beleértve a magyar érdekvédelmi szervezetünk elleni bukaresti bírósági eljárást is.”²⁵);
- a romániai magyar civil társadalom mibenlétének és feladatköreinek a kérdése.²⁶

2.3. A közéleti szerepvállalás és politikai programok elszámoltatásának a hiányzó gyakorlata

A közéleti szerepvállalás és politikai programok elszámoltatásának a hiányzó gyakorlata azt eredményezi véleményem szerint, hogy nem nyílik lehetőség a kisebbség-politikai teljesítmény nyilvános elbírálására, az eredmények kiértékelésére, és – ennek alapján – a jövőképek időszakos kiigazítására az alakuló körülményeknek, az újabb és újabb fejleményeknek vagy a változó elvárásoknak megfelelően.

A politikai programok elszámoltathatóságának a hiány-gyakorlata azt is eredményezi, hogy különösebb gond nélkül fér meg egymás mellett a romániai magyar nyilvánosságban az RMDSZ jelenlegi csúcsvezetésének a sikerpropagandája, azzal a megállapítással, hogy „a román politikai célok elérésében a romániai politikai pártok közül az RMDSZ bizonyult a leghatékonyabbnak”, illetve hogy „az RMDSZ (...) a román politikai akarat képviselője a magyar közösség körében”.²⁷

A kisebbségpolitikai „audit” (vagy még inkább: az auditálás elvégzésére illetékesnek tekintett autoritások) hiányának a számlájára írható az is, hogy a kétségbevonhatatlannak számító eredmények elvitathatókká és elhallgathatókká, a jogos kritikák pedig ignorálhatókká válnak, huzamosan fenntartva a zavarodottság és a kollektív sikertelenség érzését az erdélyi magyarság körében, folyamatosan újratermelve azt a látszatot, hogy „nemcsak az eszközök kérdésében, hanem a célok tekintetében is mély szakadék húzódik az emancipációs és szervilis szemléletmód, az önrendelkezés hívei és a kollaboráció művelői között”.²⁸

²⁵ Idézi Borbély Zsolt Attila: „Vészfék”, *HUNSOR Hírfutár*, 2002. október 21.

²⁶ Ez utóbbi problémának a napirendre tűzésére történt ugyan kísérlet a *Krónika* c. napilapban, Somai József és Bodó Barna kezdeményezése nyomán, amely annak alapján könyvelhető el beszédes példaként a felhozottakra, hogy szinte teljességgel visszhangtalan maradt, illetve belefulladt az RMDSZ hivatalos civil-politikáját képviselők által hangoztatott álláspontba.

²⁷ nn: „Magyar alternatíva Erdélyben”, *HUNSOR Hírfutár*, 2003. január 15, 17, 19.

²⁸ *Ibid.*

Ezzel a kérdéssel rokoníthatónak látom azt a jelenséget is, hogy egyre határozottabban jelentkezik a romániai közbeszédben a radikális alternatívák fölválhatóságának a gondolata. Csoóri Sándor Markó Bélához címzett nyílt levelének egyik felvetésére reagálva György Attila a következő, azóta több helyen idézett kijelentést tette például:

„Mindent összevetve, végső következtetésként: a túlélni, megmaradni és gyarapodni szándékozó erdélyi magyarságnak alig marad más út, mint minden kockázatával együtt kipróbálni a kipróbálatlan, másik utat: egy új, következetesebb és tisztességesebb politikai érdekképviselet kialakítását, vagy akár a román politikai élet bojkottálását, a polgári engedetlenség és a külkapcsolatok előtérbe helyezésével.”²⁹ Ugyanarra a javaslatra reagálva Borbély Zsolt Attila írja a következőket: „ez [a Csoóri Sándor által javasolt] út jelent nyugati lobbyszást, jelent tudatos belső önépítkezést, gazdasági térhódítást, kulturális gyarapodást és mindemelt, ha a parlamenti munka értelmetlen, akkor a parlament elhagyását”³⁰

majd ugyanő egy másik helyen:

„Mert a kisebbségpolitikai kérdés biztonságpolitikai kérdés is. Ha mi nem azt üzenjük a NATO-nak, hogy a térség stabilitásának egyetlen záloga van, az erdélyi magyar autonómia, hanem azt, hogy Románia modellértékűen megoldotta a kisebbségi kérdést, akkor nem számíthatunk semmi jóra a közeljövőben.”³¹

Egy 2003. január 24-én kelt, aláírás nélküli, *Erdélyi magyar értelmiségiek felhívása* című dokumentumban, amelyet különböző internetes hírlevelek segítségével terjesztettek kezdeményezői, a következőket olvashatni:

„Süllyedő nemzet lettünk! Szemünk előtt veszítjük nemzeti céljainkat, nem tudjuk képviselni közösségünket. (...) A végzetes megosztódás, az egymás elleni torzsalkodások is felőrlik erőnket, gyengítik sorainkat. Vannak, akik idegen érdekek szolgálatába szegődnek. Mások a minden értelmetlen, minden hiábavaló letargiájába zuhannak. (...) S így süllyedünk, így adjuk fel végvárainkat, s így sodródik végveszélybe nemzetünk. (...) Felhívjuk népünket, egyházainkat, érdekvédő szervezetünket (...), hogy közös erővel harcoljunk érdekeink, jogaink érvényesítéséért. Szinte egyetlen nép vagyunk Európában, amely nem él az önrendelkezés jogával, sőt: cselekvési gyakorlatából is kiiktatta az érte való harcot, küzdelmet. (...) Következtesen felszínen kellene tartani, harcolni kellene érte. Nem fegyverrel, de parlamentáris úton, a törvény és a nemzetközi jogrend biztosította eszközökkel. Legyen hát közös akaratunk: harc az önrendelkezésért! (...) Hogy otthont kaphassunk a hazában!”

²⁹ Idézi többek között Borbély Zsolt Attila: „Vészfék”, *HUNSOR Hírfitár*, 2002. október 21.

³⁰ Borbély Zsolt Attila: „Összmagyar szemlélet vagy lelki Trianon”, *HUNSOR Hírfitár*, 2002. szeptember 26.

³¹ Borbély Zsolt Attila: „Vészfék”, *HUNSOR Hírfitár*, 2002. október 21.

³² Fodor Sándor: „Veszélyt érzek...”, *Szabadság*, 2003. február 26.

Valószínűnek tartom, hogy a hasonló vagy a hétköznapi szóbeszéd szintjén ennél még radikálisabb változatokban is előforduló nekibuzdulásokra írta válaszként Fodor Sándor a következőket:

„Én tisztelettel fejet hajtánék azok emlékezete előtt, akik életüket áldozták-áldozták azért, hogy a romániai magyarság státusa a finnországi svédekéhez, a belgiumi németekéhez, az olaszországi (dél-tiroli) osztrákokéhoz, a spanyolországi gallegókéhoz vagy katalánokéhoz váljék hasonlónak. Ám ne kívánják, hogy tiszteljem azokat, akik lehetőleg másokat kívánnának ‘hősi halottá’ előléptetni, hogy a világ jobban figyeljen ránk.”³²

2. 4. *A konszenzus-képzés hagyományának és intézményeinek a hiánya*

A konszenzus-képzés hagyományának és intézményeinek a hiánya, amelyet egyesek „magyar átok”-ként is emlegetnek, nemcsak a romániai magyar belügyek tekintetében érvényesíti romboló hatását, hanem a román többséggel és az anyaország jelentősebb politikai szereplőivel kialakított és fenntartott viszonyokra is rányomja a bélyegét.

A messzire nyúló múltnak ez az átkos öröksége az integráló személyiségek és intézmények megjelenését akadályozza, és fenntartja, folyamatosan újratermeli a párhuzamos, egymásra nem reagáló diskurzusok gyakorlatát az erdélyi magyar közgondolkodás viszonylatában is.

Noha a fentiekben fölvezetett kép közel sem teljes és közel sem elég árnyalt, ahhoz elég talán, hogy segítségével fogalmat tudjunk alkotni azokról az adottságokról, amelyek megnehezítik a komolyan vehető és a realizálhatóság szempontjaira valamennyire is tekintettel levő erdélyi magyar jövőképek kidolgozását, valamint azt, hogy egy ilyen szerecsésnek számító esetben megszülető víziót a romániai magyarok szélesebb rétegei sajátjuként elfogadjanak. Úgy tűnik, számolni kell azzal, hogy mindaddig, amíg nem kerül egy kellőképpen reprezentatív csoport vagy kezdeményező testület, amelynek sikerül a romániai magyar közélet napirendjére tűznie a felsorolt mulasztások felszámolásának az akciótervét, és amelynek leendő kitartása ahhoz, hogy a terv kivitelezését le is vezényelje, addig el kell fogadnunk, hogy a romániai magyarság közéletének színpadán a rivalizáló politikai akarnokságok színjátéka folyik, a színpalak mögött pedig zajlik az egyelőre nem sok jó kilátással kecsegtető kortárs erdélyi magyar kisebbségtörténet.

Annak illusztrálásaként, hogy egy esetleges kezdeményező testületnek milyen feladatokra kellene vállalkoznia, a soron következőkben néhány olyan kérdést tekintek át, amelyekre nézvést véleményem szerint megspórolhatatlan válaszokat kell kínálnia a fentiekben számba vett hiányosságokat kiküszöbölni próbáló erdélyi magyar jövőképeknek.

3. **Cselekvési irányok és alternatívák a kidolgozásra váró jövőképhez**

A romániai magyar kisebbségi társadalom és azon belül az RMDSZ közelebbi és távolabbi jövőjének latolgatásakor megítélésem szerint két fontos körülményből kell kiindulni: egyrészt abból, hogy a romániai magyarság politikai érdekképviselőt felvállaló szervezet mind a román belpolitikai, mind a román és magyar államok közötti politikai szintéren tekintélyes, bizonyos vonatkozásokban megkerülhetetlen tényezővé küzdött fel magát,

másrészt abból, hogy ezért a teljesítményért nagy árat: a program bizonyos elemei feladásának, a belső, szervezeti demokrácia sérülésének és a választópolgároktól, a kisebbségi társadalomtól mint közösségtől való egyre fokozottabb elszakadásának az árát kellett megfizetnie. Az RMDSZ csúcsvezetése által elkönyvelt politikai sikerek áráként tudható be továbbá, hogy a szervezet az autoriter reflexekről egyre sűrűbben tanúbizonyságot tevő kormánypárt eszközévé – klientúrájává – válik fokozatosan, olyan kompromisszumokra mutatván hajlandóságot, amelyek a kisebbségi érdekérvényesítés rövid távú céljainak rendelik alá a demokrácia konszolidációjával és a szabadságjogok intézményesítésével kapcsolatos össztársadalmi érdekeket. A csúcsvezetés mulasztásaként róható fel az is, hogy az RMDSZ nem képviselteti magát – súlyának, jelentőségének megfelelő módon – a kisebbségi jogoknak mint az egyetemes emberi jogok sajátos kategóriájának az érvényesítéséért folytatott nemzetközi mozgalomban.

Az ekképpen fölfogott helyzetértékelésből kiindulva, a lehetséges jövőkép-alternatívák kérdéséhez három probléma kapcsán kívánok megjegyzéseket fűzni: (3.1.) a nemzeti integráció, (3.2.) demokratikus akarátérvényesítés és a közösségsszervezés, végül pedig (3.3.) a kisebbségi jogharc nemzetközi dimenzióinak a kérdéseire.

3.1. A nemzeti integráció válasza váró kérdései

A romániai magyarság politikusainak, szellemi vezetőinek a viselkedését és állásfoglalásait jó ideje érzékelhetően befolyásolja az a körülmény, hogy a hazai magyar nyilvánosságban mind ez idáig nem zajlott le a megfelelő színvonalú szakértői vita a nemzeti integráció kérdéseiről. Anélkül, hogy ennek az előbb-utóbb lefolytatandó vitának a kimenetelét próbálnám meg előrejelteni, szerintem a probléma lehetséges tematizációinak legalább három vonatkozását kell érintenünk: (3.1.1.) a román államhoz való viszonyunk kérdését, (3.1.2.) a magyar államhoz fűződő kapcsolatunkat és (3.1.3.) a kisebbségi társadalom belső, közösségi integrációjának a problémáit. Ezekhez fűzök rövid megjegyzéseket az alábbiakban.

3.1.1. A román államhoz fűződő viszonyunk kérdése³³

Tekintettel arra, hogy a halmozódó tapasztalatok tanúsága szerint felelőtlen illúzió abban a hitben ringatnunk magunkat, hogy amennyiben közösségként meg kívánunk maradni a szülőföldünkön, ezt a román állam *akarata ellenében is* el tudjuk érni, halaszthatatlannak látszik mindenekelőtt az erdélyi magyarság román államhoz fűződő viszonyára vonatkozó alternatívák felelős végiggondolása.

Az erre vonatkozó leghatározottabb arcú elképzelések eddig el az ún. „brassói modell” keretében bontakoztak ki, amely az 1993-ban, Brassóban megtartott RMDSZ-kongresszus határozatainak szellemében politikai közösségként gondolta el a romániai magyarságot, és ilyenként törekedett annak integrálására a román államszerkezetbe.

A „brassói önrendelkezési modell”-ként emlegetett kisebbségpolitikai elgondolás az erdélyi magyarság 1989 utáni történetének korai szakaszára jellemző, az integráció és a

³³ Az erdélyi magyar kisebbségnek a román államhoz fűződő kapcsolatára vonatkozó opciókat a Bakk Miklóssal és Horváth Andorral közösen készített dolgozatunk egyes részeit a felhasználásával tekintem át. Vö.: Bakk Miklós–Horváth Andor–Salat Levente: „Az RMDSZ 2003-ban – útkeresés integrációs határpontokon”, *Krónika*, 2003. január 25.)

politikai mobilizáció vélt lehetőségeire adott válaszként fogható fel. Ideológiailag olyan kommunitárius – „állam az államban” típusú – kisebbségi társadalomszervezési elgondolást tükrözött, amely egy identitás-ideológiát kiaknázó mozgalom mobilizációs képességeire alapozva az autonómia stratégiájának igényével lépett fel, anélkül azonban, hogy lehetővé tette volna a funkcionális összetevők – a közösségi és a területi dimenziók – szétválasztását. A politikai érdekképviselő tekintetében a területi szervezetek föderációjaként működött, s intézményesítette a politikai platformok működését, azonban – amint ez 1995-től egyre nyilvánvalóbbá vált – hatalmi szerkezetként olyan politikai struktúrát hozott létre, amely rendelkezett a centralizáció tartalékaival is. Hiányosságaként tudható be továbbá, hogy elrejtette az RMDSZ-nek a romániai politikai rendszerbe pártként való – a helyzet adottságaiból fakadóan végső soron elkerülhetetlen – integrálódásának a várható következményeit. Minden bizonnyal ezekkel a fogyatékoságokkal is összefüggésbe hozható, hogy a brassói önrendelkezési modell viszonylag hamar kimerítette a kisebbségpolitikát megújítani képes tartalékait (bár ennek a kérdésnek a későbbiekben további vonatkozásaira is kitérek).

A brassói kommunitárius paradigma kimerülése azzal az elkerülhetetlen belső centralizációval párhuzamosan ment végbe, amely előfeltétele volt annak, hogy az RMDSZ integrálódni tudjon a román pártrendszerbe. A közvetlen politikai cselekvés szintjén ez két párhuzamos, egymást erősítő folyamattal járt együtt: egy diszkurzív átalakulással egyrészt, melynek eredményeképpen az RMDSZ programjának azon elemeit állította az előtérbe, amelyek a román politikai pártok retorikájában körvonalazódó reform-minimumhoz voltak kapcsolhatók,³⁴ másrészt a koalíciós potenciál 1996-tól kezdődő folyamatos növekedésével. Minden feszültség ellenére – melyek abból adódtak, hogy a brassói modell legitimitástermelő működése fokozatosan ellentmondásba került a román pártrendszerbe való betagozódás követelményeivel – ennek az integrációnak fontos eredményei is voltak. Egyfelől az, hogy a román politikai szinten hozzájárult az erdélyi magyar elitel (s általában: a magyarsággal) szembeni bizalom kialakulásához és megerősödéséhez, másfelől az, hogy lehetővé tette az RMDSZ-program azon elemeinek a gyakorlatba ültetését, amelyek beilleszthetők voltak az említett reform-minimumba.

A brassói „önrendelkezési modell” kimerülését követően az erdélyi magyarság román államhoz fűződő viszonyát tekintve kisebbségpolitikai stratégiák három, egymást kölcsönösen kizáró változatával lehet számolni: (3.1.1.1.) az önrendelkezési modell újragondolása és körütekintőbb, az adottságokkal inkább számot vető és következetesebb gyakorlatba ültetése; (3.1.1.2.) a román politikai rendszerbe való integrálódás konzekvenciáinak a nyílt, programszerű felvállalása; (3.1.1.3.) a román politikai rendszer megváltoztathatatlan adottságként való kezelésének az elutasítása és az ebből való „kitörés” lehetséges alternatíváinak a végiggondolása. Az RMDSZ jelenlegi politikai gyakorlatára e három alternatíva bizonyos elemeinek folyamatos összekeverése a jellemző, ami már csak azért is tarthatatlan, mert e konzekvenciákat tekintve nagyon különböző irányokba vezető közösségi jövőképek más és más stratégiákat követelnek meg egy önmagát és az elszámoltathatóság követelményét komolyan vevő közképviselőtől.

3.1.1.1. KÖZJOGISÁG HELYETT MORÁLIS INSTANCIÁK

³⁴ Lásd erről Márton János *A romániai magyar társadalom sajátos kérdései az RMDSZ 1996–2002 közötti programjaiban és politikájában* c. kiváló szakdolgozatát.

A brassói kongresszus óta eltelt közel tíz esztendő azt bizonyítja, hogy az önrendelkezési modell kidolgozói és alkalmazásának szorgalmazói nemcsak a román politikai rendszer megszorító körülményeire, de a romániai magyar kisebbségi társadalom állapotára, teljesítőképességére sem voltak tekintettel. A soron következőkben azt próbálom meg röviden áttekinteni, hogy a felhalmozott tapasztalatok alapján mi mindenre lenne szükség ahhoz, hogy egy megfelelően árnyalt és a társadalmi ellenőrzés funkcióit kellőképpen kiegyensúlyozó kisebbségi intézményszerkezet el tudja látni mindazokat a funkciókat, amelyeket a közösségi önrendelkezés brassói elgondolása lett volna hivatott betölteni a romániai magyarság életében.

A brassói modell rehabilitálásának esélyeit latolgató gondolat kísérletnek a helyzet logikája szerint abból a – kritika tárgyává itt és most nem tehető – előfeltevésből kell kiindulnia, hogy az önrendelkezés intézményes megjelenítése és annak eredményes működtetése kizárólag a közösség akaratán múlik, és ilyenként független mind a román politikai rendszer adottságaitól, mind a nemzetközi erőter releváns aktorainak a viszonyulásától. Ez a hipotézis a politikatudomány nyelvén nem kevesebbet jelent, mint hogy a romániai magyarság öntörvényű politikai közösségként gondolja el magát – legalábbis a kisebbségi politikai elit rivalizáló diskurzusainak egyike szerint.

Fogadjuk el kiindulásképpen ezt az előfeltevést, és vizsgáljuk meg mi minden következik belőle. A politikai közösség fogalmának megannyi értelmezése fordul elő a modern politológiai szakirodalomban, ám azok többsége a szuverenitás-eszmével van szoros összefüggésben: politikai közösségekként mindenekelőtt a nemzetközi államközösség által elismert államalakulatokat szokták emlegetni. Újabban, az önrendelkezési elv és a szuverenitás-eszme közötti azon feszültségek és ellentmondások elméleti értelmezésére és gyakorlati meghaladására irányuló kísérletekben, amelyekre főként a demokratizálódás útjára lépett többnemzetiségű államok viszonylatában figyelt fel a nemzetközi közvélemény, megjelentek olyan vélemények is, amelyek szerint az etnikulturális szempontból mélyen megosztott társadalmakban számolni kell a rivalizáló politikai közösségek adottságával. Egy ilyen szellemű megközelítés kontextusában³⁵ a politikai közösség fogalma azt feltételezi, hogy az illető státusra aspiráló közösség: (1) rendelkezik a központosított döntéshozatal és végrehajtás olyan intézményeivel, amelyek szavatolni képesek a közösségi célmeghatározás és az erőforrás-elosztás hatékony működését; (2) illetőségének határain belül rendelkezik a politikai autoritás és a legitim erőszak monopóliumával; (3) a politikai identitásnak és lojalitásnak az időszakosan megújuló támogatottságra alapozott letéteményese. A három funkciót instrumentális, koercitív és identitás-megjelenítő funkciókként szokták emlegetni, és amennyiben az illető státusra aspiráló közösség valóban jól működő, teljes értékű politikai közösség, ezek egymást kölcsönösen fenntartják, teljesítőképességük feltételeit folyamatosan újratermelik.

Ha a belső önrendelkezés brassói modelljét ennek a kritériumrendszernek a nézőpontjából próbáljuk egyrészt értelmezni, másrészt továbbgondolni, a következőket állapíthatjuk meg.

- (1) Az instrumentális funkció tekintetében a brassói modell elvileg kellőképpen kiegyensúlyozott, tartalmazván azokat döntéshozói és végrehajtói testületeket, amelyek a célmeghatározás és a forráselosztás tekintetében voltak illetékesek. Funkciózavarokat az elmúlt évek során többnyire az okozott, hogy a döntéshozói testületek

³⁵ Don MacIver (ed.): *The Politics of Multinational States*, London, MacMillan Press, 1999, 4.

- szerepe fokozatosan leértékelődött, diffúzzá vált, és azoknak egyre több hatáskörét sajátították ki a végrehajtó testületek (az Ügyvezető Elnökség és az Operatív Tanács).
- (2) A koercitív funkció tekintetében már egyértelműbben tetten érhetők a modell hiányosságai: sem a Szövetségi Szabályzatfelügyelő Bizottság, sem a Szövetségi Etikai és Fegyelmi Bizottság nem tudta egyrészt elég következetesen biztosítani a szövetségi csúcsvezetés csoportérdekeitől független döntések meghozatalát, másrészt mindkét testület alkalmatlannak bizonyult az általuk meghozott döntések hatékony és maradéktalan érvényesítésére. Ezek alapján joggal merül fel a kétség az illetően, hogy a brassói modell szerint megszervezett szövetség rendelkezett-e vagy sem tulajdon illetőségi körén belül a politikai autoritás és legitim erőszak monopóliumával.
 - (3) Formai szempontok szerint az identitás-megjelenítő funkció elvárásainak elvileg eleget tett a brassói modell szellemében eljáró RMDSZ, hiszen választási teljesítménye az eddigiekben fölöttébb konstans. Egyre több olyan elemző akad azonban, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy – alternatíva és ebből fakadóan a megmérettetés híján – az etnikai szavazás nem tekinthető sem a lojalitás megbízható fokmérőjének, sem a célmeghatározások támogatottságát hitelesen tükröző visszajelző rendszernek.³⁶

A teljes értékű politikai közösség egyes funkcióinak a teljes hiánya, illetve mások fokozatos leépülése is szerepet játszott abban, hogy a szövetség egyre több vonatkozásban politikai pártként kezdett működni, amelynek legitimitása kizárólag a román politikai rendszer viszonylatában tekinthető kellőképpen megalapozottnak.

A fentiek alapján a brassói modell rehabilitálásához két lényeges korrekcióra lenne szükség: egyrészt a legitimitás kisajátításának a megakadályozását lehetővé tevő mechanizmusokra, másrészt a kényszerítő funkció hatékony ellátásának lehetővé tételére. Vegyük sorra! A legitimitás kisajátításának a megakadályozásához mindenekelőtt az lenne elengedhetetlen, hogy testületek hatásköreit leíró szabályzatokat ne módosíthassa a szövetségi csúcsvezetés kénye és kedve szerint. Szükség lenne tehát a Romániai Magyarország Alkotmányára. Ehhez pedig egy Alkotmányozó Nemzeti Tanács összehívásán keresztül vezetne az út, amely rendelkezne saját megválasztásának körülményeiről, a későbbiekben pedig ellátná a végrehajtó testületeket kinevező és elszámoltató Romániai Magyar Kisebbségi Parlament feladatait. A kényszerítő funkció hatékony ellátásának az ambíciója pedig az adott körülmények között nem kevesebbet feltételezne, mint hogy a közösség belső vitás ügyeinek a vonatkozásában mindenkor elégségesnek bizonyuló morális instanciákkal helyettesítsük a közjogi autoritásokat.³⁷

Költőinek is tűnhet, mégsem kerülhetjük meg a kérdést: az elmúlt tizenkét esztendő történései alapján bízhatunk-e abban, hogy a romániai magyar kisebbségi társadalom rendelkezik a fentiekhez szükséges – mindenekelőtt humán erőforrásbeli és nem utolsósorban morális – tartalékokkal? E tekintetben válaszra vár elsősorban az a kérdés, hogy mennyire

³⁶ Bárdi Nándor: *I. m.*

³⁷ A Tökés László által indított per, amely révén a szervezet tiszteletbeli elnöke a román igazságszolgáltatás igénybevételével próbálta kikényszeríteni az RMDSZ csúcsvezetésétől korábban meghozott döntéseinek és alapszabályzatának tiszteletben tartását, beszédes bizonyíték e tekintetben.

³⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Budapest: Gondolat, 1990, II. kötet, 615.

³⁹ *I. m.* 616.

tekinthető a romániai magyarság érületileg homogén közösségnek abban a bibói értelemben, hogy egységes a „valóság érzékelésén alapuló helyes feladatmegválasztásban és vállalásban”, illetve hogy van benne igény és hajlandóság a „közös vállalkozásokban való részességre”.³⁸ Ehelyett a „közösségi formák szétesésének”³⁹ az élménye a jellemző, annak a mindennapos tapasztalatnak az alapján, hogy a közösség tagjai egyéni érdekeiknek megfelelően integrálódnak a különböző lokális, szomszédsági, szakmai és megannyi más természetű, etnikailag közel sem szegregált hálózatba és szerkezetekbe.

A helyzet súlyosságát az fokozza, hogy ez idő szerint egyedül az RMDSZ csúcsvezetése van abban a helyzetben, hogy kellő legitimitással kezdeményezhetné egy Alkotmányozó Nemzeti Tanács összehívását. Több szempont szerint is eljárhatna ennek érdekében: a korporatív elvet alkalmazva, a kisebbségi társadalom funkcionális alrendszeireiből – a választott képviselői testületek, önkormányzati pozíciók, civil társadalom, kisebbségi nyilvánosság, kulturális intézmények, oktatási és tudástermelő intézmények, egyházak – kiindulva, vagy a teljesítményelv alapján, olyan személyiségeket kérve fel ennek a történelminek bízást mondható szerepnek a betöltésére, akik az elmúlt évtized során maradandó érdemeket halmoztak fel a közösségszervezés terén. Hogy nem teszi, illetve amennyiben nem teszi, az annak bizonyítékeként is felfogható, hogy ez a stratégiai alternatíva nem egyeztethető össze érdekeivel.

3.1.1.2. A HATALOMMEGOSZTÁS ELVEI ÉS GYAKORLATA

A román politikai rendszerbe való *de facto* integrálódást a „pártszerű” működés közel-múltra jellemző gyakorlatával lényegében már felvállalta az RMDSZ: bizonyos szempontból látványos eredmények elérését lehetővé tevő módon integrálódott a román pártrendszerbe.⁴⁰

Az RMDSZ 2000-re kialakult koalíciós potenciálja (melynek az 1996–2000 közötti kormányzati szerepvállalás, majd a Romániát 2000 novemberétől irányító kormánypárttal megkötött együttműködési egyezmények a fokmérői), az elmúlt két év során több elemzőben is a konszociatív demokrácia romániai kialakulásának a lehetőségét vetette fel.⁴¹ Eszerint a romániai magyarság jövőjére nézve stabilitást és pozitív eredményeket

⁴⁰ Egyes elemzők szerint a Szatmárnémetiben megrendezett VII. RMDSZ-kongresszus által jóváhagyott alapszabály-módosítások ennek az elvek szintjén való tükröződéseként is felfoghatók.

⁴¹ A román publicisztikában először Gabriel Andreescu és Dan Pavel vetette fel e kérdést. Később a *Provincia* hasábjain egy szakmaibb színvonalú vita is folyt erről. Lásd: Molnár Gusztáv: „A konszociációs demokrácia esélyei Erdélyben”. *Provincia*, 2000. október; Bak Miklós: „Az eredettől a kezdetig”. *Provincia*, 2000. november; Gabriel Andreescu: „Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát?” *Provincia*, 2000. november; Szász Alpár Zoltán: „A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások”. *Provincia*, 2001. március; Kántor Zoltán: „A konszociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek...”. *Provincia*, 2001. április; Gabriel Andreescu: „A Szociáldemokrata Párt és az RMDSZ megállapodása”. *Provincia*, 2002. február.

⁴² Arend Lijphart: *Democrația în societățile plurale*, Polirom, Iași, 2002.

⁴³ Ezt a dilemmát a romániai nyilvánosságban lezajlott, már említett szakmai vitában Szász Alpár Zoltán exponálta a legmarkánsabban. A vita érdekes friss fejleményének számít: Matthijs Bogaards: „The Uneasy Relationship Between Empirical and Norma-

hozó modell lenne egy olyan kormányzási konszenzus, amely az RMDSZ-nek mindenkori kormányzati pozíciókat és néhány, a kisebbségi kultúra megőrzését és reprodukcióját érintő kérdésben (esetleg kölcsönös) vétőjogot jelentene, s ehhez néhány politikai-intézményi garanciát (az arányosság néhány területen való biztosítását rendelné).

A konszociatív modell elitkartell általi kormányzást jelent a mélyen megosztott, politikai szubkultúrákba tagolódott társadalmakban. Célja, hogy stabil demokráciát teremtsen a szegmentált politikai kultúra körülményei között. Elemei: a társadalom legtöbb szegmensét felölelő nagykoalíció (1), az arányosság elvének érvényesülése a választási rendszerben, a közalkalmazottak toborzásában és a közpénzek elosztásában (2), szektoriális vagy szegmentális autonómiaformák (3) és a kölcsönös vagy kisebbségi vétőjog (4).⁴²

A kortárs politikatudományban vita folyik arról, hogy a konszociáció Lijphart által kidolgozott modelljének csupán normatív, vagy empirikus relevancia-értéke is van.⁴³ Ennek a messzire vezető és fölöttébb izgalmas elméleti vitának – amelynek részleteire itt és most nem térhetünk ki – két fontos konzekvenciája van a romániai magyarság szempontjából. Az egyik Lijphartnak arra vonatkozó korai, ám mindmáig töretlenül vállalt meggyőződéséből adódik, hogy konszociációs modellnek igenis van közpolitikai relevanciája, amit konkrétabban úgy lehetne megfogalmazni, hogy a kulturálisan megosztott társadalmak politikai vezetőit bátorítani kell a konszociációs modell szellemét érvényesítő politikai innovációra. A romániai magyarság nézőpontjából tehát nem az a fő kérdés, hogy Romániában adottak-e a modell alkalmazásához (elméletileg szükségesnek vélt) feltételek, hanem hogy van-e azok elősegítésére, létrehozására irányuló politikai akarat. A másik megfontolandó konzekvencia azzal függ össze, hogy a konszociációs modell ellenzői a Lijphart által bevezetett mindhárom fogalom – konszociációs, konszenzuális és hatalommegosztásos demokrácia – esetében azoknak az engedményeknek a következményeire hívják fel a figyelmet, amelyek a többségi demokrácia hagyományos, Westminster-i modelljétől való eltávolodást eredményezik: az ilyen szellemű állásfoglalások viszonylatában nem nehéz belátni, hogy azokban rendszerint többé-kevésbé nyílt kisebbségellenesség jut kifejeződésre.

A fentiek alapján kisebbségi jövőképek távlatainak tekintetében a következő kérdések merülnek fel: 1. Az RMDSZ megnövekedett koalíciós potenciálja, s a kormányzásban való – egyre folyamatosabbnak és fenntarthatónak tűnő – részvétele elvezethet-e egy romániai konszociatív rendszer kialakulásához; 2. amennyiben van erre esély, hogyan viszonyul ez a stratégia az erdélyi magyarság megmaradás-céljaihoz?

Ahhoz, hogy az RMDSZ hitelesen és hatékonyan képviselhesse az erdélyi magyarságot mint a romániai társadalom egyik, intézményesen is definiált „oszlopát”, több feltételnek kell teljesülnie. Arról, ahogyan a hatalomból való részesedés intézményi (kormányás-technikai) feltételei – arányosság a közalkalmazotti pozíciók és közpénzek elosztásában, vétőjog – az eddigiekben érvényre jutottak, megállapítható, hogy ezek jelenleg nem az együttműködés szabályai, hanem maguk is eseti alkuk tárgyai és eredményei. Vagyis: az RMDSZ koalíciós potenciálja gyakorlatilag azt a lehetőséget jelenti, hogy az RMDSZ időnként, konkrét és eseti formában – olykor akár zárt ajtók mögötti, a politikai elit egyéni érdekeit kiszolgáló politikai „adok-veszek” formájában – érvényesítheti azokat az elveket, amelyek a működő konszociatív államszerkezetekben magát a rendszert konstituáló elvek.

tive Types in Consociational Theory”, *Journal of Theoretical Politics*, 2000/10, 395–423
módszeres kritika, illetve a rá adott válasz: Arend Lijphart: „Definitions, Evidence, and Policy. A Response to Matthijs Bogaards’ Critique”, *Journal of Theoretical Politics*, 2000/10, 425–431.

A konszociatív berendezkedés esélyeinek az aláaknázásában a román politikai rendszer klientúra-építést lehetővé tevő alkotmányos kétértelműségein túl az RMDSZ felelősségrésze is jelentős: a szövetség koalíciós potenciálja ugyanis a középosztályosodásban lemaradt román társadalom által fenntartott, fejlődését tekintve megkésett „politikai szerkezethez” való igazodást fejezi ki, és ez reménytelenül aláaknázza a konszociatív modell felé vezető utat. Annak következtében, hogy a hatalmi ágak maradéktalan és effektív szétválasztására mind ez idáig nem került sor Romániában, az RMDSZ nem szorítkozhat arra, hogy céljait kizárólag a törvényhozás és a politikai döntések szintjén próbálja elérni: a törvények végrehajtása, a konkrét eredmények felmutatása érdekében rá kell épülnie a román kormánypártok klientúraépítő folyamataira is. Ezzel viszont maga is egy olyan „elitszerkezet” reprodukcióját támogatja a szövetségen belül, amely a romániai magyar politikai elitet hasonlóvá teszi a román pártokon belüli „elitszerkezetekhez”.

Azzal a huzamosan fenntartott, az esetiség permanenciájára alapozott kétértelműséggel tehát, amellyel az RMDSZ a politikai diskurzus szintjén folyamatosan újratermeli egyfelől a belső önrendelkezés kollektív illúzióját, másfelől szervezen integrálódik a politikai gyakorlat szintjén a román politikai rendszerbe, kétszeresen is vét a konszociativitás logikája ellen: (1.) nem vállalja fel nyíltan, programatikus következetességgel mindazt, amit ez a modell nyújthatna a romániai magyarságnak, és (2.) elmulasztja kihasználni azokat a politikai alkulehetőségeket, amelyek során a végső konzekvenciáig elmenően számon kérhetné a román politikai vezetéstől mindazt, amit ez a Románia számára az uniós felzárkózás folyamatában szemmel láthatóan előnyös modell következetes alkalmazása feltételezne.

A konszociatív modell romániai alkalmazása az erdélyi magyarság szempontjából nem csupán konjunkturálisan fontos. A magyarság képviselőinek látványosabb és effektívebb integrálódása a román politikai rendszerbe középtávon hangsúlyosan bizalomerősítő hatást fejthet ki, ami hosszú távon lehetővé teheti a román államszerkezet és politikai rendszer olyan mérvű – lényege szerint eurokonform – megreformálását, amely a belső önrendelkezés egyelőre naiv elgondolásának közjogi intézményesítését is eredményezheti akár, és ami elől a román politikai elit egyelőre éppen a „magyar veszélyre” hivatkozva zárkózik el visszatérően.

3.1.1.3. A RENDSZERBŐL VALÓ KITÖRÉS ALTERNATÍVÁJA: A REGIONÁLIS ÚT

Noha a romániai politikai realitások uralkodó trendjei alapján tájékozódó elemzők szerint a reform-minimumra berendezkedett román politikai rendszer a harmadik lehetőség kilátásait tekintve – rövid és középtávon legalábbis – nem sok jóval kecsegtet, az elvek szintjén számolni kell a rendszerből való „kitörés” opciójával is. A válaszra váró kérdés ebben a vonatkozásban az mindenekelőtt, hogy lehetséges-e az erdélyi magyarság közösségként való – tehát az asszimiláció első stádiumát jelentő atomizációt nem feltételező – integrációja *a román állam közjogi szerkezetének átalakítása nélkül*. Amennyiben az így megfogalmazott kérdésre – akár gyakorlati, akár elméleti megfontolások alapján – a nemleges választ tartjuk valószínűbbnek, tisztázásra vár, hogy (1) milyen közjogi – területi felosztást, módosított közigazgatási rendszert vagy kormányzati hatalomgyakorlást érintő – szerkezetváltás tenné lehetővé, hogy az erdélyi magyarság közösségként is „házára leljen” Romániában, és (2) milyen politikai-stratégiai eszközökkel vitelezhető ki nagyobb eséllyel az ehhez igazított kisebbségpolitikai jövőképe.

A „közjogi integrációról” mindeddig két – részleteiben ugyan kevésbé kimunkált, de stratégiai irányként mindenképpen karakteresen képviselt – elgondolás született. Az

egyik a kilencvenes évek első felében megfogalmazott (elsősorban a Csapó József nevéhez kötődő) hármass autonómiakon koncepció, a másik az „Erdély devolúciójára” irányuló (a *Provincia-csoport* által megfogalmazott) stratégiai elképzelés. Az előbbit elsősorban az RMDSZ-en belüli ellenzék vállalta fel, a másik az RMDSZ-en kívül fogalmazódott meg, azonban mindkettő jelen van az RMDSZ programjában: a három autonómiaforma rövid tézismondatok formájában, az „erdélyi devolúció” lehetősége pedig azon fejezetbe burkoltan, amely az erdélyi regionális érdekekkel foglalkozik.

Noha a két elgondolás eddigi recepciótörténete nem teljesen azonos, nagy általánosságban elmondható, hogy rövid távon mindkettő kudarca a román politikai elit közös nevezőjeként megnyilvánuló nemzetállami törekvés szilárdságával magyarázható mindegyiknek. A hármass autonómia-koncepció kezdeményezőinek felróható továbbá a koncepció kidolgozatlansága, az, hogy elmulasztották megnyugtató módon tisztázni az elgondolásnak a román közjogi szerkezethez és a létező közigazgatási intézményrendszerhez való illeszthetőségének a kérdéseit, ami tovább növelte a vele szembeni bizalmatlanságot. Nem került sor továbbá annak végig gondolására sem, hogy az autonómia milyen új együttélési formákat eredményez románok és magyarok, többség és kisebbség között, aminek hiányában aligha lehet csodálkozni azon, hogy nem sikerült olyan belpolitikai szövetséget létrehozni a tervezet körül, amely a javaslatot a román államszerkezet általános reformjának részeként próbálta volna meg napirendre tűzni.

Az „Erdély devolúciójaként” megfogalmazott regionális stratégiáról, amely a hármass autonómiakon koncepciónál jóval radikálisabb államszerkezeti reformra irányul, *mutatis mutandis* ugyanezek mondhatók el, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy noha a regionális és „transzietnikus” érdekszövetség kialakítása rövid távon plauzibilisebbnek látszik, ennek létrejöttéhez ugyanannak a nemzetállami mentalitásnak a meghaladására lesz végső soron szükség, amelyen az eddigiekben az autonómiára vonatkozó elképzelések is elakadtak.

A fentiekben számba vett stratégiai opciók, bár logikailag kölcsönösen kizárják egymást, eltérő időrendben ugyan, de egyaránt szolgálhatják a közjogi berendezkedés reformját. A rájuk alapozott jövőképek kidolgozóinak arra kell minden valószínűség szerint összpontosítaniuk, hogy a cél eléréséhez szükséges körülmények és erők kialakulását segítsék mindenekelőtt.

3.1.2. Az erdélyi magyarság és az anyaország közötti viszony kérdése

Az erdélyi magyarság jövőképeként koloncoktól való megszabadításához megítélésem szerint az is elengedhetetlen, hogy az elszakadt nemzetrészek és az anyaország viszonyának kérdésében a romániai magyar közgondolkodás leszámoljon bizonyos illúziókkal, amelyeket e viszony természetével kapcsolatosan termel újra és újra.

Megítélésem szerint le kell vonni mindenekelőtt a konzekvenciákat abból a tényből, hogy az anyaországgal fenntartott viszony tekintetében az uralkodó modernizációs minták az utódállamokba szakadt nemzetrészek és köztük az erdélyi magyarság léteérdekeivel gyökeresen ellenkező folyamatokat és trendeket eredményeznek. Ezek a modernizációs minták, amelyek a modern értelemben vett nemzeteket kulturális szempontból homogén politikai közösségekként tételezték, illetve hozták létre, és amelyeket a magyarság nagy késéssel, előbb a reformkor idején, majd a kiegyezést követően elkezdett leutánozni, mint tudjuk, drámai következményekkel voltak a magyar államiság történelmére nézve: annak érdekében, hogy az ország modernizációjára több-kevesebb sikerrel sor kerülhessen, nem kisebb árat kellett megfizetni, mint az etnikailag vegyes területek elvesztését.

Ha az anyaország helyzete ennek köszönhetően azóta megnyugtatóan elrendezettnek tekinthető, a leszakadt nemzetrészek ezzel szemben Trianon utáni történelmük során kétszeresen is nehéz helyzetbe kerültek: egyrészt azért, mert az őket átvevő államhatalmak maguk is a nemzeti homogenizáció alternatívátlanóságának az előfeltevésére alapozó modernizációs mintákat tekintették követendőnek, másrészt azért, mert maguk is, tulajdon kisebbségi közösségeiken belül, csak a kis-magyarországok illúziójának a fenntartásában láttak esélyt arra, hogy kisebbségbe szorult közösségekként fennmaradjanak. S miközben elitjeik azóta is, újra és újra csökönyösen elzárkóznak azoknak a tényeknek a tudatosításától, amelyek „sorsdöntő hatalomként léptek az életükbe” (Makkai), és amelyek bő nyolcvan esztendeje az „analógiai nélküli”, sajátos, a körülményekhez igazodni tudó magyar egzisztenciának (László Dezső) a megtervezését és megszervezését várják el tőlük, a szellemi értelemben erre az önmegtévesztő felfogásra alapozott erdélyi magyar egzisztencia egyre zsugorodó, már-már egymással is alig érintkező kis világokra tagolódik szét, amelyek között nincs átjárás, amelyekben nincsenek válaszok azokra a kérdésekre, amelyekkel a közösség tagjainak nagyrésze nap mint nap szembe találja magát, és amelyek – mindennek következményeként – egyre szűkebbnek bizonyulnak tagjaik számára.

Első látásra paradoxonnak tűnhet, de az elszakadt nemzetrészek megmaradását lehetővé tevő jövőkép azt követeli meg, hogy a vegyes területek viszonylatában a magyar kultúránemzet kiterelés nélkül elismerje, hogy az itt élő kultúrák *kölcsönös ignorálásának* stratégiájára alapozott háborút mi magyarok elveszítettük, és léteérdekünk azt kívánja most meg tőlünk, hogy a többséggel fölfedeztessük az egymást elismerő, egymásra tekintő kultúrák előnyeit, és azok kamatoztatását belőle, a többségből, az erre alkalmasnak ígérkező európai integrációs folyamatok kontextusában mindannyiunk előnyére kikényszerítsük.

A vizsgált viszony tekintetében az is elkerülhetetlennek látszik, hogy a romániai magyarság ne két, tőle független centrum (Budapest és Bukarest) provinciájaként alakítsa a függőség feltételeit folyamatosan újratermelő jövőképét, hanem megpróbálja önmaga számára centrumként elgondolni maga-magát. A Huncik Péter által „infantilizáló”⁴⁴ aposztrofált viszonyrendszerből a Borbély Imre és Szarka László által elgondolt „szerződéses nemzet”⁴⁵ fogalma jelentheti a kiutat.

A nemzeti integrációval összefüggő kérdések végiggondolatlanosságának következményei a magyar kedvezménytörvénnyel kapcsolatos hazai (romániai) állásfoglalásokban és vitákban is megmutakoztak. Ezzel kapcsolatban a válaszra váró legfontosabb kérdés az, amit Bárdi Nándor a következőképpen fogalmazott meg: „hogyan lehet [a] külmagyar világot egyes személyein keresztül jogilag csoportként megragadni, azaz hogyan lehet a magyar–magyar viszony személyi körét intézményesíteni?”⁴⁶

⁴⁴ Huncik Péter: *Etnikai immundeficites szindróma*, kézirat, 2003.

⁴⁵ Borbély Imre: „Szerződéses magyar nemzet, szerződéses magyar nemzetszerkezet”, in: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2001*, Temesvár–Kolozsvár, Szórvány Alapítvány–Polis, 2001, illetve Szarka László: „Szerződéses nemzet”, in: Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

⁴⁶ Bárdi Nándor: *I. m.*

⁴⁷ Ez a megállapítás talán annak ellenére megállja a helyét, hogy a magyar állam ez idő szerint való képviselői nincsenek mindig a helyzet magaslatán, amikor a törvény kisebbségpolitikai jelentőségével kapcsolatosan kell érvelniük a különböző európai fóru-

Noha a magyar parlament elsöprő többsége által megszavazott törvény szimbolikus jelentőségét bizonyára hiba volna alábecsülni, annak következményei, kihatása a nemzeti integrációra egyelőre kiszámíthatatlanok. Az utókor a törvény kezdeményezőinek marandó érdemként fogja számon tartani minden bizonnyal azt a körülményt, hogy – Trianon óta először – úgy sikerült a leszakadt magyar nemzetrészek megnyugtató módon mindmáig rendezetlen helyzetének a kérdését az európai politika napirendjére tűzniük, hogy az nem vonta maga után az anyaország egybehangzó megbélyegzését és elszigetelődését a nemzetközi államközösségen belül.⁴⁷ Az azonban már kevésbé vehető bizonyosságra, hogy a törvény alkalmazásának a várható következményeit illetően az előterjesztőknek lesz igazuk, akik a magyarság-tudat felértékelődését várják az utódállamok magyarsága számára alanyi jogon biztosított kedvezményektől, vagy azoknak, akik a kisebbségi közösségek további atomizálódására, szülőföldjükön való boldogulásukhoz fűzött reményeiknek a fokozatos feladására számítanak a státustörvény alkalmazásra kerültének a következtében.

Az RMDSZ nincs könnyű helyzetben ezzel a dilemmával kapcsolatosan. Minekutána fenntartások nélkül támogatta a státustörvény Románia magyar nemzetiségű polgáira vonatkozó alkalmazásának a lehetővé tételét, és több-kevesebb sikerrel bábkodik azoknak a román–magyar kormányközi egyezményeknek a létrehozatalában, amelyek elismerik a romániai magyarság és az anyanemzet közötti jogi természetű kapcsolatok legitimitását, a törvény alkalmazásra kerültét követően, amennyiben tartja magát tulajdon *raison d'être*-jéhez, arra kell figyelmeztetnie, hogy a kedvezménytörvény valóban a romániai magyarság identitásának a szülőföldön való felértékelődését szolgálja-e, és hogy nem degradálódik-e fokozatosan az elcsatolt területek kiürítésének rafinált eszközévé. Ezzel kapcsolatban nem kerülheti el az illetékesek figyelmét, hogy az alanyi jogon biztosított kedvezmények koncepciójában magában is nemzetállami logika munkál, és hogy a törvény szellemében megnyilvánuló egyoldalúság nem kedvez az együttélés politikai intézményeit létrehozni és legitimálni próbáló törekvéseknek.

3.1.3. A közösségi integráció kérdése

Miközben a romániai magyar kisebbség tagjainak a lelkéért két egymásnak feszülő nemzetállami eszme is viaskodik, a tulajdonképpeni kérdés az, hogy az itteni magyarság önérdeke megköveteli-e a közösség belső integrációjának a politikai célként való megfogalmazását, illetve hogy adottnak tekinthető-e az a létalap, amelyre a teljes értékű kisebbségi társadalom fogalmával operáló politikai programok hivatkoznak.

Tekintettel arra, hogy az ilyen horderejű kérdéseket nem döntheti el, illetve nem tekintheti *ab ovo* megválaszoltaknak a politikai akarnokság, a kérdésben való tisztánlátáshoz egyrészt rigorózusabb és tárgyyszerűbb ismeretekre van szükség a kisebbségi közösség állapotára, tartalékaira és erőforrásaira vonatkozóan, másrészt arra, hogy hatékonyabban működjenek a demokratikus akaratképzés és -érvényesítés mechanizmusai.

⁴⁸ Innen nézve az, ahogyan az RMDSZ „kiszolgálta” a státustörvény Romániai alkalmazására irányuló törekvéseket, saját céljait, tulajdon létlényegét tekintve akár kontraproduktívnak is minősíthető.

3.2. A demokratikus akaratérvényesítés és a közösségszervezés kérdései

A közelmúlt történései azt látszanak igazolni, hogy miközben az RMDSZ egyre jobban teljesít a román politikai mezőnyben, ezzel egy időben egyre távolabb kerül a képviseltek tömegeitől, azok mindennapos gondjaitól. Az RMDSZ és a romániai magyar közvélemény közötti kommunikáció akadozik, az erdélyi magyarságból az együvé tartozás érzése elszivárgóban van.⁴⁸

Az RMDSZ tevékenységének e két ága között tapasztalható arányvesztés megítélésem szerint megúszhatatlan következménye annak az eddig többé-kevésbé szándékosan elködösített tisztázatlanságnak, hogy a szervezet politikai párt-e vagy érdekvédelmi ernyőszervezet. Ha az ezzel kapcsolatos vitának a kibontakozását a bizonyos mértékig indokoltnak tekinthető politikai opportunizmus akadályozta meg mind ez idáig, most talán már ott tartunk, hogy további elodázásával többet lehet veszíteni, mint nyerni a zavaros viszonyok fenntartására irányuló törekvésekkel.

A felgyült tapasztalatok alapján ma már tudni lehet, hogy a két fő tevékenységi ág teljesítményének az összemérhetetlensége abból is adódik, hogy más és más természetű kompetenciákra, a kollektív akaratképzés demokratikus jellegét szavatoló eltérő kritériumokra van szükség a párttevékenység és a társadalomnyi közösség megszervezésének a tekintetében. Ugyanazok az emberek, egy időben, mindkettőt aligha csinálhatják jól, eredményesen.

Szükségesnek látszik mindebből fakadóan fontolóra venni az RMDSZ két alapvető hatáskörének az intézményes szétválasztását. Egy, a román politikai életbe gyakorlatilag már betagozódott, megfelelő tekintélynek örvendő és számottevő koalíciós potenciált kamatoztató kisebbségi *párt* hatékonyabban tudná képviselni a romániai magyarság érdekeit azokban az állami keretekben, amelyek között élünk adatott, a társadalmi önszerveződés feladatait magára vállaló és a mozgósítható erőforrások fölött szuverén módon rendelkező *ernyőszervezet* pedig elkezdhetné végre azt a főleg Erdélyre koncentrált munkát, amelyre az RMDSZ-nek mind ez idáig nem volt érkezése.⁴⁹

2.1. A demokratikus akaratképzés és akaratérvényesítés

A hatáskörök ilyen értelmű szétválasztása esélyt rejt véleményem szerint arra nézve, hogy kezelhetővé váljon a nemzeti és közösségi integráció, illetve a szervezeti demokrácia-deficit több dilemmatikus kérdése is.

A politikai érdekképviselő és a parlamentáris eszközökkel folytatott, a törvényes keretek fokozatos átalakítását célzó kisebbségi jogharc mellett a román politikai szintéren szerepet vállaló magyar párt egyik fontos funkciója lehetne például, hogy az eddigiekben megszerzett pozíció előnyeit tovább kamatoztatva lásson neki a fentiekben számba vett stratégiai opciók mérlegeléséhez, a prioritások szakaszolásához és megfelelő időzítéséhez, majd az így kapott akciótervek kivitelezéséhez. Az a pártpolitikai szinten megjelentett igény, hogy – a hatalommegosztásra alapozott (konszociatív) berendezkedés hallgatólagosan érvényesülő logikájának megfelelően – a romániai magyarság középtávon *egyénenként* igényli a román

⁴⁹ A hatáskörök szétválasztásának a szükségessége időről időre felbukkan a romániai magyar nyilvánosságban. Elsőként Szilágyi N. Sándor vetette fel az említett feladatköröket ellátó, két önálló szervezet létrehozásának a gondolatát „Mi lesz veled, RMDSZ?” című írásában (*Korunk* 1991/2.)

társadalomba való integrálódását, és jogot formál az ebből fakadó pozíciókra (más szóval arányainak megfelelő módon kívánja képviseltetni magát a román állam intézményeiben), ha rövid távon heves ellenkezéseket válthat is ki, az uralkodó európai normák szellemében fölöttébb nehezen visszautasítható elvárás, hosszabb távon pedig komoly szerepet játszhat a bizalom légkörének a kialakításában és fenntartásában, amely elvezethet a kisebbségi társadalom önszerveződésének közjogi kibontakoztatásához is akár a későbbiekben.

A funkcióit, hatásköreit a fentiek szellemében újragondoló kisebbségi párt fokozott hatékonysággal tudná kezelni továbbá a belső demokrácia kérdéseit (amelyek az önszerveződés feladataival megbízott ernyőszervezet hatáskörébe átutalt vonatkozásairól leválasztott formában lényegesen egyszerűbb alakot öltenének, és bizonyos aspektusaikban a pártfegyelem kérdéseivé egyszerűsödven tennék lehetővé a fokozottabb szervezeti hatékonyságot), és több olyan egyéb vonatkozást, amelyeket a hatáskörök folyamatos összekeverése – magyarul: a kisebbségi társadalomra rátelepedett *egypártrendszer* – nehezen kezelhetővé bonyolított az eddigiekben.

Egy megfelelően flexibilis, kellő professzionalizmussal adminisztrált pártstruktúra lehetővé tenné ugyanakkor, hogy a politikai programot színvonalas, a közösségsszervezéssel megbízott ernyőszervezet eredményeit is hasznosító szakértői részvétel alakítsa, aktualizálja folyamatosan, és biztosítsa annak elszámoltathatóságát a választók felé, illetve azt, hogy az alapvetően etnikai jellegű érdekképviselést föl vállaló párt folyamatosan egyeztessen a román politikai színtér minden fontos aktorával, annak elejét veendő, hogy a kisebbségpolitikai célok konjunkturalisan szembeállíthatókká váljanak a demokrácia általánosabb célkitűzéseivel.

A politikai játékszabályok által rögzített körülmények között áttekinthetőbbé válhatnának azok a kapcsolatok is, amelyeket a szervezetet az anyaországi hatóságokkal épít ki és tart fenn, ami elesélyteleníthetné azokat a törekvéseket, amelyek az RMDSZ-t ezeknek a kapcsolatoknak az ürügyén próbálják meg diszkreditálni a romániai nyilvánosság előtt.

2.2. A közösségsszervezés

A munkáját eredményesen végző kisebbségpolitikai érdekképviselést által folyamatosan tágitott jogi keretek között, valamint a kialakított és fenntartott bizalmi légkörben lehetőség nyílhat a főként Erdély egyes térségeire összpontosító közösségi önszerveződési munka kibontakoztatására, módszeresebb megszervezésére is.

Abból kiindulva, hogy az erdélyi magyarságnak a román állam általi, politikai közösségként való elismertetésének az esélyei – mint láttuk – rövid távon meglehetősen csekélyek, az önszerveződés hatásköreivel felruházott ernyőszervezetnek voltaképpen – és anélkül, hogy ezt úton-útfélen hangoztatnánk – a *személyi autonómia* intézményrendszerét kellene fokozatosan kiépítenie. Ehhez nincs szükség a román parlament által hivatalosan delegált hatáskörökre, az önszerveződésnek ezt a formáját az országban jelenleg érvényes törvények elvileg lehetővé teszik. Amennyiben az öntevékenységnek erre a formájára volna hajlandóság, tetterekészség és megfelelő szervezőerő a romániai magyarságban, lehetőség nyílhat végre a forrásképzés és -elosztás eredményesebb megszervezésére és – ennek következtében – azoknak a közösségi programoknak a hatékonyabb működtetésére, amelyeknek ez idő szerint sem a magyar, sem a román állam nem szentel kellő figyelmet. A forrásaival felelősen gazdálkodó közösség nem csupán a közösségi programok és célkitűzések gyakorlatiasabbá, szükséglet-orientáltabbá tételének az irányába mozdulhatna el a döntő módon szimbolikus célok által meghatározott alapbeállítottságából, hanem az elszámoltathatóság kultúrájának

a meghonosítása felé is tehetne fontos lépéseket, és elkezdhetné végre fölszámolni az *összeférhetlenség* méltánytalan, a kisebbségi politikai kultúrával ez idő szerint még szorosan összefonódó megrögzöttségeit, amelyek többek között azt a veszélyt is hordozzák, hogy az anyasorsági alkotmány által lehetővé tett és költségvetési forrásokból folyósított támogatási rendszert súlyosan kompromittálhatják az Európai Unió illetékesének a szemében.

Az RMDSZ jelenlegi hatáskörei javasolt szétválasztásának a forgatókönyvét természetesen komoly szakértői munkának kellene előkészítenie. S noha nem volna bölcse dolog megpróbálni megelőlegezni ennek a munkának a várható eredményeit, két lényeges vonatkozásnak minden bizonnyal szerepelnie kell a kérdéssel kapcsolatos tematizációkban. A kezdeményezés sikeréhez elengedhetetlen, hogy az illetékesek minden vonatkozásában nyilvánossá, áttekinthetővé és elszámoltathatóvá tegyék a közösségszervezés céljaira igénybe vehető források és támogatások rendszerét. A másik fontos feltétel egy átfogó és alapos kutatás eredményeként összeállított probléma-katalógus elkészítése, amely leltárba venné a különböző méretű – a szórványokra jellemző legkisebbektől a Székelyföld hagyományos tájegységeit magába foglaló, tömszerű legnagyobbakig terjedő – *helyi közösségek* megoldásra váró gondjait, amely alapján elkészíthetővé válna az a közösségi önszerveződési *program*, amelyben az erdélyi magyarság lényegesen nagyobb hányada látná tükröződni saját égető problémáit.

Egy ilyen program előnyei nem csupán abban mutatkoznának meg, hogy több eséllyel volna operacionalizálható és kivitelezhető, illetve hogy könnyebb volna vele kapcsolatosan elszámolni a közösség tagjai előtt, hanem abban is, hogy nagyobb valószínűséggel alapozhatná meg azt a már tartaléklángon is alig pislákoló közösségi szolidaritást, amelyet az egyre gyöngülő hangerővel hangoztatott egységideológia már rég nem képes pótolni.

Megítélésem szerint a fentiek szellemében újragondolt kisebbségpolitikai jövőkép, amely a külső és belső adottságokkal számolva, azokhoz igazodva jelöli ki és időzíti a prioritásokat, tartogat még némi esélyt a romániai magyarság tagjaira nehezedő, több összetevőjű kivándorlási kényszer és asszimilációs nyomás ellensúlyozására, amire a közelmúltban nyilvánosságra hozott 2002-es népszámlálási adatok tükrében föltöbb sűrűn szükség volna.

⁵⁰ Az egyetemes emberi jogok ugyanis, amelyeket nem valamely semleges, nemzetek föltötti instancia, hanem az egyes államok konkrét, etnokulturális szempontból semlegesnek nem tekinthető intézményei szavatolnak, a többségi, domináns kultúrához tartozó állampolgárokat részesítik előnyben, a kisebbségi közösségek tagjaiktól pedig, akik hűek kívánnak maradni nyelvi és más természetű hagyományaikhoz, *kétszer* akkora erőfeszítést követelnek meg, amennyiben mind a domináns kultúra, mind a kisebbségi kultúra nyilvánosságában el kívánnak igazodni. Ennek az esélyegyenlőtlenségnek hosszú távon asszimilációs következményei vannak, amelyeket csak speciális jogosítványok biztosításával lehet ellensúlyozni.

⁵¹ Ennek a kérdéskörnek látványos és dinamikus fejlődő szakirodalma van. Fontosabb munkák: J. Bugajski: *Political Parties of Eastern Europe. A Guide to Politics in the Post-Communist Era*. Armonk, NY–London, England: M. E. Sharpe (The Center for Strategic and International Studies), 2002; J. P. Stein (ed.): *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe. State-Building, democracy, and Ethnic Mobilization*, Armonk, NY–London, England: M. E. Sharpe (EastWest Institute), 2002; Jack Snyder: *From Voting to Violence. Democratization and Nationalist Conflict*, New York–

3.3. A kisebbségi jogharc nemzetközi dimenziói

Az utolsóként emlegetett totalitárius világrendszer összeomlását követően a demokráciának mint hatalomgyakorlási elvnek újabb esély adatott meg arra nézvést, hogy egyedüli legitim kormányzási formaként terjedjen el világszerte. Az 1989-es fordulat azonban váratlan nehézségekkel is szembesítette a diktatúrák alól felszabadult térségekben a demokrácia meggyökereztetésével foglalkoskodókat. Kiderült, hogy a liberális demokráciák ahhoz, hogy hatékonyaknak bizonyuljanak, etnokulturális szempontból homogén társadalmakat feltételeznek, és ott, ahol ez nem adott, a képviseleti demokrácia komoly, akár a stabilitást is veszélyeztetni képes deficitjével kell számolni. Nyilvánvalóvá vált továbbá, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára alapozó védelmi rendszer részrehajló, és hátrányosan különbözteti meg a különböző államok különböző kisebbségeihez tartozó állampolgárait.⁵⁰ A diktatúrák alól felszabadult térségekben több helyütt virulens nemzetállami törekvések ütötték fel a fejüket ugyanakkor, amelyek a deklarált képviseleti demokrácia intézményrendszerét rövid távon etnokratikus színezetűvé alakították.⁵¹

E kihívások komoly szellemi és intézményi potenciálok mozgósítását eredményezték világszerte. Manapság megannyi nemzetközi – kormányközi és nem kormányzati – szervezet keretében folyik színvonalas munka a nemzeti önrendelkezés, a kisebbségi jo-

London: W. W. Norton and Company, 2000; S. Smooha: „The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state”, in: *Nations and Nationalism*, vol. 8, 2002, no. 4, 475–503.

⁵² Noha a dolgok még messze tartanak attól, hogy széles körű nemzetközi konszenzus alapján lehessen megvonni a kisebbségi jogok minimumát, amelyet minden euroatlanti integrációra aspiráló tagjelölt államnak teljesítenie kell, Will Kymlicka szerint a világban ez idő szerint föllelhető esetek összehasonlító tanulmányozása alapján nehéz dolog részrehajlás nélkül az *ellen* érvelni, hogy a területileg koncentrált nemzeti kisebbségeknek joguk van a területi autonómia valamilyen, a körülményekhez tárgyalásos úton igazított formájához, széles körű nyelvi jogokhoz, anyanyelvű felsőoktatási intézményekhez és konszociális be rendezkedéshez, illetve vétőjoghoz minden olyan kérdésben, amely az illető nemzeti közösség fennmaradásával kapcsolatos aspektussal függ össze. Soká lesz még azonban, amíg ezt az elméleti szakemberek által egyre szélesebb körben osztott evidenciát az érintett országok közvéleménye és politikusai is készek lesznek elfogadni. Ez idő szerint Kelet-Közép-Európa uralkodó politikai elitjei még úgy gondolják, hogy a normális demokratikus állam egy olyan nemzetállam, amelyben egy hegemonikus, a játékszabályokat előíró nemzeti többség és egy vagy több, marginalizált helyzetű, politikailag gyenge nemzeti kisebbség él együtt, amelyekre előbb-utóbb fölszámolódás sorsa vár, az asszimilációnak vagy az anyaország elszívó hatására bekövetkező kivándorlásnak köszönhetően. A széles körű politikai konszenzus hiánya és a kettős mércék alkalmazása az EU-tagországok, illetve a felvételt aspiráló államok esetében azt a fonák helyzetet eredményezik gyakorta, hívja föl a figyelmet Kymlicka egyik írásában, hogy a többségek olyan várakozásokkal néznek az EU-integráció elébe, hogy azt követően Franciaország és Görögország példáját követve áll majd jogukban magukat egységes, centralizált és homogén nemzetállamként tételezni, a megfelelő kisebbségek pedig arra számítanak, hogy a felvételt követően olyan elbánásban lesz majd részük, mint a katalánoknak, skótoknak, flamandoknak, frízeknek, dél-tiroliaknak. Vö.: Will Kymlicka: „Reply and Conclusion”, in: Will Kymlicka–Magda Opalski (ed.): *Can Liberal Pluralism be Exported?*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 382–385.

gok, az együttélés politikai intézményeinek, az állampolgárság által intézményesített kizáró konzekvenciák vagy a kormányzás minőségének (*good governance*) a kérdéseit illetően az etnikailag megosztott társadalmakban, amelyektől a céljait komolyan vevő és Európa ez idő szerint még egyik legnagyobb kisebbségét képviselő szervezet nem maradhat távol.⁵² Az RMDSZ megfelelően felkészült képviselőinek az aktív szereplése ezeken a fórumokon nemcsak a romániai magyarság ügyének-opcióinak a megjelenítését tenné lehetővé egy befolyásos nemzetközi szakértői réteg számára hozzáférhető módon, hanem az ott szerzett tapasztalatok révén a hazai politikai mezőnyben folytatott jogharc eszközeinek a tökéletesítését, hatékonyabbá tételét is eredményezhetné.

EPILÓGUS

A szatmárnémeti kongresszus nyomán beindult szétfejlődési folyamat egyes elemeit – a Reform Tömörülés mozgalommá való átszervezését, az Erdélyi Magyar Nemzeti Közösség Önkormányzata Kezdeményező Bizottságának a megalakulását, illetve a Magyar Polgári Szövetség bejegyzését – akár pozitív fejleményekként is üdvözölhetnénk. Úgy tűnhet, hogy a hatáskörök fentiekben javasolt szétválasztását nem az RMDSZ csúcsovezetése, hanem annak belső ellenzéke vállalta magára. Egyelőre aligha lehetséges megítélni, hogy a kezdeményezés sorsának alakításában az önkorlátozó szakszerűség, vagy a politikai akarnokság lesz a meghatározó. A tény maga mindenesetre olyan kihívás az RMDSZ által képviselt jövőképre nézvést, amelyet minden valószínűség szerint hiba volna nem komolyan venni.

Zoltán András

„A kisebbségi léthez jellem kell”

Sokrat Janowicz esszé- és interjúkötetéről

Az 1936-ban a jelenlegi lengyel–fehérorosz határ lengyel oldalán született Sokrat Janowicz (fehéroroszból átírva: Szakrat Janovics), a mai fehérorosz irodalom egyik külföldön legismertebb – Vaszil Bikov halála után talán legismertebb – képviselője. Prózaíró, költő, műfordító, esszéista, korábban hosszú évekig újságíróskodott, tehát évtizedeken keresztül afféle mindenese volt a lengyelországi fehérorosz irodalomnak. Szépirodalmi munkáit kizárólag fehérorosz nyelven írja, publicisztikája és esszéi azonban főleg a többségi lengyel társadalomhoz szólnak, s ezért lengyel nyelven íródnak.

A kötet főcímét Janowicz egyik prózaversétől vette kölcsön a kötetet összeállító Robert Traba. Talán ’otthonosság’ lehetne a magyar fordítása a szerző 65. születésnapja alkalmából megjelent kötet címének, mert az idézett prózaversben is az otthon felidézésétől jut el a költő a haza fogalmáig. Ez az otthon a szülőház a határtól néhány kilométerre fekvő Krynkiben, ahová a költő néhány éve visszatért, hogy végleg itt telepedjen le. ’Fehérorosz nyomok és jelek’ az alcím jelentése, ami jól jellemzi a kötet tartalmát. Az 1980-as és 1990-es években írt tanulmányok jellemző témája a lengyelországi fehérorosz kisebbség sorsa, irodalma, a többségi társadalomhoz való viszonya és nem utolsósorban az anyaországhoz fűződő kapcsolata.

Janowicz a lengyelországi fehérorosz irodalom sajátos értékét abban látja, hogy ez a néhány százezres kisebbség nem került közvetlenül szovjet befolyás alá, hanem a lengyel irodalommal együtt az európai kulturális áramlatok közegeiben fejlődött. Lengyelország nem csak a lengyel irodalomnak a hazája, hanem ennek a nem szovjet fehérorosznak is, ezért a szerző fontosnak tartja, hogy a többségi lengyelség is megismerje a vele egy államban élő kisebbség irodalmát. Az utóbbi időkben erre megvan a lehetőség, mert a művek egyre inkább hozzáférhetők lengyel fordításban, sőt – nem utolsósorban éppen Janowicznak köszönhetően – nyugat-európai nyelveken is. A szerző több tanulmányban próbálta közelebb hozni a lengyel olvasóhoz a Białystok környéki fehérorosz kisebbség kultúráját, sőt egyáltalán a fehérorosz népnek a lengyelrel évszázadokon át összefonódó történetét. Amikor a Szovjetunió szétesése után Lengyelország keleti határán megjelent a független Fehéroroszország a maga számtalan ellentmondásával, Janowicz többször is tollat ragadott a régebbi és közelebbi fehérorosz történelem megvilágítására, az új szomszéd társadalmi, vallási és kulturális viszonyainak bemutatására. Ezek a tanulmányok teszik ki a kötet jelentős részét, s ezért a könyv a fehérorosz viszonyokban való eligazodást nagymértékben segíti. Janowicz azért is megbízható kalauz ezekben a viszonyokban, mert nem elfogult: a lengyelséggel folytatott minden vitája mellett tisztában van annak a jelentőségével, hogy Lengyelország a fehérorosz etnikum számára jobb feltételeket teremtetett, mint annak idején a Szovjetunió, amelynek hagyományait a mai Fehéroroszország minden volt szovjet tagköztársaságnál jobban őrzi.

Mivel a lengyelországi fehéroroszok nem kizárólag diaszpórában élnek, hanem meghatározott területhez kapcsolódnak, ezért Janowicz szerint inkább az európai kis népekre emlékeztetnek. Lengyelország keleti, legszegényebb részén élnek, ezért igen nagy mértékben sújtotta őket a kommunista rezsim parasztellenes politikája és az ország iparosítása. A háború után a fehérorosz népesség Lengyelországban csaknem teljes egészében

parasztokból, mégpedig többnyire szegényparasztokból állt, s az iparosítás idején megindult a tömeges elvándorlás a falvakból a városokba, a gyárakba. Pozitív változást hozott ugyanakkor az, hogy az iskolai oktatás általános hozzáférhetősége folytán kialakult a fehérorosz értelmiség, igaz nem falun, ahol a népességnek alig tíz százaléka maradt meg, hanem a városok panellakásaiban és villanegyedeiben. Falun a maradék fehérorosz lakosság sosem veszti el nemzeti jellegét, mivel túl élesen különbözik a többségi lengyelektől, a városokban azonban szórványhelyzetbe kerülve viszonylag gyorsan asszimilálódik. A paraszti jellegű fehérorosz kisebbség értelmiségi jellegűvé válik, sőt kialakul egyfajta fehérorosz sznobizmus is, ami nem kis mértékben a lengyel nacionalizmusnak és a katolikus missziós tudatnak köszönhető, amely az ortodox fehéroroszok rovására akar terjeszkedni Kelet-Lengyelországban.

Mindenek ellenére Janowicz a lengyelországi fehéroroszokban egy születő európai kis népet lát. Fő érve az, hogy a maradék lengyelországi fehéroroszok megőrzik anyanyelvüket, míg odaát, a Fehérorosz Köztársaságban a fehéroroszok reménytelenül eloroszosodnak. Ez a két világ egyre jobban távolodik egymástól: Lengyelország az európai integráció felé tart, Fehéroroszország pedig Oroszországhoz közeledik. Fehéroroszország nem nemzetállam, hanem – Janowicz szerint – négyötöd részben „szovjet nép” lakja, tehát ez valamiféle maradék Szovjetunió, amely Fehéroroszország méretűre zsugorodott. S ez még sokáig így lesz, egészen addig, míg ki nem hálnak azok a nemzedékek, amelyek emlékeznek még a szovjet birodalomra.

A lengyelországi fehérorosz kisebbség sorsát nagyban befolyásolja a többségi nemzet hozzá való viszonya. Ebben nagy hátrányuk a fehéroroszoknak, hogy ortodox vallásuk miatt a lengyelek szemében összemosisódnak az oroszokkal, s a lengyelek érthető oroszellenessége rájuk is kivétel időnként. Konfliktusokra nincsen ok, de szükség van kölcsönös megértésre, s a többségi nemzetnek kell nagyvonalúbbnak mutatkoznia.

A lengyelországi fehérorosz kisebbség Janowicz szerint ma életének abban a szakaszában van, amikor már választás útján lesz valaki ennek a közösségnek a tagja. Ilyen körülmények között a kisebbséghez tartozás nem kelt lelki komfortérzetet, sőt éppen ellenkezőleg, átlagon felüli érzékenységet, jellemet igényel. A nemzeti kisebbséggel való azonosulás szüntelenül mobilizálja az egyént szellemileg. A többségi társadalommal szemben állandóan bizonyítania kell, hogy fehérorosznak lenni nem jelent semmi rendkívülit, negatív dolgot pedig végképp nem. Éppen ellenkezőleg: a két nyelvben és két kultúrában való szabad mozgás nyilvánvaló előnyt jelent.

Sokrat Janowicznak a kötetben szereplő írásai a lengyelországi fehérorosz kisebbség fennmaradása miatti aggodalom mellett e kisebbség kultúrateremtő képességét is hangsúlyozzák, kiemelve azt, hogy ez a népcsoport összetéveszthetetlen és nélkülözhetetlen színtöltője az európai kultúrának.

(Sokrat Janowicz: Ojczystość. Białoruskie ślady i znaki. Wybór i opracowanie Robert Traba. Olsztyn, WK Borussia, 2001. 256 p.)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Határmechanizmusok és szimbolikus erőforrások: a nemzeti identitás folyamatirányított megközelítése felé

Zimmer, Oliver: *Boundary mechanisms and symbolic resources:
towards a process-oriented approach to national identity.* = *Nations and Nationalism*, 9, 2003. (2)
no. 173–193. p. ASEN 2003

A cikk kiindulópontja, hogy a nemzeti identitás polgári és etnikai formái közötti klasszikus különbségtétel túlzottan sematikus, és nem tükrözi a társadalmi és politikai folyamatok dinamikus folyamatait. A szerző azokkal a mechanizmusokkal és kulturális mintákkal foglalkozik, amelyek a nemzeti identitás meghatározását a nacionalizmus felemelkedése, a XVIII. század vége óta, befolyásolták.

E szerint a meghatározás szerint a nemzeti identitás kifejezés folyamathoz kapcsolódik, míg a nemzet egy bizonyos idő alatt alakul ki. A nemzeti lét meghatározása, mivel a kultúra és a politika határmezsgyéjén található, bizonyos korlátokon belül lehetséges.

A nemzeti lét polgári és etnikai koncepciói közötti megkülönböztetésen alapulva, a cikk megközelítése folyamat-irányított. A szerző a polgári és etnikai nacionalizmus közötti különbségtétel helyett a határmechanizmusok és szimbolikus erőforrások közöttit javasolja.

A nacionalizmus és nemzetformálás nehezen meghatározható volta miatt a tipológiai módszert alkalmazták széles körben. A különféle tipológiák közül a polgári és etnikai közötti megkülönböztetés áll az első helyen. A klasszikus érvelés szerint a polgári nemzeti lét szándékos emberi elkötelezettség eredménye, míg az etnikai nemzeti lét hosszú távú kulturális és történelmi fejlődés következménye. Ez a tipológia Elzászról, a németek és franciák közötti vita kapcsán vált ismertté az 1870–1871-es háború után. A francia tudósok a nyelvhez, vérhez és földhöz való ragaszkodás ellen érveltek, a németek viszont a romantikus hagyományra hivatkoztak, miszerint a nemzet egy organikus közösséget képvisel. A franciák azt is kiemelték, hogy a nemzet alapvetően egy önkéntes közösség, és tagjai polgári elkötelezettsége a döntő. A németek válaszul a kultúranemzet és az államnemzet között tettek különbséget.

A polgári és etnikai különbségtétel, a nacionalizmusról szóló újabb tanulmányokban is fontos szerepet játszik, bár terminológiai eltérések vannak. Az eltérések ellenére három ellentét közül egy vagy akár több is betekintést nyújt a polgári-etnikai különbségtételbe.

Az első a polgári voluntarizmus és organikus determinizmus közötti ellentét, mely néha kozmopolitizmus, partikularizmus formában jelenik meg. A második: a nemzeti lét állam-központú versus kultúra-központú koncepció. A polgári nemzet elsősorban politikai realitás, míg az etnikai nemzeti lét a közös kultúrához való tartozás a szó legtagabb értelmében. A polgári ott alakult ki, ahol az állam előbb vagy a nacionalizmus megjelenésével egy időben alakult ki, mint Angliában, Franciaországban, Hollandiában és az Egyesült Államokban. Az etnikai koncepció ott volt jelen, ahol a nemzetállam létrejötté elhűződött és vitatott volt, mint Németországban és különösen a kelet-európai országokban. A harmadik a modernizmus, modernizmus előttiesség ellentéte. Eszerint a polgári nemzeti lét nemcsak voluntarista, hanem modernista is, a politikai és kulturális közösséggel a jelenben foglalkoznak, érdeklődnek a nemzeti eredet iránt, de a késői XVIII. század előtti múlttal nem foglalkoznak, kedvelik a forradalmi fordulópontokat. Az etnikai nacionalizmus, ezzel szemben, a nemzetet organizmusnak tekinti, mely lassan és többé-kevésbé folyamatosan alakul.

A polgári és etnikai nemzeti lét elemző megkülönböztetése rámutatott a nacionalizmus kialakulására, különösen eredményes volt intézményes elemzésekben, ahol az is világossá vált, hogy a nemzeti lét különféle értelmezése más-más állampolgári törvényeket eredményezett.

A klasszikus modell azonban alkalmatlan, ha a nemzeti lét kérdése köznap vitákban jelenik meg, újságokban, beszédekben. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a nacionalizmus két nézet, a voluntarista és a determinista, elegye. Még az újabb munkák is a nemzeti lét polgári és etnikai közötti különbségtétel szerinti osztályozás formájában jelennek meg, a kulturális tényezőket az etnikaihoz, a politikai tényezőket a polgárihoz kötik.

A szerző véleménye szerint olyan keretre van szükség, mely a nemzeti identitás folyamat jellegét ragadja meg, és az elemzés két szintjét javasolja. Egyrészt különbséget kell tenni azok között a mechanizmusok között, melyeket a társadalmi szereplők használnak a nemzeti identitás határainak meghatározására, másrészt a szimbolikus erőforrások között, melyekre ezeknek a határoknak a meghatározásakor támaszkodnak. Ennek alapján beszél voluntarista és organikus határmechanizmusokról, és a korábban említett három ellentétből csak a voluntarista és organikus nemzeti lét koncepciójának megőrzését javasolja, ahol az etnikai helyett ajánlja az organikus szó használatát.

A szerző következő javaslata négy szimbolikus erőforrás: politikai értékek/intézmények, kultúra, történelem és földrajz közötti különbségtétel.

A tapasztalatok szerint a nemzeti identitás egyes meghatározásai történelmi helyzetektől függenek. Bizonyítható, hogy a voluntarista nemzeti identitás hívei a politikai intézményeket állítják előtérbe, míg az organikus nemzeti lét védelmezői az etnikai származásra vagy földrajzra összpontosítanak. Az alaposabb vizsgálat azonban már nem mutat ennyire egyértelmű képet, és bizonyítható, hogy a nemzeti identitás kialakítása tekintetében kevésbé számít az, hogy a politikai szereplők milyen erőforrásokra támaszkodnak, mint az, hogy az erőforrásokat hogyan hasznosítják a gyakorlatban.

A fenti megállapításra példa a nyelv használata, mely a voluntarista és az organikus vonatkozásban is felfogható. A francia forradalmárok a nyelv szerepét elsősorban voluntarista, míg a Dreyfus-ellenesek egyértelműen organikus szemszögből nézték. A Harmadik Köztársaság politikai közbeszéde a voluntarista és organikus koncepciók szintézisére utal.

A szerző, a hagyományos tipológiai megközelítés korlátait Svájc példáján mutatja be, mert a nemzeti lét ott többetnikumú környezetben alakult ki. Svájc arra is példa, hogy egyes meghatározások adott történelmi helyzetektől függenek.

A modern nacionalizmus megjelenésekor a svájciak nem hivatkozhattak közös etnikai hovatartozásra, nyelvi kötődésre, és ez súlyos legitimációs, valamint nemzetközi elismertségi problémákat vetett fel. Az ezután kialakított nemzeti ideológia nem volt egyértelműen se voluntarista, se organikus. Így a svájci forгатókönyv is megerősíti, hogy nem az erőforrások, hanem azok gyakorlati használata számít.

A svájci példa hasonló kettősséget mutat a nemzeti kultúra terén, és ez az állammal és alkotó intézményeivel szembeni magatartásra is igaz.

A voluntarista és organikus határmechanizmusok kölcsönhatása az 1930-as években újból napirendre került. A kiváltó okok között a geopolitikai fejlemények voltak a legfontosabbak. Az ideológiai és tényleges fenyegetések népi nacionalizmus kialakulásához vezettek, mely organikus és voluntarista határmechanizmusokat elegyített, és különféle szimbolikus erőforrásokra épült.

A nemzeti lét voluntarista vitáiban a politikai értékek és intézmények jelentették az elsődleges szimbolikus erőforrást. A voluntarista koncepció a liberális értékeket és demok-

ratikus intézményeket hangsúlyozta. Ez a nézet azonban nemcsak liberális és középbal csoportokra, hanem a konzervatív jobboldalra is jellemző volt. Ezzel szemben az organikus nacionalisták a modernség előtti rendhez való visszatérést, az elveszett családi egység érzését követelték.

A voluntarista koncepció hívei körében a történelemnek lényegi szerepe van, és alapvetően eltér az organikus vonaltól. A liberális és középbal csoportok a történelmi győkeket forradalmakkal, alkotmányos reformokkal kapcsolták össze. A nemzeti múlt organikus képében az elfogadandó sors és nem egy olyan folyamat szerepel, melybe akaratlagosan be lehet avatkozni, és itt a származás kiemelkedő szerepet játszik.

A XIX. század vége és a II. világháború vége között a földrajz mint szimbolikus erőforrás fontos szerepet játszott a svájci nemzeti lét újjáépítésében. A voluntarista és organikus meghatározás eltérő volt, a liberálisok és szociáldemokraták területről beszéltek; az organikus koncepció természet, táj vagy haza szavakat használta, az Alpokat tekintették olyan erőnek, mely képes a svájci népet alakítani.

A svájci identitás alakításában a kultúrára való hivatkozás 1935-től került középpontba. Annak bizonyítására, hogy Svájc a négy nyelvi csoport léte ellenére különálló nemzeti kultúrával rendelkezik, a kulturális elit jelentős része a múltba fordult. Ennek során a nemzeti lét voluntarista és organikus koncepciója közötti különbség elmosódott, és igen népszerű kulturális nacionalizmusba ötvöződött. Hivatalos megjelenése az 1939-es Országos Kiállításban mutatkozott meg, ahol Svájc modern, dinamikus, jövőorientált országgént jelent meg, de a nemzeti léte az organikus svájci kultúrában gyökerezett.

Következetesként a szerző megállapítja, hogy a nemzeti identitások a voluntarista és organikus koncepciók elegyén alapulnak, ahogyan a polgári kivételesség és az organikus nacionalizmus párhuzamos követeléseiben megtestesülnek. A kettő párhuzamos használata alapvetően paradox, és ez a tudós számára meglehetősen, a társadalom tagjai számára pedig lényegtelen lehet. Az ő elsődleges feladatuk egy olyan nemzeti identitás létrehozása, mely otthon meghatározó, ugyanakkor nemzetközi elismerést szerez.

Galló Judit

Etnikai kisebbségek és civilizációk összecsapása: Huntington tézisének mennyiségi elemzése

Fox, Jonathan: Ethnic Minorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Analysis of Huntington's Thesis. = British Journal of Political Science, B. J. Pol. S. 32, 415–434. p. 2002. Cambridge University Press

Mióta Huntingtonnak a civilizációk összecsapásáról szóló tézise megjelent, miszerint a hidegháború utáni időszak konfliktusai elsődlegesen civilizációk körül robbannak ki, igen jelentős viták folynak érvényességéről. A tézis számos érvet tartalmaz, de közülük is a legismertebb és legellentmondásosabb az az érv, hogy a hidegháború elmúltával a konfliktusok jellege megváltozik, és a nyugati ideológiák közötti konfliktusokat a civilizációk közötti konfliktusok váltják fel. Huntington azt állítja, hogy a modernizáció az őshonos kultúrák melletti megújuló elkötelezettséghez vezet, és ez összecsapásokat eredményez. Előrejelzése szerint növekvő összecsapások lesznek a nyugat és az iszlám, illetve a kínai/konfuciánus civilizációk között.

Huntington a civilizációs konfliktusokat három csoportba sorolja: különböző civilizációjú domináns államok közötti, különböző civilizációjú szomszédos államok közötti és különböző civilizációs csoportok államokon belüli konfliktusai. A cikk az utóbbiakkal

foglalkozik, és mennyiségi módszereket alkalmaz Huntington érveinek vizsgálatára. Adatsor segítségével értékeli, hogy a civilizációsként meghatározható etnikai konfliktusok mennyisége és intenzitása nőtt-e a hidegháború vége óta.

A tézisekről folyó vita igen terjedelmes, a cikk csak néhány elemet emel ki. Ezek közé tartozik, hogy sokak szerint a nemzetállamok és a reálpolitika marad továbbra is a konfliktusok forrása, ennek az érvek egy másik változata azt állítja, hogy a civilizációk nem egységesek, és a konfliktusok többsége egyazon civilizáció tagjai között fog kitörni. Mások ezzel ellentétesen érvelnek, azt állítván, hogy a világ egységesedik, és ez gátolja a konfliktusokat: megint mások a két érvet összevonják, és a civilizációknál alacsonyabb és magasabb szinten jósolnak konfliktusokat. Megint mások állítása szerint a mai konfliktusok nem civilizációsak, de jellegüket nem határozzák meg. Sokan úgy érvelnek, hogy Huntington fontos, a konfliktusokat befolyásoló jelenségeket hagyott figyelmen kívül. A következő, Huntingtonnal szembeni érv, hogy a tények nem igazolják Huntington elméletét.

A fentiekben csak néhány kritika szerepel, ellent is mondanak egymásnak, de egy dologban közösek, hogy a hidegháború utáni konfliktusok nem elsősorban civilizációsak. Kritikusainak adott válaszáat Huntingtonnak azzal a kérdéssel lehet összefoglalni: vannak-e jobb elképzelések?

A kialakult vita problémája, hogy Huntington maga és kritikusai is ellenőrizetlen tényekre hivatkoznak, példákat és ellenpéldákat idéznek anélkül, hogy egymást meggyőznék. Az ilyen vizsgálódás eltérő következtetésekhez vezet, objektív eredményekre csak mennyiségi elemzés révén lehet jutni.

Az a néhány tanulmány, amely mennyiségi módszereket használt, nem adott választ arra a kérdésre, hogy növekedtek-e az etnikai konfliktusok a hidegháború utáni időszakban.

A cikkben idézett tanulmány Huntington előrejelzésének mennyiségi értékelésére vállalkozik egy adatsor feldolgozásával, különösen arra keresi a választ, hogy egy államon belül a különféle civilizációk kisebbségi és többségi csoportjai között a konfliktusok gyakoribbak és intenzívebbek-e, mint az olyan csoportok között, akik ugyanahhoz a civilizációhoz tartoznak.

Az elemzéshez Huntington civilizációs koncepcióját kell használhatóvá tenni. A feladat nem egyszerű. Huntington a világot nyolc nagyobb civilizációra osztja: nyugati, kínai/konfuciánus, japán, iszlám, hindu, szláv-ortodox, latin-amerikai és talán afrikai. Ezen túl Huntington listája és leírása a civilizációkról nem elég konkrét a csoportok kategorizálására. Huntington maga beismeri, hogy meghatározásai nagymértékben valláson alapulnak. A meghatározások általában nem alkalmasak államokon belüli többségi csoportok, és még ennél is kevésbé kisebbségi csoportok leírására. A harmadik probléma Huntington meghatározásaival, hogy az egész világon van egy kisebbségi kategória, az őshonos emberek, akik, miközben egyértelműen eltérnek a többiektől, egyik, Huntington által leírt civilizációba sem illenek. Emiatt miközben nem tekintik őket különálló civilizációnak, az őket érintő konfliktusokat külön kategóriának tartják. Huntington talán azért hagyta ki az őshonos embereket, mert munkájában a nemzetközi konfliktusokra összpontosított, de az etnikai kisebbségek ilyen nagy részének kihagyása súlyos hiba.

Az adatsor egy államon belüli többségi és kisebbségi csoportok közötti kapcsolat értékelésére készült. A többségi csoportnak az államot irányító csoport tekinthető, ennek következtében polgárháború esetén nincs többségi csoport.

A fentiek alapján láthatjuk, milyen nehézségek merülnek fel Huntington civilizációs fogalmával kapcsolatban. Általában, ahol lehetséges, a vallás használatos mint döntő té-

nyező. Mindezek a problémák azok érvelését támasztják alá, akik Huntington elképzelését leegyszerűsítőnek és nem elég rendszerezettnek tartják.

A módszer a kisebbségekről szóló adatsorokat és a civilizációkról külön gyűjtött adatokat használja fel. Az elemzés alapegysége egy államon belüli kisebbségi csoport, az elemzés mind a 275 esetében szerepel egy többségi és egy kisebbségi csoport. Ugyanaz a kisebbségi és többségi csoport többször is szerepelhet, de ugyanaz a többségi és kisebbségi csoport-pár csak egyszer. Ugyanazon civilizáció két csoportja közötti konfliktust nem civilizációsak jelölik és különféle civilizációk két csoportja közötti konfliktust civilizációsak, az őshonos-kisebbségeket érintő konfliktusokat őshonos konfliktusként határozzák meg. Az utóbbiak Huntingtonnál nem szerepelnek, de ahhoz, hogy az etnikai konfliktusról pontos képet alkothassunk, erre is szükség van.

A hidegháború után sok többségből lett kisebbség és fordítva, így az etnikai konfliktusok hidegháborús, illetve hidegháború utáni összehasonlításban szerepelhetnek.

A felhasznált adatsort egyesek a kiválasztás elfogultsága miatt támadták, pedig az adatokat folyamatosan bővítik. A második kritika a politikailag nyugodtabb csoportok figyelmen kívül hagyására utaltak, annak ellenére, hogy az etnikai csoportok és a kormány közötti komoly konfliktusok mind szerepelnek benne. Harmadik problémaként a belső konfliktusok hiányát jelölik, ez sem probléma, mert majdnem minden hazai civilizációs konfliktus egyben etnikai konfliktus is.

Az elemzés első lépése annak megállapítása, hogy hány konfliktus tartozik az egyes kategóriákba, ezután az adatsorban szereplő konfliktusokat páronként értékeli, majd évenként megállapítja a civilizációs és nem civilizációs konfliktusok átlag intenzitását két skálán: a lázadás és a tiltakozásén. Ebből a lépésből az őshonos kisebbségek konfliktusai ki-maradnak, mert Huntington elmélete erre nem vonatkozott, a korábbi lépéseknél azért jelennek meg, mert Huntington azt állította: a hidegháború utáni időszakban a civilizációs konfliktusok alkotják a konfliktusok többségét.

Az adatelemzés a civilizációs vagy a nem civilizációs konfliktusok számára vonatkozóan kimutatta, hogy a konfliktusok közel fele nem civilizációs, körülbelül 38 százalékuk civilizációs, a többi őshonos a hidegháborút követő időszakban. Az arányok a hidegháború során közel azonosak voltak, tehát Huntington előrejelzése ezen a téren nem bizonyosodott be. A civilizációs konfliktusok páros vizsgálata sem támasztotta alá Huntington elképzelését, a nyugati és iszlám, vagy kínai/konfuciánus csoportok közötti konfliktusok az összes konfliktusok mindössze 4,4%-át tették ki. Huntington tévedett a civilizációs szemben nem civilizációs tiltakozások átlag intenzitását illetően is. A vizsgált időszakokban az etnikai tiltakozások intenzitása mindegyik konfliktus esetében megközelítőleg azonos szinten maradt. A hidegháború befejezése csak időleges emelkedést okozott az etnikai konfliktusokban. A civilizációs, illetve nem civilizációs lázadás átlag intenzitása sem erősíti meg Huntington feltételezését.

Összességében a civilizációs konfliktusok az etnikai konfliktusok kis részét képezik mind a hidegháború alatt, mind utána. A nyugati és a kínai/konfuciánus és iszlám civilizációk közötti konfliktusok, Huntington előrejelzésével szemben, a civilizációs konfliktusok kis töredékét képezik. Az intenzitás a 1990-es évek elején növekedett, de 1998-ra visszaesett korábbi szintjére.

Ennek ellenére az eredmények megvilágítják a kultúrának az etnikai konfliktusra gyakorolt hatását. A civilizációs konfliktusokban több a tiltakozás és kevesebb a lázadás, tehát ez is Huntington ellen szól.

Fontos újból kiemelni, hogy a cikkben szereplő konfliktusok kizárólag államok közötti konfliktusok és emiatt Huntington teljes elméletét nem lehet elutasítani, de komoly kétségeket ébresztenek érvényességét illetően.

Galló Judit

A nyugati társadalmak jövője: multikulturális identitás vagy szélsőséges nacionalizmus?

van der Veer, K.: The future of western societies: multicultural identity or extreme nationalism? = Futures 35 (2003) Pergamon 169–187. p.

A tanulmány azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy a társadalmak milyen irányba fejlődnek az elkövetkező években, vajon multikulturális jelleget öltenek, vagy a szélsőséges nacionalista retorika, idegengyűlölet megakadályozza a transznacionalizmus kialakulását.

Egy 2000-ben készült tanulmány arra az általános következtetésre jutott, hogy habár a jövő fejleményeit senki sem tudja előre jelezni, legalább a fiataloknak a társadalmi és politikai kérdésekről alkotott véleményét, a közeljövőre vonatkozó elvárásait meg lehet ismerni. Ez a cikk egy kérdéskörre összpontosít: az etnikai csoportok közötti kapcsolatokra és a multikulturális társadalom kilátásaira. A szerző további három tanulmány eredményeit is felhasználja, hogy megadja a választ a következő kérdésekre:

1. Milyen reményeik, félelmeik és kilátásaik voltak a fiataloknak 30 évvel ezelőtt a társadalom egyenlőtlenségeivel, általában és 2000-ben az etnikai csoportok közötti viszonytal kapcsolatban? Azok mennyiben bizonyultak helyesnek?
2. Milyen kategóriákat kezeltek a legegyenlőtlenebbül egy ország állampolgárai és a különféle kategóriájú bevándorlók közötti társadalmi egyenlőtlenséget feltételezve?
3. Milyen a bevándorlók társadalmi integrációjának jelenlegi állapota a fiatalok szerint?
4. Hogyan reagálnak a fiatalok a bevándorlók számának növekedésére?
5. Milyen elképzeléseik vannak a fiataloknak a bevándorlók közeljövőbeli helyzetéről, vajon eltűnik az egyenlőtlenség?

A 2000-ben megjelent tanulmányban nem szerepelt kérdés a külföldiekéről és a bevándorlásról kialakított véleményről.

Az 1967-ben készített tanulmány a hidegháború kellős közepén készült, a politikai kérdések egyértelműen a helyzetet tükrözték: a nukleáris háború fenyegetését, a gyarmatosítás végét Afrikában és a gazdag, valamint a szegény országok között megjelenő különbségeket. A tanulmány rámutat, hogy legalább a fiatalokat nem jellemezte a hidegháborús ideológia.

Az 1. kérdés esetében a fő következtetés az, hogy az emberek alig foglalkoztak a jövővel, amennyiben igen, pesszimisták voltak. Annak ellenére, hogy komolyabban nem várták a nagyobb egyenlőséget, az emberek közötti különbségek csökkenésére számítottak. A nők és férfiak egyenlőségét tekintve több nőt vártak vezető beosztásba kerülni 2000-ben. Az országok közötti egyenlőségeket illetően a megkérdezettek a fejlett és fejlődő országok közötti különbséget konfliktus vagy háború potenciális forrásának tekintették. Majdnem mindenki egyetértett abban, hogy a béke érdekében a gyarmati rendszert el kell törölni, a gazdag, valamint szegény országok közötti különbségnek meg kell szűnnie. A különféle

fajok közötti különbségek vonatkozásában a válaszadók egyáltalán nem voltak optimisták, egyharmaduk jelentős konfliktusoktól, akár háborútól, tartott a múlt század utolsó évtizedében.

Mind a multikulturális társadalomra, mind az etnikai csoportok közötti jelentős konfliktusokra, akár a háborúkra vonatkozó vélemények bizonyos mértékig beigazolódtak. Az utóbbira, a sok közül, a volt Jugoszlávia jó példa.

A szélsőséges hazafiasság és idegengyűlölet 30 évvel ezelőtt nem volt jelentős, de a kilátásokat tekintve meglehetősen pesszimista kép alakult ki, legalábbis az egyenlőtlenség és az etnikai küzdelmek fenyegetését illetően.

A szerző azzal is foglalkozik, hogyan változott a nyugati társadalmak etnikai összetétele, és a fiatalok hogyan reagáltak ezekre a változásokra 30 évvel később. A legfontosabb változás a kommunizmus összeomlása és az, hogy a multikulturális társadalom, Nyugat-Európában a több etnikumú társadalomból alakulva, lassan megjelenjen.

A 2. kérdésre adott válaszában a szerző a változásokra összpontosít, válaszában holland példát használ illusztrációként. A 30 év alatt a bevándorlók négy csoportja telepedett le Nyugat-Európában: első vagy második generációs bevándorlók gyarmatokról; első, második, akár harmadik generációs munkaerőként bevándorlók a Földközi-tenger térségéből; politikai menekültek; és az elutasított menedékkjogot kérők. A társadalmi egyenlőséget, egyenlőtlenséget tekintve, az első csoportnak formálisan egyenlő jogai vannak a többséggel, de sokan még így is rossz helyzetben vannak, a második csoportot egyértelműen az egyenlőtlenség jellemzi, iskolázottságuk és a munkaerő-piacon való lehetőségeiket illetően. Iskolai végzettségük alacsony szintje nem elegendő magyarázat a magas munkanélküliségre körükben. A helyzet más országokban is a hollandéhoz hasonlít, erről a csoportról lehet azt állítani, hogy a nyugat-európai társadalom perifériáján élnek. A politikai menekültek igen sok országból származnak, egyenlőség tekintetében helyzetük nem egyértelmű, a munkanélküliség körükben is igen magas. A kormányok csak a közelmúltban kezdtek integrációs programokat szervezni a bevándorlók ezen és előző csoportjának. A negyedik csoportba tartozó illegális bevándorlók száma, akiket gazdasági bevándorlóknak is neveznek, nem meglepő módon, a kommunizmus összeomlása óta növekedett. Az átlagembereket nem érdekli, hogy a bevándorlók legálisan vagy illegálisan érkeznek, egyes politikusok, mint például Haider Ausztriában, a bevándorlókat nyereszkeszdeknek vagy bűnözőknek tartják, akik elfoglalják a munkahelyeket.

A kisebbségekkel szembeni negatív magatartás mindig létezett, különösen gazdasági visszaesés időszakában, de a folyamat az 1970-es években felgyorsult, és nem tudni, hogy vajon ennek hatására, nacionalista (főleg politikai) mozgalmak jelentek meg.

Kutatások szerint a bevándorlók társadalmi integrációja, különféle, például nyelvi, alkalmazkodási okok miatt lassan halad. Az illegális bevándorlók helyzete különösen rossz. Tehát a korábbi tanulmány pesszimista képét az újabb tanulmány megerősítette.

A 3. kérdésre a válaszhoz egy 1999-es felmérés eredményeit használja a szerző, amelyben a bevándorlóknak a holland társadalomba való integrációját vizsgálták egy kérdőív alapján. A kérdések más etnikai csoporthoz tartozókkal való barátságra, közös programokra, kapcsolatokra vonatkoztak. Az eredmények arra utalnak, hogy a fiatal generáció társadalmi kapcsolatai igen széles körűek, és minél fiatalabbakról volt szó, annál gyakoribb a kapcsolattartás. A válaszok azt jelzik, hogy legalábbis a fiatal hollandok körében az integráció jó úton halad, az etnikai hovatartozás nem, csak a normák és értékek különbözősége jelent problémát.

A 4. kérdésre két másik tanulmány segítségével ad választ a szerző, az egyik Hollandiában készült, a másik nemzetközi összehasonlító tanulmány. Az előbbi egyrészt a menedékkérőkkel kapcsolatos pozitív, semleges, illetve negatív érzelmekről kérdezett. A válaszadók egyenlően oszlottak meg a három csoportban, de a legfiatalabbak kevésbé voltak negatívak. A másik kérdés arra vonatkozott, hogy a menedékkérők körében vajon több bűnöző volt-e. Ebben az esetben a kérdés megfogalmazása befolyásolta a választ, és itt a különbség a legfiatalabb kategória és a többiek között nem volt jelentős. Sem a véleményeket alátámasztó motívumok, sem a valós bűnözési adatok nem ismertek.

A negatív vélemények a menedékkérőkről nem kizárólag Hollandiára jellemzők, ahogy azt a nemzetközi összehasonlító tanulmány mutatja. Az eredmények szerint a fiatalok az illegális bevándorlásról nem gondolkodnak nagyon pozitívan, bár véleményük szerint az idegeneknek is vannak jogaik, nem lehet diszkriminatíván fellépni ellenük, de jobb lenne, ha elhagynák az országot, és társadalmi juttatásokat sem kapnának.

Az 5. kérdés: mit várnak a fiatalok a bevándorlók helyzetével kapcsolatban a közeljövőben, és vajon az egyenlőtlenség továbbra is megmarad? A nemzetközi összehasonlító tanulmány egy létra segítségével ábrázoltatja a menekültek helyzetét 5 évvel ezelőtt, ma és 5 év múlva. A számok azt mutatják, hogy a bevándorlók a teljes elfogadás és integráció felé haladnak, de a szórásból arra lehet következtetni, hogy a véleményekben jelentős eltérések mutatkoznak. Mint korábban jeleztük, az egyenlőtlenségről kialakult pesszimista képet a 30 évvel későbbi tanulmány megerősítette, ezzel szemben az etnikai küzdelmekre vonatkozó pesszimista várakozások a nyugati társadalmakban kevésbé igazolódtak, melynek magyarázata életkori, a fiatalok több etnikumú környezetben nőnek fel.

Az is kérdés, hogy a nyugati társadalmakra vonatkozó óvatos optimizmus hogyan alakul át strukturális és kulturális folyamattá ezekben a társadalmakban. Bár az integráció feltételei fokozatosan megteremtődnek, a multikulturális társadalom nem okvetlenül valósul meg. A nyugati társadalmakban két ellentmondó kép alakult ki az integrációról, az egyik az igazi multikulturális társadalom, a másik a bevándorló kultúrák asszimilációja. Az első az optimista forgatókönyv, de ez ma még vita tárgya. A pesszimisták szerint ez soha sem fog megvalósulni, a bevándorló kultúrák presztízse nagyon alacsony. A multikulturális társadalom kritikusai az etnikai csoportok közötti konfliktusoktól tartanak, és egyetlen megoldást látnak, az integrációt és asszimilációt. A teljes integráció azonban több évtizedet vesz igénybe, és addig etnikai konfliktusok várhatók, a folyamatot idegengyűlölet kíséri majd.

A fiatalok pozitív irányultsága esetén, akik a szélsőséges nacionalista nézetek iránt kevésbé fogékonyak, a bevándorlók integrációja sikeres lesz, és valóra válik a multikulturális identitás.

Galló Judit

Szuverenitás és kis államok: mennyire szuverének?

von Petersen, Nikolaj: *Sovereignty and Small States: How sovereign are they?* = Romain Kirt/Arno Waschkuhn (Hrsg.) *Kleinstaaten-Kontinent Europa, Probleme und Perspektiven*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden. *Schriften des Zentrum für Europäische Integrationsforschung*, 35. 2001. 159–167. p.

Napjainkban a szuverenitás alapjaiban vitatott fogalom lett. Elsősorban az úgynevezett nemzetközi kapcsolatok angol iskolája hatására alakult ki vita a kis államokról és a szuverenitásról. A kis méret és szuverenitás együttes tárgyalása a szuverenitásra mint változóra utalhat, mellyel az államok adott jellemzőik, méret, gazdasági fejlettség, politikai érettség stb. szerint rendelkeznek. A tömör válasz arra a kérdésre, hogy a kis államok mennyire szuverének az, hogy ugyanannyira, mint bármely más állam. A válasz alapigazságokat tartalmaz, miszerint a szuverenitás abszolút és oszthatatlan. Az Egyesült Nemzetekben, mely szuverén államokból áll, ez az „egy állam egy szavazat” elvben fogalmazódik meg. Másodszor, az állam és szuverenitás olyan, mint egy pénzérme két oldala, azok az entitások, melyek formálisan nem szuverének, nem államok. Harmadszor, a jelen nemzetközi rendszer, mely az 1648-as vesztfáliai békéhez nyúlik vissza, szuverén államok rendszere. Negyedszer, a szuverenitást az azzal rendelkezők nagyra értékelik, mert tekintélyt és befolyást jelent számukra.

Mindezek szoros kapcsolatot teremtenek az állam és a szuverenitás, valamint a között, ahogy a nemzetközi rendszert több mint három évszázada szervezik. Ez a rendszer változhat és bizonyára változni fog a globalizáció nyomán, amikor sok, az államnál jelentősebb szereplő lép színre. Olyan irányba haladunk, ahol, James Rosenau szavai szerint, a nemzetközi rendszer szuverenitás-függő szereplőkből (államok) és szuverenitás-szabad szereplőkből (a többiek) áll. Ez azonban a jövő, a jelenben az államiság érték. A formálisan szuverén államok között azonban jelentős különbségek vannak, melyek legalább három módon mutatkoznak meg: a szuverenitás megszerzésének, megvédésének és gyakorlásának módjában, valamint abban, hogyan játsszák a szuverenitás-játszmát.

A szuverenitást hagyományosan saját erőfeszítésekkel érik el, történelmileg azonban a hagyományos államépítés és a külső kardforgatás a megszerzésének eszközei. A XX. században az államalkotás egyre nemzetközibb, a saját erőfeszítéseknél a külső elismertetés fontosabb. A gyarmatbirodalom, újabban a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása után játszódott le ilyen folyamat. A nemzetközi közvetítés és elismerés után kialakult államok gyenge államok, de nem a méretük, hanem a politikai intézményeik érettsége, a civil társadalom léte alapján. Vannak nagyon erős kis államok, például a skandinávok. A valódi szuverenitás kérdése a kicsi, gyenge államoknál merül fel, melynek súlyos következményei lesznek az európai rendre és európai integrációra. Maga az Európai Unió erős, de nem szükségszerűen nagy tagállamokból áll. A jelenlegi bővítési folyamat a jelölt országok gyors, erős országokká való átalakulására épül, mely a csatlakozásig nem valósul meg.

Az államok nem tudják egyenlő mértékben gyakorolni a szuverenitásukat. A „gyakorlati” szuverenitásnak két oldala van, a belső autonómia és a külső befolyásolási képesség. A belső szuverenitás gyakorlására nem minden állam képes egyenlő mértékben. Az alkotmányos autonómia előfeltétel az államiság fennmaradásához, e nélkül a szuverenitás csak névleges, mint a szovjeturalom alatt lévő országok esetében. Az autonómia csökkentése előnyöket is jelent a jólét, illetve más államok politikájának befolyásolása révén. A külső befolyás mértéke az adott államtól, az adott rendszertől függ. A jelenlegi Európai Unióban a kis államoknak, a korábbiaktól eltérően jobb lehetőségeik vannak a döntéshozatali mechanizmusba való beleszólásra. A belső autonómiát azonban az integráció jelentősen befolyásolja.

A szuverenitás-politika azt jelzi, hogy az államok konkrétan hogyan kezelik a szuverenitás két oldalát, az autonómiát és a befolyásolási képességet. Georg Sørensen háromféle államot különböztet meg: a posztgyarmatit, a modernet és a posztmodernet. A posztgyarmati a korábban említett gyenge állam. A modern állam tipikus vesztfáliai állam,

erős civil társadalommal és jól integrálódó nemzetgazdasággal, szuverenitását csak háború idején kérdőjelezi meg. Tipikus modern államok a nyugat-európai államok az integráció előtt. A posztmodern állam is erős, de az autonómiát viszonylag alacsonyabb szintre teszi, a befolyásolási képességet viszonylag magasabbra, mint a modern állam. Az integrációval járó behatásokat hajlandó elfogadni. Az ilyen erős és gazdag állam magabiztos, bízik saját értékeiben, jóléti előnyöket élvez a nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvételből, és ebben a környezetben befolyással bír a külső fejleményekre. A posztmodern állam még alkotmányos autonómiájára való hatásgyakorlást is elfogadja, és itt már egy határ átlépéséről is szó lehet, amikor a szövetség vagy Unió saját szuverenitást szerez. Minél nemzetközibb és globalizáltabb egy állam, annál inkább keresi a posztmodern állam szerepét.

A modernség és posztmodernség közötti különbség gyakran választás és prioritás kérdése. A méret nem mindig határozza meg, milyen választások és prioritások vannak. A kis, erős államok azonban valószínűleg posztmodern szerepet választanak, kölcsönösen függő helyzetük miatt, befolyásuk a hagyományos, modern játszmában, ahol a nagyhatalmak jelentősek, korlátozott. A nagy országoknál jobb lehetőségeik vannak a posztmodern feltételek lehetőségeit kihasználni. Az ilyen államok hajlandók a formális szuverenitásról lemondani azért, hogy egy nagyobb közösség részei legyenek. Nem minden kis állam hajlandó erre. Például Dániában hat népszavazást tartottak az EU-csatlakozásról, és 1992-ben a csatlakozást a nemzeti politikai autonómia bizonyos védelme mellett fogadták el. A dán eset azt bizonyítja, hogy a kis államok szuverenitásukra különféle módon tekinthetnek, és azt, hogy a modern állam koncepciójának még egy nyitott és erőteljesen nemzetköziesedett nyugat-európai országban, mint Dánia, is van vonzereje.

A tanulmány nem adott világos választ a kérdésre, hogy mennyire szuverének a kis államok, az azonban látható, hogy a jelen európai vagy nemzetközi rendszer nem veszélyezteti a kis államok formális szuverenitását. A fő problémát a gyenge államok jelentik. Bizonyíték van arra is, hogy a kis államok előnyben részesítik a posztmodern szerepet, még ha a szerző országa, Dánia, nem is ezt bizonyítja.

Galló Judit

A közép-európai szláv nemzeteknek új szolidaritásra van szükségük

Puchovský, Maroš: Poliaci, Slováci, Česi a Lužický Srbi – čas vnútornej voľby. = Slovenské pohľady, IV+119. roč. 2003. 4. no. 4–5. p.

Közép-Európában, a nyugati és a szláv világ határán mintegy 55 millió szláv – lengyel, szlovák, cseh és szorb – él. Igen közeli nyelvrokonságuk tényét mi sem mutatja meggyőzőbben, mint az, hogy nemzeti nyelveik révén tolmácsok-közvetítők nélkül értik meg és egészítik ki egymást.

Történeti tapasztalataik is hasonlóak, hiszen éppen ezek a népek-nemzetek voltak már annyiszor szenvedő alanyai a Nyugatról, rendszerint háborúkkal érkező, illetve háborúhoz vezető civilizatórikus misszióknak. És: ezek a nemzetek kényszerültek átélni az évszázados elnemzetlenítő akciókat, mindannak elpusztítani akarását vagy elpusztítását, ami szláv. Csupán az éppen elmúlt évszázadban ötféle, egymásnak teljesen ellentmondó rezsim akarnokságai bélyegezték, alázták meg őket.

Mindig a közös gyökerek tették számukra lehetővé, hogy ebben a közép-európai régióban, az öröklét igényeivel uralkodó ellenséges környezetben továbbra is fennmaradjanak, esetenként hallatlanná téve bitorlók parancsait és céljait. Most, amikor a nyugati struktúrák átvételével kapcsolatban sok ügyet a szóban forgó nemzetek hozzájárulása nélkül döntöttek el, ismét szükség van a szellemi-kulturális szolidaritás megerősítésére.

Bár az EU-ba és a NATO-ba való belépés folyamata a térségben még egészen be sem fejeződött, a gazdaság – az ipar és a kereskedelem – túlnyomó hányada máris a nyugati multik kezén van, és övük a közép-európai bankvilág és tömegközlés is. Úgy tűnik, kevés a híja annak, hogy a közép-európai szlávsgot vastagon lepje el a nyugati civilizáció máza, ez az egyáltalán nem kívánatos liberális képződmény.

Ezért van sürgető szükség a szóban forgó nemzetek mély belső önvizsgálatára, annak újonnan való tudatosítására, hogy valójában mi is a szlávsg lényege.

„Amennyiben – írja a szerző, a tartós dolgokkal fogunk keresni, és nem hagyjuk magunkat elvakítani a kérészt életű ügyek vörös fényeitől [sic!], amennyiben közösen határozzuk meg kultúránkat és szellemi világunkat, amennyiben tudat alatti szolidaritásunkat tudatos kötelékké tudjuk változtatni, akkor esélyünk van arra, hogy Közép-Európa, amely a szlávsg szülőhelye volt, újjászületésének is a helyévé váljék. Szlávok vagyunk, a nyelv hordozói. Ez a küldetésünk, egyetlen tulajdonunk. A mostani világ viharai múltán a hit, a család és a nemzet gondolatkörében kilátásunk van arra, hogy saját civilizációs körzetet hozzunk létre. Ennek ugyan változatos formái lehetnek, ám tengelyében a szláv nemzetek szellemi-kulturális szolidaritása áll. De ezt mi magunknak kell akarnunk. Ha a szláv civilizációt előbb a szívünkben és gondolkodásunkban alakítjuk ki, akkor előbb vagy utóbb a világ előtt is megjelenik.”

Futala Tibor

Nemzetiség és etnicitás – relatív identitások Délkelet-Európában

Brunnbauer, Ulf (Hrsg.): Umstrittene Identitäten – Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa. Frankfurt/M etc.: Peter Lang, 2002. 233 p.

Az osztrák, német, brit, olasz és francia balkanológusok együttműködésével készült, 1999-es gráci tanácskozás eszmecseréjére visszanyúló kötet a csoportidentitások angolszász eredetű kritikai elméletét (F. Barth, H. Tajfel stb.) alkalmazza a Balkán 20. századi etnopolitikai folyamataira, melyek a század végén ex-Jugoszlávia népeinek konfliktusához is elvezettek.

Brunnbauer gráci történész bevezetőjében emlékeztet: a helyenként és időnként olyanra felértékelődő *nemzeti*, illetve *etnikai* identitás korántsem jelenti a csoportidentitások összességét egy-egy többségi vagy kisebbségi kollektívum esetében. Sajnálatosan él és hat a kettő egymásra vonatkoztatása és összevonása („etno-nemzeti” felfogás), ami alapjában visszaélés a fogalmakkal, hiszen bármely etnikai identitás családi, szociális, kulturális, táji, foglalkozási stb. csoportok megannyi eltérő sajátosságát veszi fel, egyéni életutak mentén szerveződve, mielőtt „etnikai” vagy „nemzeti” tudatban összpontosulhatna. A csoportokon belül egyrészt tehát nem alapvetően döntő mozzanat valamilyen egyirányú etnikai meghatározottság, másrészt a csoportok *interetnikus* formációban vagy identitást váltó formában is megjelenhetnek. A különböző identitások a korhelyzet, a társadalmi-politikai környezet függvényében más-más hierarchia szerint és változó-

kony formában épülnek egybe. A hierarchiák sorában csak az egyik a tiszta etnicitás kívülről élesztett populizmusa és pszichózisa. Ez gyakran csupán behelyettesít etnikai tekintetben közömbös gazdasági, szociális érdekeket (vágyakat és sérelmeket); jó példa erre a posztkommunista országok hirtelen megjelenő etnikai feszültségeinek és katasztrófáinak a sora, aminek téves, bár népszerű hasonlata a gőz kiszabadulása a fedőt vesztett f a z é k b ó l .

Releváns meghatározó erővé akkor válik az etnicitás, ha egy adott nagycsoport – adott történelmi konstellációban – valamennyi döntő identitásjegyet („kontextus”) képes kezbe fogni, ami általában nem spontán, hanem politikailag, ideológiailag serkentett folyamat. Brunnbauer (és forrásai) szerint ez a nemzetállamok létrejöttének is a képlete: az etno-nemzeti azonosságtudat kifejlődése a szuverén államiságnak nem feltétele, hanem eredménye. (Talán igaz a klasszikus nemzetállamokra, de mit kezdenénk például Németországgal, vagy általában a kelet-közép-európai politikai alakulatokkal?) Ugyanakkor az „állam”, ha már létrejött, hatalmi eszközeivel, intézményi struktúrájával a többségi etnicitás fölénybiztosításának, az etnikai szisztematizálásnak, asszimilálásnak hatékony közege. A szociálkritikai nézőpont logikus követelménye az „etnikai”, illetőleg „nemzeti” minőség lehető legkonkrétabb környezeti megközelítése és be- és elhatárolása („boundaries”). Szembenállása a korábbi, egyoldalúan „kulturalista” szemlélettel természetesen hajlamos a kulturális meghatározók (etnográfia, nyelv, vallás stb.) mellőzésére, ami ilyen oldalról kevésbé válik előnyére. A megközelítés ugyanakkor az etnikai kisebbségeket és többségeket egyazon szociális struktúrában helyezi el, képes ezeket egymás mellett és egymás függvényében vizsgálni. A látásmód esetenként érdekes és lényeges következtetésekhez vezet, bizonyosan nem alkalmazható etnikai, illetve nemzeti kérdésekben egyetemlegesen és kizáróan.

Az egyes résztanulmányok a fenti megközelítésben ragadják meg a Balkán múlt- és jelenbeli etnikai folyamatainak néhány karakteres mozzanatát. Ezek, a délszláv térség mellett, kevésbé ismert etnikai régiókba vezetnek (Koszovó, Macedónia, Görög-Makedónia). C. Leutloff (Max Planck Institut, Halle a. d. S.) a 180 ezernyi krajainai-szerb menekülttel foglalkozik, akiket a horvát katonai erő visszatérése mozgatott a szerb központok felé, hogy megcsalatkozzanak a „nemzeti”-szerb pártfogás valós értékében: belgrádi felbujtás nyomán föllángolt etno-nemzeti érzésük gyorsan alábbhagy (új helyükön „tahónak” minősülve), annál elevenebben kel életre regionális tudatuk. Ellenpélda a szlovéniai Bela krajina maroknyi ősi szerbségének megállapodott (bár asszimilációba tartó) etno-regionális öntudata. Ch. Promitzer (Grác) mutatja be a sokáig csak etnográfusok által számon tartott szórvány archaizmus és „jugoszlavizmus” között hullámzó arculatát, megkockáztatva a gondolatot, ami szerint a kutatás nélkül talán el sem jutott volna etnikai öntudatáig. A koszovói és macedóniai iszlamizált romák valóban kuriózus kisebbségének szenteli elemzését G. Duijzings (London): velük egyféle szub-etnikumról van szó, amely előbb az albanizálódás útján remél megváltást a cigány besorolás vigasztalanságából (az „etnikai utánzás” elméleti kategóriája szerint), majd – az etnikai elv, egyszersmind az albánellenesség jugoszláviai felfuttatása során – disszimilál: így jelennek meg csoportjaik, először az 1991-es népszámlálás adataiban, „egyiptus” (egupt) megnevezéssel. A krusevói vlachok (Macedónia) minden szlavizálási kísérletnek ellenálló identitási hagyománya: a lokális és urbánus tudatba „rejtett”, deklaráción inneni etnicitás, amelyet csak újabban kezd elnyelni – K. Browns (Providence) résztanulmánya szerint – a Krusevóba beáramló falusi tömeg. A kötet-szerkesztő egyéni tanulmánya a bulgáriai pomákokkal foglalkozik, szemléltetve az etnikai revízió kísérleteinek kitett identitás példáját. E bolgár anyanyelvű moszlimokat a

bolgár nacionalizmus újra és újra igyekezett bevonni a „nemzet-testbe” (utoljára a kommunista rendszer is a névbolgárosítás útján), kevés sikerrel. A nacionalista nyomás a rendszerváltás óta két irányból is hat: egyszerre bolgár és török részről. A „váltó” identitástudat típusáról ad számot két további tanulmány (macedón szörvány, albán migráció Észak-Görögországban): az eredendő etnicitás „görög” álcázása itt a gazdasági és szociális érvényesülés identitási stratégiáját jeleníti meg (P. Vereni, Velence; G. de Rapper, Marne-la Vallé).

Komáromi Sándor

„A régiók Európája” a Német Szövetségi Köztársaságban?

Knodt, Michele: *Europäisierung regionalen Regierens: Mit Sinatra zum „autonomieorientierten Systemwechsel” im deutschen Bundesstaat? = Politische Vierteljahresschrift*, 43. Jg. 2/2002. 211–234. p.

Az európai integráció útkeresésének hosszú évtizedei során a célrendszerek, stratégiák és folyamatok elemzése, kalkulálása lassan önálló szakirodalmi ággá nőtte ki magát, amit a téma kommunikációs környezete, némi nagyzással, már is diszciplínaként emleget: „integráció-tudomány”. Az integrációs elemzések sokkal inkább az útkeresés, a tervezés és egyeztetés, a döntés-láncolat gyakorlati előkészítését vagy kontrollját szolgálják, azaz a politikai cselekvés részei: szempontokat és összefüggéseket vesznek górcső alá, hogy a cselekvést adott elképzelés szerint orientálják és befolyásolják. A szerzők gyakran a cselekvő politika frakcióinak szócsöveként fungálnak. M. Knodt tanulmánya, melynek koncepciója egy workshop keretei között formálódott, például egyetlen, elszántan érvelő állásfoglalás a német föderatív rendszer olyan irányú reformja mellett, ami a „régiónk Európája” elvet követő integrációs stratégiába simul bele.

Az európai egységesülési folyamat jelölésére, a létforma mellett mindenekelőtt a résztvevő államok belső struktúráinak átalakulása (felelősség- és hatalom-megosztás stb.) szempontjából, polgárjogot nyert az „európaizálódás” fogalma. A német szakirodalom kezdettől fogva arra az elképzelésre rendezkedett be, amely szerint az európaizálódás csekélyebb mértékben fogja érinteni struktúráiban a német szövetségi államot, mint amennyire az a homogén felépítésű egységállamok esetében várható, lévén, hogy a föderáció tartományi autonómiáinak „kooperatív” együttese „kicsiben” – egy főközpont, sok alközponttal – eleve az Európai Unió szerveződési formájának felel meg. A képletben azonban akkor még nem szerepelt az átalakítás regionális elve, amely – a főközpontokra szűkített cselekvési kör helyett – a régiók autonómiáját helyezi előtérbe, vagyis az alsóbb szintekre telepíthető kompetenciákban gondolkodik. (Más oldalról megfogva, ez az együttműködés „szubszidiaritás”-elve.) Ez az elképzelés lényegében a ’90-es évek végére vált cselekvésre érett koncepcióvá; „autonómia”-elvű stratégiaváltásként is definiálják, valaki pedig kitalálta rá a bizonyára felejthető „Sinatra-doktrina” elnevezést – a kitűnő énekes „*I did it my way...*” című dala nyomán. Mint európai közös napirend Maastricht után kezdett felfejlődni (Amsterdam: 1997, Nizza: 2000). A változás jelei Németországon belül korán érzékelhetővé váltak a tartományi szintű politizálás szintjén, a német „föderalizmus-kutatás” viszont csak vonatottan követte a fejleményeket.

Korábban éppen ellenkező irányban indult el a német szövetségi berendezkedés „európai” reformja: elkezdtek erősíteni a központi funkciókat, úgyhogy a kritikai megítélésben lábra kapott a „leplezett egységállam” kitétel. A trend kitartott egészen a ’90-es évek derekáig. Ezt követően jelentkeztek az első reflexek, amelyek az elvesztett tartományi kompe-

tenciák irányába mutattak vissza, illetőleg az azon túli regionális legitimáció felé tapogatóztak. Az alakuló félben levő szemléletváltás jelei természetesen tartományi szinten mutatkoztak, EU-miniszteri értekezletek felszólalásai, illetve a tartományi politikusok hazai felszólalásai, átiratai stb. artikulálták. A fellépés főként a feladatokra szabott szubvenciók megszerzése körül szerveződött, vezérmotívuma általánosabb síkon pedig: a tartományok közötti, „szolidáris” elvű (a német keleti bővítés során szinte bebetonozott) költségvetés-kiegyenlítés témája volt és maradt. Szóvivői természetesen a tehetősebb és dinamikusabban fejlődő tartományok (főként a déliek tartoznak közéjük: Bajorország, Baden-Württemberg, Hessen), amelyek úgy érzik: sokat veszítenek gazdasági eredményeik hasznának kiegyenlítő jellegű újraelosztásán. Beadványukra az alkotmánybíróság 1999-ben egyébként 2005-ös határidővel kötelezte a parlamentet a kiegyenlítési rendszer revíziójára. Az erős tartományok törekvése, a szolidaritás eszméjét nem megtagadva, a „verseny-föderalizmus” a jelenlegi „kooperációs” helyett. Ennek intézményesítése (a német szövetségi állam alaptörvényére kihatóan) a tartományi vezetés státusának megfelelő megerősítést jelent, tökéletes összhangban a regionális autonómia új európai felfogásával. A téma furcsán keresztbe szántja a politikai pártok stratégiáit: adott tartományokon belül, a kialakult pártpaletta szerint, a jobboldal teljes mellszélességgel sorakozik fel mellé, míg másutt csak félszívvel megy utánuk; a szocialisták ezzel szemben, kompromisszum jelleggel, a kör négyesítésével próbálkoznak („szolidáris verseny-föderalizmus”) és nyernek teret. Elemzésre váró kérdés: a tartományi érdekellentétek milyen mértékben hordozzák a konfliktus veszélyét magára a szövetségi struktúrára nézve? A „régión Európája” az egységesülés biztonságának eszközeként veti be az autonómia-elvű stratégiát, bizonyos, hogy az NSZK-ban sem destabilizálni fogja a federalizmust, hanem remélhetőleg olyan, differenciált és dinamikus formában alakítja át, amely jobban megfelel majd az új követelményeknek. E differenciált struktúra az egyes tartományok és a központ viszonyát tekintve alkalmasint dualista karaktert nyer majd, akár csak az uniós tagállamoké is Brüsszelhez.

Komáromi Sándor

Multikulturális, multietnikus és multifelekezetű Bosznia-Hercegovina: Mítosz és valóság

Simmons, Cynthia: A Multicultural, Multiethnic, and Multiconfessional Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality. = Nationalities Papers, 30. vol. 2002. 4. no. 623–638. p.

1992 elején a „három m”, azaz multikulturális, multietnikus és „multifelekezetű” Bosznia-Hercegovina vált csatakiáltássá a széteséssel szemben, mégsem lehetett elkerülni a katasztrófát. Sőt, éppen az ország szerepe a kultúrák, vallások és történelem kereszteződésénél tette őt a Jugoszláviában kirobbanó háború legvédtelenebb köztársaságává. Az ország mára sokkal kevésbé „multi”, és annak vizsgálatát, hogy miért és hogy merre tartson, a múltban kell elkezdenie. A tanulmány bemutatja, hogy a multikulturalizmus fogalmát tanulmányozni és támogatni kell – a nemzetközi közösség segítségével –, hogy a demokratikus intézmények és gyakorlat megerősödhessen Bosznia-Hercegovinában.

Multikulturális, ahogyan a dolgozat definiálja, egy olyan demokratikus állam ideálját jelenti, amelyben a társadalom különböző tagjai ismerik, értékelik és tisztelik egymás kultúráját. Bár korábban úgy tűnt, hogy a multikulturalizmus politikai demokráciához vezet, ma már inkább a fordítottja érvényes: a valódi multikulturalizmus elkerülhetetlen-

nül politikai demokráciát eredményez. Bosznia lakói mindig is úgy tekintettek az országra, mint a kölcsönös tisztelet földjére. Ez a „helyi” multikulturális hagyomány mindenképpen jó táptalaja lehet a kialakítandó demokráciának. Az pedig, hogy milyen gyorsan sikerül megteremteni ezt a demokráciát, azon fog múlni, hogy mennyire maradt fenn, illetve mennyire lesz jelen a multikulturalizmus az ország életében.

Sokan hajlamosak voltak leegyszerűsíteni a Jugoszláv háború okait, és ráaggatni a szokásos sztereotípiát, azaz hogy „ösi viszályok” miatt törhetett ki a Balkánon, egy olyan régióban, ahol törzsek vívnak háborút, és általános primitívség uralkodik. Ezt a sztereotípiát, ami 1918 után alakult ki, a kezdetektől fogva támadták. Korábbi tanulmányok közül több is bemutatta, hogy a hiedelemmel ellentétben nem multietnikus és többvallású területről volt szó, hanem olyan térségről, ahol a természeti adottságoknak köszönhetően egymástól meglehetősen elzártan – és talán éppen ezért, békében – éltek a különböző népcsoportok. A viszályok mindig valamely nagyhatalom jelenlétével voltak kapcsolatban.

A multietnikus és többvallású terület kialakulása éppen a különféle szomszédos hatalmak megjelenésével magyarázható. Az „erre járó” népek hatására keveredett a keleti és a nyugati kultúra, az iszlám és a kereszténység. A többféle kulturális hatással magyarázzák többen az itt lakók legendás toleranciáját. Ezen túlmenően, muzulmán értelmiségiek az iszlám tanítását is felelősen tekintik, hiszen az az emberi másággal szembeni toleranciát hirdeti. Ez a vallási tolerancia eredményezhette, hogy a 15. század végén, a Spanyolországból elűzött szefárdi zsidók itt menedékre találhattak és letelepedhettek. Különösen Szarajevó vált a többvallású Bosznia szimbólumává, ezért is hívták Európa Jeruzsálemének. Egy szarajevói író, Karahasan fogalmazta meg, hogy a város, bár etnikailag és vallásilag különálló csoportokból épül fel, a városközpontban ezek a csoportok találkoznak, kereskednek, beszélgetnek, tagjaik házasságot kötnek egymással. Ő írta le azt is, hogy Szarajevó kulturális pluralizmusától elrettenve, a nyugati nemzeti városai nemhogy nem fogják megvédeni a várost, de hozzá fognak járulni a lerombolásához. Az 1993-ban kiadott írás mintha a jövőbe látott volna.

Bosznia-Hercegovina a Balkán olvasztótégelyét testesíti meg. A muzulmán hit, a kultúrák találkozása és a házasságok mind hozzájárultak ahhoz, hogy ilyenné váljon. Ez utóbbiak fontos szerepet játszottak abban, hogy az emberek megismerjék, és toleránssá váljanak egymás kultúrája iránt. Ez a trend érvényesült a volt Jugoszlávia idején is, ahol kifejezetten bátorították a vegyes házasságokat.

A múlt vizsgálatok azonban kiderül, hogy a pozitív jellemzők a gyakorlatban azért mégsem testesítették meg teljesen az ideálokat. Szarajevó, mint említettük, büszkeséggel emlegeti, hogy menedéket adott az üldözött zsidóknak. Moritz Levy könyve azonban bemutatja, hogy az ottomán uralom alatt, bár tolerancia uralkodott, nem mindenkit tekintettek egyenlőnek. A hétköznapiakban többféle megkülönböztetés érte a zsidókat és a nem muzulmán vallásúakat, például a ruházódás, a fegyverviselés stb. terén. A hátrányos megkülönböztetés legfontosabb eleme azonban az volt, hogy a nem muzulmánok jogait semmiféle törvény nem védte. Az Osztrák–Magyar Monarchia uralmával a muzulmán bosnyákok hatalma kezdett elhalványulni. Egyformán kezelték mindenkit, sőt, az agrárreform során bátorították külföldi telepesek megjelenését, és ezzel még inkább sokszínűvé tették a térség etnikai térképét.

A bosnyákok hatalmának valódi hanyatlása 1918 után következett be, amikor a korábbi földbirtokosok elvesztették földjeiket, elszegényedtek, és sokan a kivándorlást választották. A két világháború között fokozatosan nőtt a horvát és szerb népesség hatalma. Ez és a muzulmán elit gyengülése lehetővé tette a gazdasági és politikai egyenlőség kialakulását. Mivel azonban ez a folyamat túl radikális volt, és túl gyorsan ment végbe, ellen-

szenvet keltett a muzulmán elitben, miközben a keresztény népességben az igazságos újraelosztás érzetét váltotta ki. A lezajlott folyamatok eredményeképpen mindenestre a 20. század közepére már nem a vallás, hanem az osztályok közötti hovatartozás vált meghatározóbb jellemzővé. A társadalmi pluralizmus megerősödött, és Bosznia-Hercegovina a II. világháború idejére kulturálisan meglehetősen egységes országgá vált.

A 20. század végén Szarajevó még mindig az „unikulturális” város volt sokak számára. Bár a magánéletben jelen voltak a kulturális különbségek, az ott lakók magával a várossal azonosultak. Ez a kozmopolita karaktere tette a háború kitörésekor a nacionalista támadások gyors célpontjává. Vannak, akik a támadásokat úgy tekintik, mint magának a város fogalmának a megtámadását. Ők a nacionalizmus–multikulturalizmus konfliktusát a vidék–város konfliktusaként értelmezik. Míg a város jelenti az ideált, a legmagasabb civilizáció megtestesülését, a vidék, a falu a népi hagyományokat, a kulturális elmaradottságot képviseli. Mások szerint azonban a vidék és város különbözőségét nem feltétlenül ellentétként kell felfogni, hanem mint a fejlődés folyamatosságának megtestesülését.

Bosznia évszázadokon át multikulturálisnak tekintette magát, bár nem testesítette meg mindig ezt az ideált még Szarajevó sem, ahol egyes időszakokban a különálló és nem keveredő szomszédságok sokkal inkább meghatározták a város képét, mint a központban keveredő sokaság. Ennek ellenére a kultúrák és etnikumok keveredése megeremtetten a valódi multikulturális társadalom lehetőségét, ami táptalaja lehet a demokratikus átalakulásnak, míg a demokratikus intézmények kialakítása segíthet az igaz, valóságos multikulturális társadalom létrehozásában.

Barna Judit

Kalinyingrád mint az EU és Oroszország közötti partnerség próbaköve

Kortunov, Sergej Vadimovič: Kaliningrad kak problema rossijsko–europejskogo partnerstva. = Meždunarodnaâ žizn', 2003. 2. no. 76–88. p.

A potsdami konferencia 1945. június 17-e és augusztus 2-a között döntötte el, hogy a hitleri Németországot milyen területi veszteségek érik. Königsberg és régiója így került szovjet fennhatóság alá. A szovjetek közigazgatási egységként 1946. április 7-én szervezték meg a kalinyingrádi területet (a továbbiakban: KT), majd júniustól magát a várost is Kalinyingrádnak nevezték el. A KT határait és azok sérthetetlenségét a Szovjetunió az érdekelt államok egész sorával szerződéssel biztosította. A birodalom megszűntével az utódállam Oroszország lett, s így mind a város, mind a KT Oroszország elidegeníthetetlen részeként létezik.

Ennek ellenére időről időre bel- és külpolitikai nyugtalanság lobban fel a város és a terület körül, nem utolsósorban azért, mert kereskedelmi és gazdasági jelentősége legalább annyira meghatározó, mint a politikai. Az egységesülő Európa és Oroszország egyaránt tisztában van ezzel, az USA nemkülönben, bár a kalinyingrádi ügyekben eddig igazán csak a háttérben maradt.

Napjainkra – s ez felettébb pozitív fejlemény – Oroszország az EU-tól és az érdekelt (tagjelölt és EU-tag) államoktól egyaránt olyan hivatalos állásfoglalások birtokába jutott, miszerint Oroszországgal szemben területi igényeik nincsenek, s többek között Kalinyingrádot és a KT-t is orosz felségterületnek tartják. Mindez az oroszok számára

nyugodt politizálásra ad lehetőséget a „Kalinyingrád mint Oroszország együttműködő régiója” pozíció védelmében.

Az oroszoknak a dolgok jelenlegi állása mellett kevésbé kell komolyan venniük az egyre több nem hivatalos ötletet a város és a KT jövőjéről. Ezek lényege: átmeneti formák bevezetésén keresztül, az Oroszországhoz tartozás fokozatos lazításával elérni azt, hogy a város és a KT vagy valamiféle autonóm képződmény legyen, vagy pedig egy baltikumi államszövetség, sőt: Litvánia vagy Németország egyik tartománya.

A szóban forgó nem hivatalos javaslatok, esetenként: követelések azzal érvelnek alaptalanul, hogy a potsdami döntés csak ideiglenes érvényű, s egy idő után nemzetközi fórumokon újjálag napirendre kell tűzni a kérdést.

Szóvá kell tenni azt is, hogy a nem hivatalos nyugati tényezők egyáltalán nem kezelik barátságosan a várost és a KT-t, és a médiában rossz és igaztalan arcualakítást folytatnak róluk. Benne a fő „szólamok” a következők: a területre atomtűőrt telepítenek; az orosz vezetők a térséget el akarják adni a németországi orosz adósságok törlesztése fejében; A KT-n keresztül özönlik be Oroszországba a bűnözés, az alvilág; Moszkva vissza akarja állítani a térség izolációját, a KT speciális gazdasági zónává történt engedélyezése előtti állapotot. Ezekből az állításokból egy szó sem igaz. Annak bizonyul viszont valamennyinek az ellenkezője: a régióban minimálisra csökkentették a fegyveres erők létszámát; Németországot sikerült beruházásokra megnyerni a területen; a bűnözésben vannak sokkal fertőzöttebb régiók nála; a terület 2010-ig szóló fejlesztési terve az EU-val felfűződő partnerség alapján áll.

Noha az oroszok az utóbbi időben is több olyan javaslatot készítettek, amelyek a partnerség erősítését kívánják megvalósítani, az EU-val kötött megállapodás keretében. Az Unió ezeket azzal hátrította el, hogy a partnerségről és együttműködésről szóló 1994. évi EU–orosz szerződés jegyében nincs akadálya a további előrelépéseknek. Az együttműködés felgyorsítását célzó orosz gesztusok sem „hatják meg” az EU-t, amely esetenként mintha nem is tartaná partnereknek őket.

A schengeni elhatározással újabb akadály is keletkezett a „partnerkedés” kiszélesítése dolgában. Ez negatív módon hat majd ki mind az áruforgalomra, mind a személyi kapcsolatokra (1 millió emberről van szó). Egy orosz küldött Schengen végrehajtásáról szóló tárgyalások első fordulóját után így nyilatkozott: „A Kalinyingrádért folyó ütközetnek ezt a szakaszát elvesztettük. Gyakorlatilag, ugyan más néven, de tranzit-vízumot erőltettek ránk.” Bár azóta pozitív irányba mozdult el az ügy, ez akkor is az EU érzéketlenségét mutatja az együttműködni olyannyira kész partnerrel szemben.

Mindent összevetve: az EU-val történő egyezkedések során az orosz álláspontnak szilárdnak és határozottnak kell lennie, azaz azt kell képviselnie, hogy Kalinyingrádban és a KT-n egyetlen oroszellenes megoldásnak sincsenek meg a lélektani, szociális és gazdasági feltételei, a politikaiakról nem is beszélve. Ezért az orosz fél az együttműködési funkciók kiemelt támogatását tartja fő feladatának. „In hoc signo” az EU-tól elvárja, hogy

- garanciákat kapjon a 2010-ig szóló orosz szövetségi célprogram kalinyingrádi részének támogatásához,
- ugyancsak garantálják számára a KT különleges gazdasági zónaként való kezelésének stabilitását,
- folytassanak közös tárgyalásokat egy beruházás-finanszírozási korporáció létrehozásának lehetőségeiről,
- kapjon támogatást a *Kalinyingrád mint Oroszország együttműködő régiója a 21. században* c. ismeretterjesztő és marketingkiállítás ez évi megrendezéséhez,

- Moszkva és az EU részvételével koordinációs szervezetek létesüljenek a Kalinyingrádban és a KT keretében folyó beruházások és egyéb munkálatok meggyorsítására. (E szervezetek mögöttes intézménye lehetne egy nemzetközi elemző központ kalinyingrádi székhellyel.)

Futala Tibor

Cionizmus, Izrael és az arabok

Gilland, Bernard: *Zionism, Israel and the Arabs*. = *Contemporary Review*, 282. vol. 2003. 1644. no. 27–32. p.

Mivel ellenszegültek Róma uralmának, a palesztinai zsidókat lemészárolták, a túlélőket pedig kiutasították, és szétszórták a birodalom területén 132–135-ben. Ők azonban soha nem adták fel a reményt, hogy egyszer visszatérnek, és várták az isteni segítséget. Zvi Kalisher fogalmazta meg először a 19. században, hogy a zsidóknak aktív szerepet kell játszaniuk visszatérésükben, és az ő gyarmatosítási terve vezetett a Jaffa közelében található Mikveh Yisroel mezőgazdasági iskola alapításához 1870-ben.

III. Sándor trónra kerülése 1881-ben a zsidóüldözés időszakának eljövételét jelentette. 1881 és 1914 között több mint 2 millió zsidó vándorolt ki Oroszországból, de csak néhány ezren választották Palesztinát. Az első figyelmeztetés, hogy konfliktushoz vezethet a letelepülés, már ebben az időszakban, 1891-ben megfogalmazódott, mégpedig egy orosz zsidó, Ahad Ha-am részéről. Nem sokkal később, 1896-ban adták ki Theodor Herzl *Der Judenstaat* című könyvét, a következő évben pedig megalakult a Cionista Szervezet (CSZ), a szerző vezetése alatt. Herzl az 1. Cionista Kongresszust követően írta naplójába: „Bázelben létrehoztam a Zsidó Államot”. A jövődöbéli állam területét tekintve több ország is szóba került, így Argentína és Uganda is. Ez utóbbinak egy részét a britek ajánlották fel, és bár Herzl elfogadta az ajánlatot, a kongresszus, a Chaim Weizmann vezette csoport ellenállása miatt, elutasította azt. Egy évvel később, Herzl halála után Weizmann lett a CSZ vezetője, aki megnyerte a brit politikusok gyakorlati támogatását ahhoz, hogy Palesztina lehessen ismét a zsidók otthona. Ennek köszönhetően a brit csapatok 1917-ben bevonultak Palesztinába, és az év decemberében megszállták Jeruzsálemet. Arthur Balfour külügyminiszter ekkor fogalmazta meg, hogy támogatja, hogy Palesztinában létrejön a zsidók nemzeti állama, ugyanakkor semmi olyat nem lehet tenni, ami a Palesztinában élő nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait sértené. Ez a kijelentés később Balfour Deklarációként vált ismertté.

Weizmann kollégája, Nahum Sokow eközben megnyerte a francia és olasz kormányokat, akik támogatták a Deklarációt a versailles-i béketárgyalásokon. Palesztina végül brit „gyámság” alá került, 1920-ban a Nemzetek Ligája pedig Nagy-Britanniának adta a Palesztinára és Transzjordániára szóló mandátumot. A Jordántól keletre való letelepedés tiltása a zsidók számára 1922-ben lépett életbe. A Balfour Deklaráció mellett Lord Milner kijelentése alapozta meg a brit politikát Palesztinában. Ezek szerint a palesztinai arab többségnek nem volt joga és nem volt hatalma sem, hogy megállítsa a zsidó betelepedést. Az arabok érthető neheztelését az 1922-es Churchill Memorandum igyekezett enyhíteni. Eszerint a brit kormány úgy látta, hogy semmi más nem történt, mint a már létező zsidó települések fejlődése, és semmi olyan következtetést nem kell ebből levonni, ami az arab népességnek félelemre, a zsidóknak pedig csalódásra adna okot. A CSZ elfogadta, az arabok viszont elutasították a dokumentumot.

A zsidóüldözés egyre intenzívebbé vált Európában az 1930-as években, ami még sürgetőbbé tette egy külön zsidó állam létrehozását. A brit kormány első terve Palesztina felosztásáról 1937-ben jelent meg, amit a 20. Cionista Kongresszus elfogadott, ám évek hosszú próbálkozásai ellenére sem született végleges verzió. 1939-ben évi 75 ezer főben limitálták a bevándorlók számát az azt követő öt évre, utána pedig az szabta volna meg a bevándorlást, hogy a Palesztinában élő arabok beleegyeznek-e abba vagy sem. Egy két-nemzetiségű állam létrehozása soha nem merült fel komolyan, mert a zsidók féltek, hogy egy ilyen államban az antiszemitizmus bármikor felütheti a fejét.

A II. világháború után több százezer túlélő kívánt Palesztinába emigrálni, de az arabok figyelembevétele a brit politikában nem tett lehetővé tömeges letelepedést. A brit kormány azonban az ENSZ elé vitte a kérdést 1947-ben, ahol 33 szavazattal 13 ellenében (mind a 6 arab tagállam ellene szavazott) megszavazták Palesztina felosztását. A terv, mely Palesztina területének 56%-át a zsidó kisebbségnek adta (bár még 1946-ban a Jordánon túli területeken létrejöhett egy független Arab Állam), azóta sok kritikát kapott. Az Arab Liga a felosztásra válaszul feltette a kérdést, hogy vajon miért a palesztinai araboknak kell megfizetnie a holokausztért, és a palesztin arab lakosság közel felének miért kellene kisebbségi státust elfogadni egy zsidó államban? Itt kell megjegyezni, hogy ekkor a palesztin arabok nem tekintették magukat külön népnek, valamint hogy az arabok semmivel nem járultak hozzá a náci leveréséhez, sőt mi több, számos arab politikus őket támogatta. A második kérdéssel kapcsolatban elég annyit mondani, hogy a zsidóknak korábban minden egyes országban kisebbségi státussal kellett beérniük.

A szavazás után kitört polgárháború eredményeként 730 ezer arab elmenekült vagy tiltották, míg 160 ezer izraeli állampolgár lett. Egy 1948-as döntés értelmében azok a palesztin arabok, akik elhagyták az országot, már nem térhettek vissza. A következő majd' tíz évben 567 ezer zsidó bevándorló érkezett, és többségük hamar integrálódott az izraeli társadalomba, ellentétben az arabokkal, akik közül sokat ma is az ENSZ segélyszervezete lát el. A helyzetüket a környező arab államok már régen segíthettek volna megoldani, azonban ez nem érdekük, hiszen akkor nem lehetne az izraeli kormány ellenében a szenvedő palesztin arab lakosságra mutogatni. Maguk az érintettek sem törekszenek a megoldásra. 2001-ben kimutatták, hogy többségük nem fogad el semmiféle kompenzációt, hanem vissza akar térni még vagy már nem is létező 1948 előtti otthonába. Amíg ebben nem áll be változás, nem indulhat el megoldás irányába mutató folyamat.

Újabbán ismét felmerült egy Palesztin Állam létrehozása, de sokan megkérdőjelezik, hogy ez az állam képes lenne önmagát fenntartani, valamint hozzáteszik, hogy csak határozatlan ideig ott állomásoztatott NATO vagy amerikai csapatok jelenléte biztosíthatná a fennmaradását. Az pedig kétséges, hogy ilyen feladatot bármelyikük elvállalja.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a cionizmus egyrésztől sikeres volt, hiszen megalakult a világ zsidósága majd' felének otthont adó Zsidó Állam. Ugyanakkor kudarcot is vallott, mert kivívta az arabok gyűlölködését, és az ország még nem látott békés időszakot a létrejötte óta.

Barna Judit

Irak és az arabok jövője

Ajami, Fouad: Iraq and the Arabs' Future. = Foreign Affairs, 82. vol. 2003. 1. no. January/February 2–18. p.

Amerika, Irakba lépve, nem valószínű, hogy mást talál, mint azt, hogy az arabok nagy többsége egy, az arab világ életébe beavatkozó és Izraelt támogató nagyhatalmat lát majd benne, vagy éppen egy olyan országot, amely az olaj fölötti befolyását igyekszik ily módon növelni. Amerikának együtt kell élnie ezzel, el kell viselni ezt a bizalmatlanságot és Amerika-ellenes hangulatot, és Szaddam leverése után Irak és az azt körülvevő arab országok modernizálásának elősegítésére kell törekednie.

Az 1970-es és '80-as években, az arab világ politikai és gazdasági építménye roska-
dozni kezdett, miközben az iszlámizmus új erőre kapott. Az arab világ sikertelensége az-
tán lassan kilépett a határain kívülre a migrációnak és a világot átszövő terrorizmusnak

köszönhetően, ami szeptember 11-én a New York-i merényletekben csúcsonódott ki. Eljött az ideje, hogy reformok kezdődjenek, és ha Amerika egyedül teszi meg az első lépést, az sem baj. Egy erős, elszánt hatalom akarata és presztízse lehet csak képes arra, hogy elindítsa az arab világot egy szekuláris, modern rend felé.

Ebben a küzdelemben azonban, Kuvaiton és Kataron kívül nem sok segítségre számíthat a térségben, mivel az arab vezetők többsége azzal lesz elfoglalva, hogy védelmet keres, és reméli, hogy az ő hatalma megmarad. Az iraki fenyegetés nagyságával kapcsolatban sem lesz egységes sem az arab világ, sem a nemzetközi közvélemény. Két alapvető álláspont merülhet fel az iraki háború ellenében: lesznek, akik kételkednek a bagdadi katonai apparátus erejében és a tömegpusztító fegyverek jelenlétében. Mások azonban úgy gondolhatják majd, hogy ezeknek a fegyvereknek a jelenléte azt jelzi, hogy az arabok is eljutottak a modern világba, és egy nagyhatalom éppen ezért akarja leigázni őket, és megfosztani őket ezektől.

Amerika most sokkal inkább egyedül van, mint volt 1990–1991-ben, amikor helyi támogatást kapott – Egyiptom, Szíria és Szaúd-Arábia is mellette állt –, hogy ne engedje az Öböl-térség hatalmi egyensúlyát megbillenni, azaz szálljon szembe Szaddammal. Ez azonban inkább csak vezetői szinten volt így. A közemberek többsége, annak ellenére, hogy Szaddam megszállt, kifosztott egy országot, Robin Hoodként kezelte őt, aki szembe mer szállni a térség nem kedvelt dinasztiáival. Amit az arabok nem tudtak maguk megtenni, azt tőle, a Vezetőtől várták. Szaddam azonban elárulta a belé vetett reményeket, és maga is vést hozott csak az emberekre. Még Jordánia lakossága is kiábrándult belőle, pedig az Öböl-háború idején Husszein éppen azért szállt síkra Irak mellett, mert félt attól, hogy a nép véget vehet dinasztiája uralmának, ha nem segít Szaddamnak. Ezúttal azonban sokan bölcsen belátták, hogy egy rövid háború és egy újjáépített Irak sokkal hasznosabb lenne Jordánia számára is.

A háború után Amerika előtt két lehetőség áll: az első, hogy a korábbi háborúhoz hasonlóan, a csata végeztével nem nyúl az arab világ építményéhez, ahol tovább és ugyanúgy fognak uralkodni az eddigi vezetők. 1991-ben a demokrácia egyáltalán nem szerepelt az elérendő amerikai célok listáján. Bush mindössze annyit tett a változás lehetősége érdekében, hogy felhívta az embereket: vegyék kezükbe a sorsukat! A kurdok és az ország déli része így is tett, ám az eredmény mindössze az lett, hogy Szaddam brutálisan elfojtotta a lázadásokat. Colin Powell ekkor írta azt, hogy „Igazából, a győzelmük nem volt a politikánk célja”. Tehát Amerika nem akart új rendet létrehozni Irakban.

Ma a másik lehetőség éppen ez: meg kell alkotni egy új felépítményt. Mára Amerika arab vezetők viaskodásának keresztültüzében és az iszlámista felkelők valós tüzeiben találta magát. Mivel ez utóbbiak saját hazájukban, a rendszer felépítéséből adódóan és az emberek beletörődöttsége miatt nem tudtak sikereket elérni, a „távoli ellenséget”, Amerikát tüzték céltáblájukra. Nem tudta megrendíteni a szaúdi királyi ház uralmát az al-Kaida? A sorban a következő lehetőség az amerikai–szaúdi kapcsolatok szétzilálása állt, és lám, a szeptember 11-ei merényletek majdnem ide vezettek.

Ha Amerika emellett a második lehetőség mellett dönt, akkor hosszú távú amerikai jelenlétre lesz szüksége, hogy az új rend idővel meg tudjon állni a saját lábán. Modern történelme során Irak reményeit már többször romba döntötték, pedig nagy lehetőségeket tartogat az ország: meglehetősen jelentős a társadalmi tőkéje, a térségben a második legnagyobb olajtartalékkal rendelkezik, és szabad a túlzottan erős vallási hagyományoktól. Mindez, illetve az a tény, hogy Egyiptommal és Szaúd-Arábiával ellentétben itt kevésbé van jelen a Amerika-ellenesség, a térségben egyedülálló lehetőséget teremt Irak számára, hogy elinduljon a modernizáció útján.

Irak mindig is több népnek adott otthont, amelyek közül a brit uralom alatt a szunni arabok (a népesség 20%-a) kerültek vezető pozícióba. Az ő idejük alatt előtérbe került arab nacionalista ideológia következtében eltűntek az asszírok, a zsidókat kiutasították, csupán a síiták, a kurdok és a türkmének maradtak meg, akiket Szaddam alatt minden áron megpróbáltak leigázni. A pánarab ideológián nyugvó terror vége lehetőséget teremthet a változtatásra, a különböző népcsoportok vezetésbe való bevonására. A lehetőséget, ami Irak előtt áll, többen Japánéhoz hasonlítják, amelynek sikerült a világháborút követően kevesebb mint egy évtized alatt átalakulnia. Bár Irak helyzete annyiban más, hogy nem homogén társadalomról van szó, legrosszabb esetben is lehetősége van arra, hogy legalább egy részben demokratikus rendszert felállítson. A kurdok egy föderális, decentralizált államra tettek javaslatot, ami véget vetne az olajtermelő országokra jellemző központi hatalomnak. Megfontolandó a javaslatuk, hiszen az Irak lakosságának 10%-át alkotó kurdok az elmúlt tíz év alatt a két ellenséges ország, Törökország és Irán különleges figyelmére ellenére, képesek voltak a fejlődésre, és ma már a parlamentáris demokrácia felállítása a céljuk. Az ő tapasztalataik számos ponton segíthetik az iraki átalakulást.

Amerika háború utáni ténykedéséhez minden bizonnyal sokan negatívan állnak majd hozzá. Lesznek, akik új gyarmatosításról beszélnek majd, lesznek, akik úgy érzik, hogy a többi kisebbség bevonásával kiveszik az arabok kezéből a hatalmat, és lesznek olyan európaiak is, akik árgus szemmel figyelik majd a hibákat a nagyhatalom ténykedésében. Az arabok további önsajnálatra használhatják fel az amerikai győzelmet, és akár hosszas ellenállásba is foghatnak, megvárva, hogy mikor adja fel a nagyhatalom. Amerikának ennek ellenére végig kell mennie az úton, hiszen nem először fog előfordulni, hogy valaki elfogadja a védelmet és segítséget, aztán jajgat, ha a védelmező nem kesztyűs kézzel bánik vele.

Barna Judit

Etnikum és konfliktus Indiában és Pakisztánban

Shuja, Sharif M.: Ethnicity and Conflict in India and Pakistan. = Contemporary Review, 282. vol. 2003. 1646. no. March 129–138. p.

Szeptember 11 és következményei felértékeltek Dél-Ázsia szerepét, és többen ekkor ébredtek rá, hogy a térség stabilitását számos tényező (a kasmíri viszály, vallási és politikai erőszak Pakisztánban, lázongások Gujaratban, és a felkelések Észak-Indiában) rendkívül törekennyé teszi.

Számos, több országot is érintő viszály még a gyarmatosítás idején meghúzott államhatárookra vezethető vissza. A létrejött határ India és Pakisztán között például túlságosan átjárható, és egyik fél sem képes gátat szabni a határt átlépő terrorizmusnak és drogcsempészetnek. Ugyanez igaz az India és Bangladesh között húzódó határra is, amelyen keresztül menekültek ezrei érkeznek Indiába jobb körülmények reményében. A határok porózussága ugyanakkor lehetővé teszi az egyes államoknak, hogy vagy közvetlenül, vagy közvetve támogatni tudják a határokon átnyúló etnikai és terrorista erőszakot. Így aztán nem meglepő, hogy egy-egy elkövetett erőszakos esemény után a térség országai hajlamosak egymás kormányát is megvádolni (többször nem is alaptalanul). Azonban az egyes országokon belül is számos konfliktusra akad példa.

Északkelet-India, mely hét államból áll (Arunachal Padesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoran, Nagaland, Tripura), soha nem képezte India részét. Először független ál-

lamok voltak, majd Burmához tartoztak, végül a britek annektálták a területet a 19. században. Az 1947-es elosztásnál felmerült, hogy ismét függetlenné válnak vagy Burmához csatlakoznak, azonban a britek rábeszélésére végül csatlakoztak az Indiai Unióhoz. A terület azóta számos erőszakos cselekménynek volt a színtere. A nepálit beszélő indiaiak azért küzdenek, hogy Darjeeling kerületből és a mellette fekvő területből létrejöjjön a „Gorkhaland” állam. A Bodo törzs Assamból kivágva egy darabot kívánja létrehozni államát. Manipurban általánosak a terrorista cselekmények. Hallgatói szervezetek követelik a bangladesi, nepáli és bengáli bevándorlók kiutasítását Nyugat-Bengáliából, de még Mizoramból is. Az erőszak miatt több ízben a hadsereget is be kellett vonni. Tripurában a gerillák folytatnak küzdelmet a bengáli bevándorlók ellen, akik miatt a tripuraiak ma már csak kisebbséget alkotnak saját földjükön. A Naga és Mizo népesség a kormány ellen küzd.

1947 óta az Indiai Unió arra törekszik, hogy „indianizálja” a térséget, és ezért még támogatja is, hogy más népcsoportok ott telepedjenek le. Ennek köszönhetően már számos helyi nép azonosságtudata eltűnt, mások pedig a fennmaradásért küzdenek. India ennek ellenére megtagadott minden elszakadási kérelmet, és ezt a politikát több helyen hatékony katonai fellépéssel is alátámasztotta.

Egy másik térségben is, Gujaratban, a gazdag és hindu vezetés alatt álló államban is újultak a hindu-muzulmán lázongások. Most és az 1992-es hasonló esetben is a muzulmánok tették ki az áldozatok nagy részét. Fontos momentuma az eseményeknek, hogy sem a miniszter nem mondott le, sem az állami hatalom, a rendőrség nem lépett közbe, bár enyhíthette volna a vérengzést. Az indiai kormány, tudván, hogy milyen nagy és változatos az ország, számos problémát egyszerűen úgy fog fel, hogy elfogadja, ilyen helyzetben mindig is lesznek olyanok, akik boldogtalanok. Ezt elfogadja, azt azonban nem, hogy vannak, akik el akarnak szakadni az Uniótól, és az ilyen kezdeményezéseket csírájukban elfojtja. Ez a politika, bár komoly problémákat kell(ene) leküzdeni, azt eredményezte, hogy a nemzeti integráció, a nemzetépítés meglehetősen sikereket ért el Indiában.

Pakisztánban azonban, mely létezésének 54 évéből 28-at katonai uralom alatt élt meg, nem ment végbe ilyen folyamat. Az országra törzsi és feudális hatalmi struktúra, iszlám ideológia és a britek által hátrahagyott jogi és politikai rendszer jellemző. Az iszlám és világi jog folyamatos küzdelmet vív, a törzsi lojalitás és a feudális társadalmi tagozódás eltorzítja a demokratikus folyamatokat. A pakisztáni elitet néhány család alkotja, és a kialakult rendszer korrupt és önző. Islamabad vezetői pedig nem képesek, vagy nem akarják a parlamentáris demokrácia szabályait alkalmazni, amelyekkel pedig az ország területi különbözőségeit kezelni lehetne.

Pakisztán négy nagy etnikai csoportjának határai egybeesnek négy földrajzi régióval. Bár a népesség többsége muzulmán, ez nem akadályozta meg, hogy viszályok robbanjának ki az egyes népcsoportok között társadalmi és gazdasági különbségek miatt. Elsősorban a leggazdagabb és az adminisztrációban leginkább jelen lévő Punjab vonta magára a másik három régió haragját, ami Pakisztán kereskedelmi fővárosát és egyben legnagyobb városát, Karachit veszélyes helyévé változtatta, és elriasztja a befektetőket. A vidék sem mutat biztonságosabb képet. A belső problémák mellett ott a folyamatos gyanú a pakisztániakban, hogy bizonyos erőszakos események mögött India áll.

Ahhoz, hogy változások történjenek Pakisztánban, először is a feudális, önző és korrupt elitnek kell megváltozni. Az ő kezükben van a mezőgazdaság, az ipar, a politika, a pártok, a bürokrácia és a hadsereg. Bár igazságtalan volt a rendszer, és azt eredményezte, hogy Pakisztán ma nagyban külföldi segíélyekre szorul, a gazdasága törékeny, és jelentős a munkanélküliség, nem sok történt annak megváltoztatására. Szeptember 11-e

után Musharraf tábornok lépéseket tett az iszlám fundamentalizmus ellen, megváltoztatta a választási rendszert, és tudja, hogy az elit hatalmának megosztása és a magánvállalkozások támogatása is alapvető fontosságú lenne. Azonban ő is és a nyugati államok is tisztában vannak azzal, hogy ha ezek a reformok kudarcot vallanak, a vallás fogja átvenni a hatalmat. A reformkísérletek ellenére Pakisztán továbbra is ki van téve terrorista akcióknak, és a kialakuló rendszer még túlságosan törékeny, amit az elmúlt évek rossz vezetése miatt kialakult belső konfliktusok akár szét is roppanhatnak.

Barna Judit

A cseh irodalom a szudétánémetekről

Bock, Ivo: *Das „sudetendeutsche Thema“ in der tschechischen Literatur – Stereotype und Gegenstereotype.* = *Osteuropa.* 53. Jg. 1/2003. 77–93. p.

A szudétánémetek és különböző más cseh-német vagy szlovákiai (volt magyarországi) német közösségek kollektív jogfosztása és kiűzése – a csehszlovák kérdés Hitler utáni rendezésének részeként (1945) – a történelmi igazságtétel rangján vonult be a cseh politikai doktrínába („beneši döntések”) és a nemzeti tudatba, s máig ekként tartja magát. 2002. évi közvélemény-kutatási adatok szerint a lakosság 64%-a gondolja utólag is helyénvalónak a több mint 3 milliós csehszlovák németiség, vele a Szudéták tömbnémetiségének megbélyegzését, üldözését és kitoloncolását mint választ a Szövetségesek oldalán utóbb győztes Csehszlovákia hitleri feldarabolására, e régió egykorú elcsatolására. A téma baloldali „antifasiszta” ideológiai átfestése a kommunista diktatúrában mindössze csak a csehek száóját vette el, de lényegében fedte a nemzeti felfogást, amely a diktatúra letűnésével újra a régi színeiben tündökölt. De azóta, mint már a ’60-as évek reform-kommunista fejlődése során is, a szudétánémetiség kollaborációjától függetlenül, legalább felmerülhetnek kételyek a felfogással kapcsolatosan, különös tekintettel a német kapituláció másnapján már elszabaduló, „önkéntes” fegyveresek által felvezetett lincs-hullámra, amit az autochton németek tömegeinek nem sokkal későbbi kitoloncolása mint már „legalizált” és szervezett formában bonyolított akció szinte eltakar a cseh köztudatban. Az igazság keresése az utóbbi időben társadalmi vitát is eredményezett szűkebb értelmiségi körben, anélkül, hogy a széles közvéleményt megmozgatta volna. A kritikai megközelítés a múltban is és a rendszerváltás után is alapvetően az irodalomban jelent meg.

A brémai illetőségű (nyilván nem irodalomtörténész) szerző kevésbé rendszerező témavázlata kitér az ’50-es évek „osztályharcos”-antifasiszta irodalmi korszakának próbálkozásaira: azokra a „telepes” regényekre, amelyek a németektől kiűrt Szudéta-vidék cseh újratelepítését, „forradalmi” újjáépítését „éneklik” meg. A szocreal beállítás cinizmusában a cseh nemzeti felfogás hamis önigazolása jelenik meg, németellenes sztereotípiái túlmutatnak a korszak irodalompolitikai sematizmusán. A szerzők sorában ott találunk akkori prominens írókat is, mint *Bohumil Řihát* vagy *Václav Rezáčot*. A bizonyos értelemben már „elhajló” (a sematizmussal szembe forduló) *Karel Ptáček* „Mesto na hranici” (‘Város a határon’, 1956) című regényében annyiban tér el a többiek szemléletétől, hogy megkérdőjelezi – nem az egész büntető-akciót magát – hanem az alkalmazott módszerek brutalitását, utalva a náci Gestapóra. A történelemhamisító telepes-regények kései utóda: *Věra Sládková* „Dítě svoboděny” (‘A szabadság gyermekei’, 1982) című regénye.

Az ’50-es évek igazságkereső, ellenzéki szemléletű, ezért természetesen elnyomott íróinak művei jelzik az önkritikus megközelítés igényét. Ezek a művek persze rendszerint csak jóval később, a ’60-as évek szabadabb légkörében jelenhettek meg. *Jaroslav Durych*, katolikus író a legidősebb nemzedékből, nem érte meg „Boží duha” (‘Isten szírváránya’, 1969) című regénye megjelenését, amely egyfajta allegorizáló ábrázolásmóddal elsőként végzi el a „holtta vált” vidék „megváltatlan” lelkéért felvállalt keresztényi gyásmunka ráeső részét. *Jan Patočka*, disszidens filozófus, a későbbi német kiadás utószavában az ezeréves cseh-német együttélés megbánásra, egyszersmind megbékélésre intó rekviemként méltatja a művet. A korszak más alkotásai közvetve kapcsolódnak a témához: a német megszállás alatt kiütököző cseh kollaborációt vagy a gyáva meghunyászkodást leple-

zik le. Ennek bemutatása több esetben a szovjet front közvetlen közelsége által nagy hirtelen felbátorított prágai felkelés (Májusi Felkelés) témájához fűződik, amelynek keretében a megszállók elleni merész akciók mellett a cseh-németeket érintő atrocitások is kezdetüket veszik. Nem véletlen, hogy a felkelést deheroizáló művek gyakran későbbi (1968 utáni) disszidens szerzők tollából íródnak. *Josef Škvorecký* „Zbabělcí” (1958, magyarul: Gyávák) című regénye, amely még 1949-ben készült el, szarkasztikus gúnnyal illeti a tegnapi megalkuvó kispolgár „hősi” alakváltozását, megjelenésekor: az epizódjellegű, korai olvasás évében, nagy vihart kavarva a keményvonalas körökben. (Más forrásból tudjuk, hogy az író emigrációja idején tetralógiává fejlesztette a cseh irodalmi stílus is megújító művet, mely életműve egyik súlypontjában áll. – K. S.) A Májusi Felkelés idézése később is visszatér több szerzőnél.

E korai kezdemények folytatása gazdagon bontakozik ki a '60-as évek reformista fejlődése során, illetve az 1968 utáni emigráció szerzőinél. *Ota Filip*: *Cesta ke hřbitovu* ('A temető utcai kávéház', 1967) című regényének oknyomozó története megerősíti Škvorecký tanúságának summáját: a cseh-németekkel való áldatlan leszámolás lényegi eleme, hogy a cseh átlagpolgár – az önkritikát félretéve – általa vesse le, kompenzálja a megszállás alatt tanúsított konformizmusának szégyenét. *Jiří Gruša* regénye, a „Dotazník” ('Jegyzőkönyv', 1978) megrázó közelképekben idézi a lincselő indulatokat. Más szerzők (*Josef Knap*, *Vladimír Kórner* és mások) regényei, elbeszélései a Szudéta-vidéken hátramaradt csehek szubjektív vagy valós igényű emlékezetén keresztül közelítenek az egykorú történés vagy az előzmények részleteihez, egyszersmind az új cseh (sok esetben lumpen) telepések viselt dolgait, magatartásformáját vizsgálják. A diktatúra visszatérésével a témának két évtizeden át, a szamizdaton kívül, természetesen nincs helye Csehszlovákiában, feldolgozása (az NSZK-ban) az üldözöttek emlékeivel is szembe-sító emigráció körülményei között létrejött alkotásokban (a széppróza mellett a publicisztikában is) folytatódik. Egy részüknél a csehországi németiség sorsa egyetemes emberitörténelmi keretekbe ágyazódva hordoz általánosabb jelentést. A látásmód kibővül az emberi-társadalmi törvények szabad felrúgására indító, korai bolsevista befolyásoltság kiemelésével.

Bohumil Hrabal a maga nehéz választásával az emigráció szabadsága és idegensége, illetve a cenzúra és otthonmaradás között szinte egyedül jelzi néhány művében (bár csak epizodikusan) a téma hazai jogfolytonosságát („Ófelsége pincére voltam”, 1982; stb.). A diktatúra végleges összeomlása nyomán a cseh-németekkel szemben elkövetett cselekmények önvizsgálata végre a cseh irodalom egységes szolamává erősödik fel, mind erőteljesebb megformálást nyer valamennyi nemzedék képviselőinél. A téma állandósulása jelzi: a krízis tovább tart, politikai feloldásra vár. Hosszan sorolhatók a már ismert és további elemekből építkező művek: *Daniela Hodrová*: *Podobojí* ('Csatátér', 1991), *Jiří Stránský*: *Zdivočelá země* ('Elvadult tartomány', 1991), *Zdeněk Šmíd*: *Cejch* ('Sebhely', 1992), *Pavel Kohout*: *Hvězdná hodina vrahů* ('Gyilkosok csillagórája', 1995; ugyanő: *Ta dlouhá vlna za kýlem* – 'Hosszú hullám a hajó mögött', 2000), *Jiří Kratochvíl*: *Nesmrtelný příběh* ('Halhatatlan történet', 1997), s nem úgy tűnik, mintha a szerzők most már kiírták volna magukból a témát. Talán legfontosabb a sorban Šmíd családregegy szélességű és mélységű műve. Kohout elsőként felsorolt regénye egy hivatásos gyilkos (annak idején valós személy) ténykedését követi nyomon hírhedt különítménye élén. Másik műve a Morva-vidéken elszabadult poklot idézi meg. Ugyanitt játszódik Kratochvíl regényének epizódja – a gyalog elhajtott brünni németek halálmenetével. Az irodalom a mérőműszer pontosságával jelzi: kezeletlen traumáról van szó, immár nem az áldozatok, hanem az elkövetők oldalán. A nemzeti öntudat mentálhigiénye sínyli meg, ha előbb vagy utóbb nem

lesz változás a cseh politikai doktrínán belül bizonyos dogmák feladásával. Ehhez az irodalom szava önmagában aligha elegendő, még ha oly kitartó és erőteljes is, mint a fenti áttekintés szemlélteti.

Komáromi Sándor

Szlovákiai németek, szlovákiai német irodalom ma – villanófényben

Von Karpatendeutschen und Zipser Schriftstellern – Funkinterview Paul Tischlers in Eperies, Slowakei. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 52. Jg. 1/2003, 90–92. p.

Múlt év októberében sugározta az Eperjesi Rádió a Münchenben élő íróval, Paul Tischlerrel készült rövid, de velős interjút, amely szemléletes formában ad hírt a magyar időkől nagyobb részüknél „cipszer”-ként ismert, 1945 óta már-már névtelen szórvány-nyá vált szlovákiai németiség nehezen éledező közösségéről. „Kárpáti” németek: a szlovákiai németiség újabb keletű elnevezése. Tischler (1946) az alsó-szepességi (Gründler-vidéki) Mecenzéfben (Medzev, németül: Metzenseifen) született és nőtt fel, Pozsonyban germanisztikát tanult. Később Németországba került, de, főként 1990 óta, gyakori vendége hazájának. A szerkesztő-riporter kérdéseire adott válaszában kézzel fogható kép rajzolódik ki az 1945-ös üldöztetés és kitelepítés után visszamaradt szlovákiai németiség mai létfeltételeiről: mintegy 15 ezres össz-lélekszám, a szervezeti tömörülés egyetlen, szerény időszaki kiadványa, az Eperjesi Rádió mellett a Kassai Televízió szűk műsorlehetősége, ugyanitt a „kisebbségi” klub (Klub národostných menšín) néhány rendezvénye, szintén Kassán a Rafael Szabó vezette Doinár Kiadó – pénzhiány miatt éppen szünetelő – próbálkozása; e szerény vívmányokkal szemben viszont az anyanyelvi iskolázás teljes hiánya. Tischler úgy ítéli meg a helyzetet: az 1990 előtti némultsághoz képest „nem teljesen reménytelen”. A talán még lehetséges kibontakozás érdekében, a nyelvhasználat regenerálása mellett, meg kellene találni az utat az irodalmi hagyományhoz is, például a maga idején ismert és népszerű Fr. Lam (1881–1955, Budapesten Lám Frigyesként ismertté vált kétnyelvű szerző – K. S.) helyi ihletésű költészetéhez, máig kiadatlan (!) regényeihez, a Mecenzéfben ma is eleven „manták” vagy más dialektusok teljesen elfeledett költőihöz, stb. Nehezebb kérdés az irodalmi örökség megújítása. Tischler maga az újraéledő szlovákiai német irodalom pillanatnyilag eléggé magában álló jelensége. 2001-ben Németországban megjelentetett, helyi élményt feldolgozó kisregénye („Grasgott”) mellett most dolgozik pozsonyi időszakának önéletrajzi regényén, s egy történelmi mélységekbe nyúló „Cipszer trilógia” tervét forgatja a fejében. Hozzáfogott egy cipszer irodalomtörténet megírásához is.

Komáromi Sándor

Európai Unió, többsnyelvűség – német szempontból

Die deutsche Sprache und die EU aus ungarischer Sicht : Studien und Vorträge. Hrsg. Von Ferenc Glatz. Budapest, 2002. 191 p. (Begegnungen: Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest; 14.)

Az Európai Intézet, valamint az ELTE Germanisztikai intézete több (nem megnevezett) rendezvényének előadásából válogató, „Az EU és a német nyelv – magyar megközelítésben” túlaktualizáló címmel kiadott kötet a német nyelvnek az EU nyelvpolitikájában formálódó helyével, emellett hazai kisebbségi nyelvi helyzetével foglalkozik. A kötet summája: az európai egyesülés nyelvpolitikájában mind ez idáig méltatlanul háttérbe szorult német regionális jelentősége óhatatlanul megnő a nyelvtérrel határos kelet-közép-európai országok csatlakozásának vonzásában; a német nyelvi kapcsolatok egyik súlypontjában Magyarország áll, hiszen e téren erőteljes anyanyelvi, illetve (a magyar-domináns kétnyelvűség síkján) másodnyelvi hagyományokkal rendelkezik, ami a csatlakozástól függetlenül is újraéledőben van. Az EU egyoldalúan az angolra (másodsorban a franciára) összpontosító, más tekintetben is megújításra váró nyelvpolitikája minden bizonnyal tekintettel lesz erre a tényre.

Az elvi nyelvpolitikai részt a kötet szerkesztő Glatz Ferenc vezeti fel. „Tézisekbe” foglalt szabad gondolataival körvonalazza, hogyan közelíthetünk ma a kérdéses nyelvpolitikához, ezen belül a német nyelv szerepéhez. A nyelvi kérdéssel együtt (annak bázisán) időszzerű az EU egész humán stratégiájának meghatározása, amit a Közösség – gazdasági és politikai programjához képest – voltaképp eddig eléggé elhanyagolt. A mulasztás pótlása elengedhetetlen az európai polgárok magasabb szintű érintkezési kultúrájának, az egyéni versenyképesség kibontakoztatása érdekében a gazdasági-politikai globalizáció kiszélesedése során. E kultúra alapja a nyelvismeret és nyelvhasználat: a „felettes” angol mellett (amelyet a mögötte álló, nem is európai gazdasági, katonai és tudományos csúcshatalmi szféra természetes dinamikája lök elháríthatatlanul a középpontba) a regionális köznyelvek (francia, német, orosz, spanyol), továbbá az anyanyelvek hármasszintjén – a magyarral bezárólag. Az anyanyelv (legyen az akármilyen „kis” nyelv) a globális világban is az emberi környezet, a technika alapos megértésének alapvető forrása; más kérdés, hogy az anyanyelveket természetesen modernizálni kell, hogy egyáltalán szinkronba kerülhessenek és szinkronban is maradjanak a nemzetközi hatókörű nyelvek kommunikációs formájával, ne süllyedjenek szubkultúra-hordozóvá. Emellett vigyázni kell arra, hogy ne nyelvi alapon alakuljon ki gazdasági-kulturális szakadás az új közösségekben belül, azaz helyi és egyéni körülményektől függetlenül egyenlő legyen az esély – a közös, illetve a nemzeti közigazgatás megosztott tehervállalásával – a nyelvek elsajátítására, beleértve az anyanyelvi művelődést. Európát 16–20. századi fejlődése során nem utolsósorban a magas- és a tömegkultúra egyensúlya, a kultúra demokratizmusa tette naggyá, ezt az egyesült Európa sem nélkülözheti. A modern ökológia sokféleség-elvéhez („biodiverzitás”) hasonlóan védeni kell a kulturális sokféleség minden lehetőségét. Ez a célkitűzés kompatibilis a „verseny” szellemével, történelmileg is fontos eleme volt Európa fejlődésének. Legbiztosabb módszere a fent meghatározott háromlépcsős nyelvi felkészítés teljes rendszerének kiépítése. Világméretben Európának először is emancipálódnia kell az USA gazdasági és politikai bábáskodása alól, ami a náciizmus legyőzése, egyszerűen a hidegháborús helyzet kialakulása okán vált osztályrészévé. (Nem független ettől a tömegkultúra amerikanizálódása sem.) Az EU mai fejlődése elindult efelé, de nem jutott még el oda, hogy újra felfedezze történelmi és kulturális identitását, erkölcsét (Hel-

lász, Rómát, a kereszténységet, a reneszánszt, a felvilágosodást), és öntudattal élje azt, ahelyett hogy csak önkritikával illesse önmagát (gyarmatosítás, világháborúk, fasiszmus, holokauszt).

Legfőbb kárvallott ezen a téren talán éppen Németország. Adassék meg a német népnek is a „felszabadulás” esélye: az új Európában ne kelljen viselnie csak a háborús konfliktusok, a fasiszmus gyűlölt terhét (és ne egyedül – a mindenoldalú részesség és előzmény félretolásával), miközben korábban hatalmas kulturális örökséget halmozott fel, és kezdettől magas szinten helytáll az egységesülés folyamatában. A történelmi bélyeg kárvallottja a német nyelv is (az agresszorok, rabtartók, gyilkosok „nyelve”, ám eredendően voltaképp Lutheré, Goethéé, Kanté, a korai természettudományosságé, egyben a régi fél-Európáé, benne fél-Magyarorszáé) a Közösség korai fejlődésétől máig. Avagy meddig tartható még fent a német nyelvvel szemben alkalmazott diszkriminációs automatizmus például az UNESCO különböző szervezeteiben és rendezvényein, vagy a német konferencia-vendégek örökös angol nyelvkényszere szerte a világon? Annyi bizonyos: a két német nyelvű országgal határos, új EU-övezeten belül – a Baltikumtól Dél-Magyarorszáig – a történelmi örökség és részben a mai nyelvföldrajz kihatásaként a 21. század regionális érintkezési nyelve mindenképpen a német lesz. Német közép- és kisbefektetők már az 1990-es évektől ezer szállal kapcsolódnak ezekhez a régiókhoz, ami egyszersmind civil kapcsolatokat és nyelvi vonzáskört is jelent. Ezek a civil kapcsolatok már régóta elevenek, például Magyarországon, az 1945 után kitelepített némettség fennmaradt kötődése, ide fűződő rokoni és baráti kötelékei révén is. A németországi, ausztriai nemzeti közvélemény figyelmébe ajánlható, hogy mindkét ország kultúrpolitikájától bátran várja is el a nyelvi kapcsolatok tudatos és tervszerű erősítését.

Egy-egy előadás rendszeresebb (más formában esetenként már publikált) kifejtéssel szolgál egyik-másik résztermében. Így *P. H. Nelde* (Brüsszel) „Többnyelvűség Európában” címmel kontaktus-nyelvészeti megközelítésben rendszerezi a nyelvi szituáció (Európa több mint 100 többségi-nemzeti és kisebbségi nyelvből az EU folyamatban lévő, illetve várható további bővítésével érintett, mintegy 70 „bábéli” zűrzavara, helyezkedése) összetett kérdéskörét, 1. (az egyének szempontjából): nyelvi multiidentitás (helyi, regionális, globális), kompetencia („glokális” = a „globális” és „lokális” végpontokkal kiformálódó készlet), „szubszidiaritás” (a nyelvi készlet helyben, alulról épült szerveződése: első-, másodnyelv, munkanyelv, „nyelvhelyettesítés”, stb.), 2. (a kollektívum oldaláról): „nyelvtervezés”, nyelvi „háztartás”, nyelvpolitika. Az előadó nem számít a nyelvhasználat hierarchikus rendjével az egyesült Európában, még kevésbé a központi „nyelvtervezéssel” (Brüsszeltől), hanem, véleménye szerint, régióként eltérő, a gazdasági környezet adottságaihoz és kívánalmaihoz rugalmasan igazodó, időben is változó nyelvi együttműködés jellemzi majd a helyzetet. Azaz, a „nyelvpolitika” alakítása az állam-nemzeti szint alatt lesz releváns. Úgy véli, hamarosan elmondhatjuk: Európában befellegzett mindenféle monolingvális, „nyelv-nemzeti” beállítódásnak, valamint a többségi-kisebbségi nyelv közötti viszonyításnak és vitának. Európa a soknyelvű kommunikáció és kultúra világa lesz; a nyelvi „versenyhelyzetet” a „nyelv-konfliktust” (politikán inneni) terhével együtt vállalni kell. Mindebben a területileg Európán belül legkiterjedtebb, mintegy száz millió egyén által beszélt német nyelv is megtalálja a realitásoknak megfelelő helyét. A többnyelvűség színterén Magyarországnak egyébként igen jó adottságai vannak – akár különféle kisebbségi anyanyelveivel, akár pedig államhatárain túlnyúló többségi nyelvnek régióival. – *P. Wiesinger* (Bécs) a másodnyelvi, illetve idegennyelvi szintű németoktatás eltérő nyelvpolitikai hangsúlyait és metodikáját veti egybe a többnyelvű keretek között, érdekes adatokkal a németoktatás országonkénti helyzetét illetően. *Barna K. és Ma-*

joszi A. az ET országokénti idegennyelv-oktatás nyelvpolitikai kereteire, közös és alternatív hangsúlyaira vonatkozó, 2001-ben elfogadott ajánlásáról („Európai nyelvi referencia-keret”) ad – hazai szempontból – értékelést. Elsősorban ez utóbbi témához kapcsolódik *Manherz K.* (ELTE, Budapest) konferencia-zárszava is.

E. Oksaar (Hamburg) mondandója az interkulturalitás kommunikáció szemszögéből kapcsolódik a többnyelvűség témájához. Kezdetként rámutat: Földünk népességének 70 százaléka – egzakt adatok szerint – többnyelvű, az iskolai tanulók több mint fele nem anyanyelvén tanul, azaz emberi alaphelyzetünk, a hagyományos európai felfogással szemben, nem az egynyelvűség, hanem a többnyelvűség, és ez vár ránk most már az új Európában is. Hangsúlyozza: a többnyelvű nevelődés sikere a kisiskolás kori, sőt iskolás kor előtti elkezdesén múlik, s a több nyelven párhuzamosan haladó megismerési folyamat (hiú európai agályokkal ellentétben) nem hogy kioltaná egymást, hanem a képességek páratlan gazdagodását eredményezi. Kommunikációelméleti megközelítése szerint a tudatosan vállalt soknyelvűség a távolságokat és különbségeket legyőző együttműködés valódi kerete, a kultúrák összecsiszolódása mentén, a fordítástól mentesülő, dinamikus kommunikáció révén. A nyelvi megértés minden közösség alapja; hiánya elvágja az informális kulturális megértés lehetőségét is. Oksaar itt a „kulturémák” és „behaviorémák” (kulturális-kognitív beállítódások, ill. szociokulturális magatartásformák) jelenségvilágát tárgyalja általános és nyelvi kommunikációs összefüggésekben; előbbi könnyen félreérthető (pl. nyelven kívüli gesztusok gyakori jelentés-eltérése, sőt ellentéte stb.), utóbbi pontosabb. Többnyelvű diszpozíciónkat az első körben, nyelv-nemzeti elaprózottságunkból fakadóan, nyelv-szomszédainkkal való kapcsolataink alakítják, politikailag normalizált esetben nem diplomáciai óhajok-sóhajok, hanem a gyakorlati gazdasági-kulturális együttműködés jegyében. Egymás nyelvének minél szélesebb ismerete alapvető érdek. Más szemszögből (szakmatanulás, tapasztalatszerzés stb.) nélkülözhetetlen a tágabb (globális és regionális) érintkezés-nyelvek elsajátítása. A saját nyelv (anyanyelv) mellett 2-3 érintkezési nyelv (nyelvi kisebbségek körében: a többségi nyelv) megfelelő szintű birtoka a leendő európai polgár legfontosabb fegyverzete. Egységes nyelvi „csomag” központi kiadására természetesen nem kell várni, Brüsszel mindig be fogja érni az EU-hivatalosság nyelvi protokolljának szabályozásával.

Több, a maga résztemájában nem érdektelen előadás vagy kézirat talán csak alkalomszerű esetlegességgel került be a kötetbe, mint egyebek mellett *K. J. Mattheier* (Heidelberg) nyelvsziget-kutatási történet-módszertani vázlata, vagy *Erb M.* (Budapest) körképe a hazai német dialektusok magyar jövevényszavairól. A német nyelvszigeteket illetően a tényeknek megfelelően elsősorban ezek kopásáról, lepusztulásáról adhat számot *Árkossy K.* (Budapest) – a mára már archiv állapotú népdalhagyomány vagy *Bindorffer Gy.* (Szentendre) – a dunabogdányi svábság kevert azonosságtudata tárgyában. (Utóbbi: „Kettős identitás” című 2001-es könyvének témájából.) A megtört örökség megőrzésének, részleges újraformálásának munkájába enged bepillantást *H-J. Krumm* (Bécs) – a germanisztikai intézetvezető *Manherz Károly* 60. születésnapja alkalmából köszöntő beszéde.

Komáromi Sándor

**Vallás és nacionalizmus:
Tanulmányok Adrian Hastings professzor
tiszteletére**

Religion and Nationalism: Symposium in honour of Professor Adrian Hastings. = Nations and Nationalism, 9 (1), 5, 5–28. p. © ASEN 2003

A tanulmányok néhai Adrian Hastings: *A nemzeti lét megteremtése: etnikai lét, vallás és nacionalizmus* című könyvére összpontosítanak.

Steven Grosby Adrian Hastings bizonytalan állandóság fogalmáról ír, és arra a következtetésre jut, hogy a teljesen kifejezett nép-koncepció félreértésen alapul, mert minimalizálja vagy nem veszi figyelembe azoknak a témáknak a szükségszerű kétértelműségét, változékonyságát, melyek a nemzetet alkotják.

Adrian Hastings meghatározása szerint a nemzet egy történelmi-kulturális közösség, sajátjának tekintett területtel, melyet közös jellemzője tart össze horizontálisan. Egyes tudósok szerint a horizontalitás az állampolgárság, amely azonban változó kategória. Ezzel szemben állnak az inkább vertikális jellemzők vallási vagy etnikai szempontok köré szerveződve.

Komoly eredménnyel járt, hogy Hastings figyelmét a kollektív öntudatra és a korai, valamint középkori közösségekre összpontosította, mert rámutatott, milyen nehéz a nemzetet élesen elválasztani az etnikai lét sok formájától. A szerző üdvözlí, hogy Hastings nacionalitás-megközelítése éles ellentétben áll a nacionalitás mitológiai magyarázatával.

Hastings elemzésével kapcsolatban két további témát emel ki a szerző. Az egyik, hogy a nemzeti nyelven íródott irodalom kialakulása révén, a kultúra stabilizálódása és egy állam léte vezet el egy nemzet létrejöttéhez. Az etnikai kapcsolódást mint egy nemzet felemelkedésének előfeltételét világosan látta, de úgy gondolta, hogy a területi nemzet hátterbe szorítja a rokonság iránti igényt.

Ismert, hogy a modernista paradigma egy stabil, teljesen kialakult nemzetet feltételez, mely kulturálisan homogén. Ez az elképzelés azonban figyelmen kívül hagyja a modern nemzetállamon belüli mély megosztottságot. Ennek a paradigmának a másik feltételezése egy történelmileg eredeti és kategorikusan tiszta rokonság, ami a szerző szerint szintén helytelen, de Hastings egyetért vele.

Izrael példáján keresztül a szerző kiemeli, hogy Hastings számára a nacionalitáshoz politikailag stabil etnikai lét és az egyediség mitológiája szükséges. Ezen túl úgy gondolta, hogy a kereszténység segített az etnikumoknak erősebb nemzetekké válniuk.

A másik téma a vallással foglalkozik, azzal, hogy Hastingsnél a keresztény hiten belül a nemzetek, szokások és nyelvek széles skálája található. Hastings nem ismeri fel a vallásnak mint nacionalitás-alkotó tényezőnek a szerepét. Sok mindent igen világosan látott, de azt, hogy a nacionalitás mit jelent a vallás számára, a szerző véleménye szerint talán azért nem ismerte fel, mert nem tudott kellő mértékben elszakadni a modernizmustól.

Josep R. Llobera írása Hastings fent említett könyvéről arra összpontosít, hogy az ilyen kihívást jelent a nacionalizmus modernista koncepciójával szemben. Véleménye szerint Hastings támadóan, de udvarias stílusban azok ellen szól, akik szerint a nacionalizmus a modernség eredménye, az angol eset kivételével, mely 200 évvel idősebb. A szerző leírja, hogy Hastings átfogó képet ad a népek kialakulásáról, szoros kapcsolatot lát

a vallás és a nacionalizmus között, vagy ahogyan ő fogalmazott, a bibliai fordítás és nemzeti ébredés között.

A szerző egyetért a nemzetek középkorba tehető eredetével, de veszélyesnek találja a jelen nemzeti realitásait a múltba visszavetíteni, véleménye alátámasztására Spanyolországot példáját idézi.

A továbbiakban, a világ különféle részeivel foglalkozó fejezeteket taglalja a tanulmányban, közülük kiemeli a Nyugat-Európáról szóló fejezetből az Európai Unió fejlődésével kapcsolatos szakaszt. Kelet-Európa Oroszországgal együtt szerepel, és kiemelendő, hogy a volt Jugoszlávia áll a vizsgálódás középpontjában. A várható jövőbeli konfliktusok színtereként az afrikai helyzetet mutatja be, ahol több száz etnikai csoport létezik, és nem mindegyikük válhat nemzetállammá.

A szerző a könyv ismertetését annak záró részével fejezi be, amelyben Hastings az etnikai lét és a vallás szerepét a modern nacionalizmussal kapcsolatban elemzi. Az etnikai létről kijelenti, akár tetszik nekünk, akár nem, továbbra is realitásnak kell tekinteni, a válásról pedig mint az etnikai lét és nemzetek építőjéről és fékező erejéről ír.

Végül Hastings munkájának eredetiségét emeli ki egy olyan időszakban, amikor a nacionalizmussal foglalkozó könyvek többsége csak önmagát ismétli.

Branka Magaš Hastings könyvének csak egy fejezetével foglalkozik a bosnyákságról írott tanulmányában: az a kiindulópontja, hogy állami projektek és nem etnikai ideológiák játszottak központi szerepet Bosznia nemzeti identitásának kialakításában. Először Bosznia átalakulását mutatja be államból nemzetté, rámutat leggyengébb pontjára, a gyengén szervezett katolikus egyházra és ennek következményeire, az írásbeliség alacsony szintjére, mely gátolta az állami bürokrácia kialakulását.

Ezzel kapcsolatban a szerző azt a kérdést veti fel, hogy a szerb és horvát nacionalizmus miért bizonyult olyan erősnek bosnyák földön. A válaszhoz a nemzeti gondolatokat vizsgálja, és megállapítja, hogy az állami-nemzeti ideológiák intézményesen kapcsolódtak a múlthoz, a horvátoknál a zágrábi parlamenthez, a szerbeknél az egyházhoz. Hastings állításával szemben leszögezi, hogy a Bosznia miatti harcok a XIX–XX. században nem etnikai és területi koncepciókról szóltak, hanem az állami elképzelések közötti viták voltak.

Bosznia történetének leírása során a XV. és a XX. századi események hasonlóságára hívja fel a szerző a figyelmet, feltéve a kérdést, hogy vajon a történelem megismétli-e önmagát.

Összegzésként a bosnyák, horvát és szerb középkori államok kialakulásáról, azok különbözőségéről szól. A nemzet megalakulásában az állami-területi, szemben az etnikai elv elsődlegességének nincs jobb bizonyítéka, mint a határok megléte e három ország között, úgy, hogy Bosznia és Horvátország majdnem ugyanott van, mint a középkorban, míg Szerbia a Drínától keletre.

Anthony D. Smith a nemzetekről és nacionalizmusról szóló tanulmányában jelentősnek és időszerűnek tartja Hastings munkáját, mely munkásságának csak kis részét képezte. Hastings munkájából kiemeli, hogy a nacionalizmussal kapcsolatban ellentét feszül a középkori és a modern történészek között, ennek kapcsán három érvet mutat be. Hastings állítása szerint a nemzetek és nacionalizmusok nem a francia és amerikai forradalmak idején jelentek meg, mint ahogyan azt a modern történészek állítják. A másik két érv ez előbbi hivatott alátámasztani, az első, hogy a nemzetek és a nacionalizmus a kereszténység terjedésének termékei, a második pedig, hogy mivel a kereszténység az Ószövetséget fogadta el, az Ószövetség államról alkotott ideálját is elfogadta. Semmilyen más vallási ha-

gyománynak nem volt ilyen politikai prototípusa, ezért a nemzetek és nacionalizmus ki-
zárólag zsidó-keresztény és európai jelenség.

Hastings nem volt egyedül ezzel a nézetével, de eredetisége abban állt, hogy kereszt-
tény eredetükre hivatkozott, mint népek jelenlétének bizonyítékára a Közel-Keleten, és
erre alapozta a modernista ortodoxia radikális kritikáját. A keresztény eredetről és a kö-
zépkori népek jellegéről tudatos, folyamatos állandóságra következtetett, de ezt egyes
európai népekre korlátozta, különösen Angliára és szomszédaira. Az érvelés a nemzet fo-
galmának eltérő meghatározásával is kapcsolatban áll, de számos probléma is felmerül
vele kapcsolatban. Az első, hogy a nacionalizmus a XVIII. század végéig ismeretlen volt,
amire Hastings utal, az nemzeti érzelem és nem nacionalizmus. Másodszor, ha Hastings
érve a nemzet írásbeliség szerinti meghatározásáról igaz, akkor nemzetek már az ókor-
ban léteztek, de ő Európán kívül csak a keresztény Örményországban és Etiópiában is-
mert el nemzeteket. A harmadik probléma a nyelv és a nemzetiség kapcsolata és a klas-
szikus nyelvek kapcsolata a bennszülöttekéhez. A példák alapján a szerző arra a követ-
keztetésre jut, kétséges, hogy a kereszténység egyedi ebben a vonatkozásban.

Hastings állítása megalapozottabb, amikor a nemzetiség és különösen a nacionalizmus
bibliai alapjaira utal, legalábbis nyugaton, de itt is különbséget kell tenni a szövetségi et-
nikai választás és az inkább misszionárius kiválasztás között. A szerző véleménye szerint
Hastings elmélete a zsidó-keresztény eredetről megalapozott, mert a nacionalizmus eu-
rópai ideológia, és sok nézete keresztény (és klasszikus) forrásból ered, de nem lehet csak
Európára korlátozni.

Hastings állítása a bibliai kereszténység és az irodalmi nyelv közötti kapcsolatról a fő
érvvel, a nemzetek modernség előtti voltával kapcsolatos igazi kérdéseket háttérbe szo-
ríthatja. A kérdések a következők: ha a nemzetet nem egy irodalom létrejöttével határo-
zunk meg, akkor milyen értelemben és milyen időszakban beszélhetünk nemzetekről. A
szerző válaszként számos lehetőséget sorol fel, például az önmeghatározás kérdését,
azok számát, akik a nemzet életében részt vesznek, a mítoszok, szimbólumok létrehozá-
sát, a határokat, a kultúrát, az állampolgárok jogi-politikai kultúráját, államok közötti há-
lózatot, ideológiát.

Hastings munkájának legnagyobb érdeme az a bátorság és éleslátás, amivel hozzájárult
e témakör újraértékeléséhez és újbóli felfedezéséhez.

Az összeállítás Hastings utolsó cikkével, a *Szentföldek és politikai következményeik* című
írásával zárul, melyben azzal foglalkozik, miért volt Írország szent, és volt-e ennek jelen-
tősége politikai értelemben.

Galló Judit

Hit és egyházak Európában

Szawiel, Tadeusz: Wiara i Kościół w Europie. = Wieg, 2003. 5. no. 28–38. p.

A vallásos, a nem vallásos ember, sőt: az ateista is, egyaránt annak az európai kultúrának
az örököse és hasznélvezője, amelyet a kereszténység hozott létre. Max Weber szerint a
kapitalizmus is a kereszténységben gyökerezik, ui. eredetileg akarva-akaratlanul a lélek
megváltása iránti gondoskodásból jött létre.

Napjainkban eminens fontosságú kérdés: a földrész jövőjében miként alakul majd a
hitélet, és milyen fontosságúak lesznek az egyházak. Az European Values Study 1990. és

1999. évi felmérését mérlegelve az iménti kérdésekről mindenesetre lehetséges és érdekes elgondolkodni.

Az 1. táblázat tizenhat történetileg, földrajzilag és egyházukat tekintve különböző ország „vallásossági” helyzetét mutatja be az 1990. és 1999. évi vizsgálat adatrengetegéből.

1. táblázat

Milyenek az európaiak?

	1999			1999			1999					
	v	nv	a	v	nv	a	vallásos		nem vallásos		ateista	
							18–29	30+	18–29	30+	18–29	30+
Franciao.	48	36	11	45	38	14	35	49	47	37	18	14
Nagy-Brit.	54	38	4	39	49	5	26	46	64	50	9	4
NSZK	54	27	2	59	32	4	47	65	48	30	5	4
NDK	32	37	17	27	47	21	22	30	56	48	22	22
Hollandia	59	33	6	63	30	6	56	65	36	29	8	6
Ausztria	70	15	2	76	18	2	71	82	26	17	3	2
Spanyolo.	64	28	4	57	33	6	42	65	47	30	11	5
Olaszo.	82	10	3	84	11	3	82	87	15	10	2	3
Írország	72	27	1	71	23	2	68	77	32	21	1	2
Lengyelo.	96	3	1	92	4	1	93	94	5	4	1	1
Szlovákia	69	16	3	77	13	4	75	84	20	12	5	4
Cseho.	38	47	5	41	46	8	34	46	58	46	8	8
Magyaro.	53	39	4	58	35	5	47	63	47	32	6	6
Oroszo.				60	27	4	64	66	32	29	4	5
Ukrajna				68	20	3	77	75	20	22	2	3
Románia				83	14	1	77	87	21	12	2	1
Görögo.				82	15	2	57	90	39	9	4	1

Jelmagyarázat: v: vallásosak; nv: nem vallásosak; a: ateisták; +: ...és több

Már az 1990. évi adatok szembetűnő különbségeket regisztrálnak az európaiak vallásosságát illetően. Két országban, nevezetesen az NDK-ban és Csehországban igen alacsony – egyharmados – a magukat vallásosnak mondók aránya, s ugyancsak kettőben (az NDK-ban és Franciaországban) a lakosság jelentős hányada (10% fölött) ateista.

Kétharmados vagy afölötti a vallásosság Lengyelországban, Olaszországban, Írországban, Ausztriában, Szlovákiában és Spanyolországban. Figyelemre méltó, hogy minden esetben katolikus országokra jellemző az intenzív hitéleti beállítottság, a táblázatban szereplő többi ország nagyjából 50-50 százalékos arányt mutat.

Az 1999. évi szondázás adatai kevés változásról számolnak be – három kivételtől eltekintve. Ezek: Nagy-Britanniában és Spanyolországban jelentős mértékben visszaesett,

Szlovákiában pedig ugyanilyen mértékben fokozódott a vallásosság. A táblázatban szereplő posztkommunista országok adatai – a volt NDK adatainak kivételével – arról tanúskodnak, hogy a kommunista rendszernek nem sikerült kiölnie a vallásosságot, legfeljebb úgy elfojtania, hogy az a rendszer bukása után azonnal újjáéledt.

Bebizonyosodott az is, hogy a fiatalság életében (Ukrajna kivételével) mindenütt kisebb szerepet játszik a vallásosság, mint a 30 évesnél idősebbek körében. Ez a trend régóta változatlan. Az ukrán eset mutat csak fordított arányt, ami speciális „posztszovjet” sajátosság.

A vallásosság iránti fiatal közöny előrevetíti azt, hogy Görögországban, Nagy-Britanniában, Spanyolországban, az NSZK-ban, továbbá Magyarországon és Csehországban is a közeljövőben számítani kell a felnőttkori vallásosság visszaesésére.

A 2. táblázat azt mutatja be, hogy a vizsgált tizenhat országban milyen intenzitású az egyházakkal való kapcsolat, azaz a lakosság az egyházi szertartásokon milyen gyakorisággal vesz részt.

2. táblázat

Az egyházakkal való kapcsolat intenzitása

	1990				1999			
	A vallás gyakorlása legalább egyszer							
	hetente	havonta	csak ünnepen	soha	hetente	havonta	csak ünnepen	soha
Franciaország	10	7	24	59	8	5	27	60
Nagy-Britannia	13	10	21	56	14	4	25	56
NSZK	19	15	25	41	16	19	44	22
NDK	9	8	24	60	6	7	31	57
Hollandia	21	10	22	48	14	11	28	46
Ausztria	25	19	24	33	23	20	41	17
Spanyolország	33	10	18	37	26	10	33	32
Olaszország	41	13	28	19	40	13	32	14
Írország	81	7	8	5	57	11	23	10
Lengyelország	65	18	9	8	59	19	17	5
Szlovákia	33	9	21	37	41	9	27	23
Csehország	9	4	23	65	7	5	31	58
Magyarország	14	10	28	49	10	7	40	43
Oroszország					3	6	41	50
Ukrajna					9	8	53	30
Románia					25	22	46	7
Görögország					22	21	54	3

E tekintetben is tarka a kép. Az egyházakhoz való kötődés intenzitása is azokban az országokban a leggyengébb, amelyek a vallásosság tekintetében is gyengének bizonyultak.

Tehát: a (volt) NDK, Csehország és továbbmenve: Franciaország, Nagy-Britannia, Magyarország. Velük szemben az írek, lengyelek, olaszok, szlovákok és spanyolok, megint csak a katolikus országokban élők, a legintenzívebb vallásgyakorlók.

1990 és 1999 között – néhány kivételtől eltekintve – a vallásgyakorlás pozícióiban sem mentek végbe szembeszökő változások. Mindenesetre Írorszáiban nagy volt a visszaesés, ám ez igen magas színről következett be, úgyhogy itt (és Lengyelországban) továbbra is intenzív maradt a vallásgyakorlás. Spanyolországban és Hollandiában is csökkenés következett be, Szlovákiában viszont erősödött a vallásgyakorlás.

1999-ben a (volt) NDK-ban, Csehországban, Franciaországban és Magyarországon sok a gyakorlatilag üres templom, és semmi sem utal arra, hogy a közeljövőben ez a helyzet megváltozik. Az orosz és az ukrán vallásgyakorlás alacsony szintjét az átmenet tényével lehet legalábbis „mentegetni”.

A 3. táblázat az Istenhez való fordulás, azaz az imádkozás gyakoriságára vonatkozó adatokat mutatja be. Ezek mintegy kontrolljául szolgálnak a vallásossági adatoknak. A lengyelek, az írek és az olaszok igen gyakran fordulnak Istenhez. Ugyanez jellemző a keleti keresztény románokra és görögökre is. Legkevésbé a keleti németek, a franciák és a csehek „imádkozósak”.

3. táblázat

	Az imádkozás gyakorisága				Az egyes életekben mennyire fontos Isten? (1–10-ig terjedő skála átlaga)	
	1999				1990	1999
	naponta	hetente legalább egyszer	ritkán	soha		
Franciaország	9	10	25	56	4,44	4,37
Nagy-Britannia	17	12	23	48	5,36	4,92
NSZK	14	27	30	29	5,30	5,48
NDK	6	11	17	66	3,78	3,16
Hollandia	22	12	18	48	4,85	5,02
Ausztria	20	24	36	20	6,33	6,61
Spanyolország	22	19	32	27	6,11	5,97
Olaszország	38	24	25	13	7,07	7,43
Írország	45	24	22	9	7,93	7,41
Lengyelország	51	27	18	4	8,38	8,39
Szlovákia	34	20	24	21	4,39	6,63
Csehország	10	7	20	62	4,40	3,63
Magyarország	25	13	25	37	5,35	5,36
Oroszország	16	11	18	56		5,25
Ukrajna	23	18	20	39		6,17
Románia	55	21	18	6		8,63
Görögország	49	15	25	11		7,93

Ugyanezt támasztja alá az a mutató is, amelyet az Isten egyének életében betöltött szerepétől egytől tízig terjedő fontossági skálán nyert „osztályzatok” átlagaként adtak meg.

A közölt adatokból és elemzésekből levonható az a következtetés, hogy a vallásosság szintjét mindenekelőtt a történelmileg kialakult sajátosságok és körülmények határozzák meg. Ezeket az adott állam kultúrájának és hagyományainak nevezzük. Hatóerejüket mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy míg Lengyelországban egy újszülött 92%-os valószínűséggel lesz vallásos, addig ez a cseh újszülött esetében csak 40%.

Ezenkívül a vallásosság alakulásában némileg „közreműködik” a nem (a nők vallásosabbak), az életkor (a fiatalság kevésbé vallásos) és a lakóhely is (a kistelepüléseken élők vallásosabbak). A képzettségnek és jövedelemnek igen kis hatása van a vallásossági szintre.

Az is megállapítható, hogy a közép- és kelet-európai változások önmagukban nem módosították radikálisan a hitélet pozícióit, csak esélyt teremtettek megnyilvánulásához. Egyébként a „keresztény Európa” jövője az egyes országok „kezeben” van, azaz helyi tényezők alakulásától függ.

Hogy mit kellene tenniük az egyházaknak saját jövőjük érdekében, arra a felettébb változatos helyzet miatt részletes „forgatókönyv” nem adható. Keretszerűen azonban hangoztatni lehet az egyházak jövőt megalapozó tennivalóit. Nevezetesen:

- megalapozott érveléssel fel kell hagyniuk a defenzív magatartással-politizálással,
- támogatniuk kellene az alulról jövő intézményi innovációs törekvéseket, amire történelmükben olyannyi pozitív példa található,
- az információs társadalom korában nyílt, a hibákat-bűnöket el nem tusoló működésre van szükségük (vö. az írországi és az USA-beli pedofil botrányok negatív hatásaival).

Futala Tibor

Vallás a detrekőcsütörtöki cigányok életében

Podolinská, Tatiana: Boh alebo Satan? Úloha nového náboženského hnutia Slovo života v polarizácii rómskej kolónie v Plaveckom Štvrtku. = Slovenský národopis, 51. roč. 2003. 1. no. 4–31. p.

Nyugat-Szlovákiában a detrekőcsütörtöki (Plavecký Štvrtok) roma kolóniában két, egymással ellenségeskedésben álló csoport él: a csütörtökiek-malackaiak és a bucsányiak. A közöttük lévő ellentét tíz év alatt fokozatosan alakult ki. Ez 2001-re valóságos háborúba torkollott, melynek számos sebesült és egy halott áldozata lett. (Azóta lecsillapodtak a felek, miközben vice versa 3–4 méter magas szálfákból készített tömör „háborús kerítések” révén is szeparálódnak egymástól.)

Hogy pontosan min is vesztek össze a romák, nem is lehet tudni. Valószínűleg a szemétkelés kérdése volt az egyik kiváltó ok: a csütörtökiek-malackaiak ezt a kérdést – a vándor cigány korból eredeztethető hagyománynak megfelelően – egyszerűen negligálták, míg a bucsányiak a „valami megoldást kell találni rá” álláspontját képviselték.

A bucsányiak polgárosultabb álláspontjának kialakulása ahhoz a három nőhöz kötődik, akik Detrekőcsütörtökre házasodtak be Bucsányból (Bučany). Polgárias magatartásuk azokat a helybeli romákat vonzotta, akik tehetősebbek voltak, és ambiciózusan integrálódni kívántak a többségi társadalomba.

A két csoport jellemzőiből kitűnik, hogy egy kolónián belül is mekkora antagonizmusok halmozódnak fel. A csütörtökiek-malackaiak csoportjáról azt kell leszögezni, hogy

- tagjai őshonosak,
- rendelkeznek csoporttudattal, ám az nem hierarchizált,
- kifelé patriarchális családtípust képviselnek, bár az anyának a családon belül nagy tekintélye van,
- személyiségük, én-tudatuk kevésbé fejlett, a csoportba nem tartozókkal való kommunikációjukban a „mi” dominál, mintha egyéni véleményük nem is volna,
- értékrendszerük tradicionális (a család, a sokgyerekes család, a cigány összetartozás, illetve a szegénység és a szabadság kultusza),
- alacsony szociális szinten élnek minimálisan felszerelt, vezetékes víz és WC nélküli kunyhókban, minden tagjuk munkanélküli,
- körükben sztereotípiá a „fehér” kisebbség negatív megítélése,
- a „roma” népnév passzív szókincsük része, egymás között és a többségi társadalom előtt egyaránt – negatív kicsengés nélkül – a „cigány” népnevet használják,
- konzervatív katolikusok (gyakori „zsidózással”), de hitviláguk tele van roma hagyományokkal is, újfajta vallásokról hallani sem akarnak.

Az őshonos cigányokkal szemben a bucsányiak csoportja

- jórészt betelepült,
- belsőleg strukturált és hierarchizált, s noha vajdájuk nincs, de mindenki tudja, ki a „főnök”,
- matriarchális családtípusban élnek, az általuk lakott „udvarságokat” női nevekkkel illetik, a férfi-tekintélyt „családilag” biztosítják,
- individuumokból áll, amiről egyes tagjaik egyénített megnyilatkozásai tanúskodnak,
- elfogadja a „fehérek” értékrendszerét, vagy legalábbis törekszik rá (kevesebb gyerekek, higiénés szokások, a szegénység elítélése, a munkakerülés, a lopás és a hazugságok „cigány szokásainak” elvetése stb.),
- magasabb szociális szintre vergődött: rendes, többszobás és komfortos házakban él, modern eszközöket használ,
- a „fehér” többséget tiszteli, s maga is hozzá szeretne tartozni,
- tudatosan használja a „roma” népnevet, a „cigány” megnevezést az elmaradt romák megvetésére tartogatja,
- elveti a roma elemekkel kevert katolikus vallást, nyitott a vallási identitás keresésében.

A jellemzők felsorolása szöges ellentétet regisztrál a két csoport között. E „szöges ellentét” kialakításában és kiélezésében jelentős szerepet kaptak az amerikai pünkösdista avagy karizmatikus új vallások, amelyek a politikai fordulatot követően Detreköcsütörtökon is nyomban megjelentek. Először a Jehova tanúi folytattak missziós munkát a kolónián, majd több rövid életű hittérítő próbálkozás után az *élet szava* vert gyökeret a bucsányiak csoportjában.

Az élet szava a svédországi Uppsalában működteti vezető központját. Nevét János apostol első levelének első fejezetéből kölcsönözte. Az ún. Teljes Evangéliumot hirdeti:

- a megváltást Jézus Krisztus által, azaz a bűnök bocsánatát és az örök életet,
- a Szentlélek általi keresztséget, ami új nyelveken való megszólaláson keresztül manifesztálódik,
- a Jézus neve általi gyógyulást és felszabadulást.

Szlovákiában a kilencvenes évek elején terjedt el ez a vallási irányzat. Manapság az ország minden részében intenzív missziós munkát fejt ki a romák körében. A direkt vallásos alkalmakon kívül (ezeken gyakran külföldi prédikátorok szólnak az egybegyűltekhez) él a népművelés és a sajtó lehetőségeivel is.

Detreköcsütörtökön a roma misszió élére külön prédikátor (Milan Juriček) került, aki bibliaolvasó tanfolyamokat szervezett, s nem utolsósorban rajtuk keresztül ösztönözte azt a polarizálódási folyamatot, amelyről eddig szó volt. Hangsúlyozni kell, hogy eközben a tanítás helybeli letéteményese nem támogatta az egyik felet se a háborúságban, amiért a bucsányi hívek meg is orroltak prédikátorukra, aki újabban az eleddig mereven elzárkózó csütörtökiek-malackaiak térítésével próbálkozik.

Akárhogy is: az élet szava tanítása és e tanítás terminológiája (Isten vagy Sátán) a két csoport háborúságában ideológiaként és ellenideológiaként szolgált.

Az élet szava missziós sikerei láttán felvetődhet: az ország történeti vallásainak nem lehetne-e, illetve nem kellene-e intenzívebb missziós munkát folytatniuk a romák társadalmi integrációja érdekében?

Futala Tibor

Az oroszországi fehérorosz diaszpóra és a nemzeti kultúra megőrzésének problémái

Grickevič, V. P.: Belorusskie diasporal'nye obsestva Rossii i problemy sohraneniâ nacional'noj kul'tury. = Belorusskij sbornik. Stat'i i materialy po istorii i kul'ture Belorussii, 2. vyp. Sankt-Peterburg 2002. 5–15. p.

Oroszországban az ukrán után a fehérorosz a legnagyobb szétszórta élő nemzeti kisebbség, az orosz társadalom azonban kevésbé érti a fehéroroszok nemzeti törekvéseit. Ennek oka az, hogy az orosz oktatási rendszerben és a propagandában két évszázada folyik annak sulykolása, hogy nincs önálló fehérorosz nyelv és kultúra. A többi oroszországi nemzetiség, például a kaukázusi népek képviselői, egybemossák az oroszokat, az ukránokat és a fehéroroszokat, s mindhárom keleti szláv népben annak a birodalmi rezsimnek a képviselőit látják, amely hazájukat leigázta.

A moszkvai nagyfejedelemségben a XV–XVI. századtól kezdve követhető nyomon a fehéroroszok betelepülése. Jelentős volt már a livóniai háború során hadifogságba került fehéroroszok létszáma is, még többen jöttek a XVII. század eleji „zavaros időkben”, az északi háborúban, amikor is több százezer embert telepítettek át a fehérorosz területekről Oroszország belsejébe. Az áttelepülés folytatódott a lengyel–litván állam felosztása után is, részben a felkelések elfojtása utáni megtorlások következtében, részben munkavállalási céllal. A legnagyobb tömegű áttelepülésre azonban a szovjet korszakban került sor: a megtorlások, a kollektivizálás, az iparosítás, a szűzföldek feltörése során, valamint az északi erdőkitermelési munkákra és a távoli építkezésekre való munkástoborzás következtében. Ennek eredményeképpen ma Oroszországban 1,1 millió fehérorosz él azokon kívül, akik már beolvadtak orosz környezetükbe.

A cári rendszer százötven éve alatt Fehéroroszországban nem nyílt egyetlen fehérorosz nyelvű iskola sem, viszont sorra bezárták az ott működő felsőoktatási intézményeket. Ennek következtében az ifjúság a birodalom más területeinek egyetemi városaiba ment felsőfokú tanulmányokat folytatni, többek között a fővárosba, Szentpétervárra is. Itt alakultak meg az első fehérorosz diákegyesületek, amelyekből később az első politikai szervezetek kinőttek; az 1905. évi forradalom után itt alakult meg az első fehérorosz

könyvkiadó. Fehérorosz nemzetiségi egyesület még a szovjet idők kezdetén is működött egészen 1937-ig. A jelenleg működő pétervári fehérorosz kulturális egyesület 1989-ben, a gorbacsovi peresztrojka idején alakult meg. Hasonlóan aktív a tíz éves múltra visszatekintő moszkvai fehérorosz egyesület, további fehérorosz egyesületek működnek két szibériai nagyvárosban, Irkutszkban és Novoszibirszkben.

A fehérorosz kultúra megőrzése Oroszországban elsősorban a fehéroroszek jelentős részének a nemzeti kultúra iránti közömbössége, nagyfokú asszimilációja miatt nehéz. A posztszovjet térség nehéz gazdasági viszonyai szintén nem kedveznek a nemzeti kulturális aktivitásnak. A helyi szervek részéről igen kevés támogatást kapnak az egyesületek, a fehérorosz állam részéről pedig egyáltalán semmiféle támogatásra nem számíthatnak. Így aztán Oroszországban jóformán egyáltalán nincsenek fehérorosz kiadványok, iskolák, könyvtárak, kulturális intézmények. A fehérorosz nyelv elsajátítására csak a családban van lehetőség. Az orosz felsőoktatási intézetekben nincs egyetlen fehérorosz nyelvi és irodalmi tanszék sem, miközben Lengyelországban, ahol négyszer kevesebb fehérorosz él, mint Oroszországban, öt különböző városban hat fehérorosz tanszék működik, továbbá Lengyelországban két államilag finanszírozott fehérorosz rádióadó is sugároz műsort (Varsóból, illetve Białystokból), míg Oroszországban az egyetlen pétervári kisebbségi problémákkal foglalkozó adót is fűlszámolták. Mindez természetesen összefüggésben van a fehérorosz nyelv és kultúra kedvezőtlen helyzetével magában Fehéroroszországban.

Zoltán András

Nemzeti sztereotípiák Kelet- és Közép-Európában (1945–1991)

*Meštan, Antaněn [Meštan, Antonín]: Nacyánaľ'nyâ stěrcatypy ů Cětral'nej i Ůshodnáj Eiřrope (1945–1991).
= Kraj: Polonica – Albaruthenica – Lithuanica, 1–2 (4–5). vyp. 2002. 7–10. p.*

Az ismert cseh kutatónak az interetnikus folyamatokkal foglalkozó új mahiljovi fehér-orosz folyóiratban megjelent írását a nemzeti karakter fogalmával indítja. Az egyes nemzetek jelleme sztereotípiaként létezik. Csak viszonylag későn kezdődött a nemzeti karakter tudományos kutatása, elsősorban Franciaországban, ahol Le Havre-ban 1937-ben alapították meg a néplélektannal foglalkozó egyetemi kutatóintézetet (Centre Universitaire de Psychologie des Peuples), és 1946 óta adják ki a *Revue de la Psychologie des Peuples* című szakfolyóiratot. A társadalom széles rétegei azonban nem tudományos vizsgálatok alapján alkotják meg a maguk képét a nemzeti karakterről, hanem a folklór és a mítoszok alapján. Így aztán minden nép meg van győződve arról, hogy ő mérsékelt, intelligens, eredeti és szorgalmas. Vannak ugyan hibái is, mint például az egység hiánya, a túlzott idegen-majmolás, az asszimilációra való hajlamosság stb., de nyilvánvaló, hogy minden nép elnézően kezeli saját hibáit, és ugyanakkor élesen bírál más népeket, különösen a szomszédosakat, mert hiszen legtöbbször azok „használgák ki a mi jóságunkat”. A sztereotípiák keletkezhetnek kollektív produktumként megfigyelésekből, igaz és hamis tapasztalatok alapján, de kialakulásukban szerepet játszhat a hatalom is, amely azt sulykolja, hogy a nemzet eredményei annak általános emberi tulajdonságainak köszönhetők, s a hatalomnak joga van védelmezni a nemzetet, míg a konfliktusokban és a katasztrófákban más népek a ludasak, esetleg a saját nemzet negatív vonásai is szerepet játszhatnak benne. A lényeg, hogy a hatalmat sosem okolják a bajokért.

A szerző szerint a sztereotípiák az integrált társadalom részét képezik. Érzelmekre és propagandára épülnek. A sztereotípiák nem vagy csak részben felelnek meg a valóságnak, de igazságnak fogják fel őket. A sztereotípiákat még a hatalom eszközeivel is nehéz megváltoztatni.

A nemzeti jellem körébe tartozó jelenségek vizsgálata gyökeresen eltér a nemzeti sztereotípiák kutatásától. Az előbbieket pszichológusok, szociológusok, történészek és nyelvészek kutatják szoros együttműködésben, az utóbbiak a saját vagy más népekre vonatkozó hamis vagy részben hamis nézetek, tehát társadalmi tények.

A nemzeti sztereotípiák különböző funkciókat töltenek be: erősítik a nemzeti öntudatot, létrehozzák a „nemzeti ideológiát”, amely lehetővé teszi az emberek felosztását „mieinkre” és „tieitekre”, igazolják a „mi” államunk vagy a mi társadalmunk cselekedeteit még akkor is, ha a mi népünk sérti meg a jogi és az erkölcsi normákat, segítenek bűnbakokat találni sikertelenségeinkre külső ellenség és annak hazai szekértolói képében.

A kommunista hatalom az összes nép egyenlőségét hirdette, legyen az kicsi vagy nagy. Ugyanakkor „segíteni” kellett a kicsi, elmaradott és elnyomott népeknek, amelyek hálával tartoztak a „nagy testvéreknek”. Egy idő után Szovjet-Oroszországban az orosz nép került előtérbe. Kiirtottak mindenféle képzelt vagy valós nacionalizmust, csak az orosz nacionalizmust hagyták békén. Miközben oroszosítottak, az oroszoknak mindenféle jótéteményeket és erényeket tulajdonítottak. A szovjet „testvérnépek” között azonban elnyomva bár, de tovább éltek a nemzeti sztereotípiák, amelyek a Szovjetunió felbomlása után gyakran fegyveres konfliktusba torkolltak. A kommunisták által fel nem számolt

nemzeti sztereotípiák ékes példáit láttuk a volt Jugoszlávia területén kirobbant háborúkban.

A kelet- és közép-európai társadalmak tudatának vizsgálata azt mutatja, hogy a hosszú kommunista uralom ezekben az országokban nemcsak gazdasági pangáshoz vezetett, hanem konzerválta, sőt felerősítette a negatív nemzeti sztereotípiákat. A szerző véleménye szerint a negatív nemzeti sztereotípiák ellen küzdeni kell, mert az ezekkel fertőzött társadalmak veszélyforrást jelentenek.

Zoltán András

Magyarország és a magyar kisebbségek: komplex kapcsolat az európai integráció előestéjén

Capelle-Pogacean, Antonela: *La Hongrie et les minorités magyares. Une relation complexe a l'heure de l'integration européenne.* = *Le Courrier des pays de l'Est*, 2002. 1028. no. 69–77. p.

A tanulmány szerzője jelenleg a párizsi CERI (Centre d'Études et de Recherches Internationales) kutatója; a kéziratot – külön jelzése szerint – 2002 októberében zárta le.

Az európai egyesülés idején milyenek Magyarország és a magyar kisebbségek kapcsolatai, a magyar nemzet lelki egyesítésének esélyei? Az utóbbi tíz évben három logikai vonal mentén kikristályosodó tendencia jellemzi ezeket. Nevezetesen a magyar nacionalista logika, egy regionálisnak nevezhető logika (szomszédsági viszonyok), valamint egy európai logika (az EK-hez való csatlakozás). Komplex kapcsolatokról van szó, melyek nem összegezhethők az „anyaország”-nak tekintett Magyarországnak a kisebbségi magyarok iránti szolidaritásában. Tíz évi, a szomszédos országokban élő magyarok érdekében folytatott magyar politika ellenére a magyar politikai nemzet és a magyar kulturális nemzet (a kisebbségben lévő „mozaik-nemzet”) ellenére a kapcsolatok sem nem egyértelműek, sem nem szilárdak, sem nem konszenzusosak.

A „magyar–magyar” egymásra találás romantikus szakasza viszonylag rövid ideig tartott. Ide tartozott Antall József krédója, miszerint lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének tartotta magát; az 1990-es magyar Alkotmány, amely morális felelősséget fogalmazott meg a határokon kívül élő magyarok iránt; hogy a magyar Parlamentben egyperces néma gyással emlékeztek meg a Trianoni békeszerződés 70. évfordulójáról; a Határon túli Magyarok Hivatalának létrehozása; a Duna Televízió sugárzása. E romantikus periódusnak megvoltak egyébként az előzményei a korábbi két évtizedben, egyik szélsőséges tünete Ceaușescu falurombolásában nyilvánult meg. Ugyanakkor például a Csehszlovákiából érkező, másképpen gondolkodó magyarokat egyre szívélyesebben fogadták Magyarországon. A kommunista rendszer bukásával az „anyaország” egyre több szolidaritást nyilvánított ki a határain kívül élő magyarok iránt. Egyik sokat hangoztatott nacionalista érv a népesség csökkenése volt (ami egyébként a szomszédos, nem kommunista Ausztriában is bekövetkezett). A kisebbségek viszont az „anyaország” megerősítésére vágytak a különböző autonómiák (kulturális, helyi, etnikai stb.) kivívásához.

A változások azonban elhúzódó jellegűek lettek; jogi és intézményi változtatás nélkül, a többségi nemzet mentalitásának megváltoztatása reményében. A nyelvi és kulturális jogok elismerése európai nyomásra jelentős előrelépésnek számít.

A romániai (1996.), szlovákiai (1998.) és jugoszláviai (2000.) belpolitikai változások, valamint a sérelmezett retorika részbeni visszafogása hatékonyabbá tették a magyarkérdésben a tényleges eredmények elérését. Pl. magyar politikai szerveződések részt vehet-

nek a parlament munkájában. Van, ahol koalíciós partnernek tekintik őket (Szlovákia, Szerbia). Manapság a magyarok irredentizmusának kártyáját nehezebb kijátszani, mint lehetett azt a '90-es évek elején.

A magyar identitás elismerése azonban nem járt a demográfiai mélyrepülés javulásával. Romániában az összlakosság arányában a magyarság létszáma 7,1%-ról 6,6%-ra csökkent 1991–2000 között. (A csökkenés: kevesebb mint 200 ezer ember.) Szlovákiában valamivel kedvezőbb ez utóbbi szám: több mint 40 ezer főről van szó. Vajdaságban, a polgárháború miatt igen jelentős a lakosság számának csökkenése.

A magyarok helyzete igen eltérő a különböző területeken. Gazdaságilag a 2004-ben az EU-ba csatlakozó Szlovákiában a legjobb, míg kulturális vonatkozásban Románia nyújtja a legtöbbet. De ugyanazon országon belül intenzitásában nagyon különbözik a magyarok identitása, aszerint, mennyire sűrűn laknak egymás mellett. Ugyanakkor Magyarországon is sok személyes tapasztalattal bővültek az ismeretek 1989 óta a környező országokban élő magyarokkal kapcsolatosan.

A bevándorlás fölerősödött. 1988 és 2001 között 172 460 fő kért menedékkjogot Magyarországon; 31,89%-uk Romániából érkezett, túlnyomó részük magyar. Ezen időszak magyar kormányainak nem volt kidolgozott, hosszú távú immigrációs politikája. A közvélemény kb. 2/3 része nem ért egyet a szomszédos országok magyarjainak a bevándorlásával. Ugyanakkor Budapest nem limitálta a bevándorlók létszámát, nem nehéz a honosítás megszerzése, bár a társadalmi integrációra vonatkozóan hiányoznak az intézkedések. Így, ebben az új helyzetben a magyar kisebbség megítélése többjelentésű és kevésbé konszenzusos. Az első világháborús történelmi traumától az olcsó kézi munkaerőig terjedő széles skálán mozog. A gazdasági változásokat előnytelenül megélő magyarokból általában negatív reakciót vált ki a határon túlról érkezők befogadása. Úgy vélik, konkurenciát jelentenek a munkaerőpiacon, s ez a megítélés az utóbbi tíz év során csak erősödött. Nem érdektelen az sem, hogy 2000 júliusában a megkérdezettek 18%-a nem tartotta magyar identitásúnak az erdélyi magyarokat. Az identitást illetően tehát lebegnek az álláspontok a magyar–magyar kapcsolatok élénkülése idején...

A státustörvényt egyedül az SZDSZ nem fogadta el a parlamenti pártok közül; a parlamenti szavazás idején a lakosság 60%-a értékelte fontosnak és előnyösnek a kinti magyarság számára; egy évvel később ezzel a megítéléssel csak 33% értett egyet. A hivatalos megítélés mindig is a kisebbségek jogainak védelmezését szorgalmazta, különösen az európai csatlakozási folyamatban. Azonban a kisebbségek különbözőségének, a modernizálódó társadalomban elfoglalt helyük megítélésében bal oldalon alig és jobb oldalon sem jutottak dülőre. Valójában nem érzékelhetők éles törések a politikában a kisebbségi kérdés megítélésének különbözősége miatt. Horn Gyula 10,5 millió magyar miniszterelnökként definiálta magát, aki felelősnek érzi magát a magyar kisebbségekért. Medgyessy Péter 10 millió magyar miniszterelnöke – a saját megítélése szerint –, aki 15 millió magyarért érez felelősséget. Nem érdemes tehát sem túl-, sem alábecsülni az ideológiai különbségek ellenére meglévő azonos politikai törekvéseket, véli Pogátsa. A státustörvényt a szocialisták megszavazták, és Medgyessy kormánya még nem vonta vissza.

Tény viszont, hogy a jobboldali kormányok, regionális politikájukat a magyar–magyar kapcsolatra építették föl 1990 óta. Antall József a trieszti meg a finn példát emlegette, ahol a kulturális és területi autonómiának is szép tere lett. Orbán Viktor új intézményt hozott létre, a Magyar Állandó Értekezletet 1999 februárjában, mely a határon túli magyarok konzultációs fóruma. A 6%-os gazdasági növekedés mellett az 1998-as 1 milliárd forint támogatást 10 milliárdra emelte a Fidesz-kormány, melynek 1/5-ét az erdélyi magyar egyetem finanszírozására kellett fordítani, „hogyan biztosítva legyen a szomszédos ál-

lamokban élő magyarok részvétele az összmagyar nemzetben, hogy hozzájárulhassanak szülőföldjük fellendüléséhez, s hogy fenntartsák nemzeti hovatartozásuk tudatát”.

A baloldali Horn-kormány barátsági szerződést írt alá Szlovákiával (1995. március) és Romániával (1996. szeptember), mellyel lemondott az autonómia-követelések újratárgyalásáról. A bilaterális egyezmény cseppet sem zavarta Mečiar abban, hogy néhány hónappal később (1995 novemberében) a magyar nyelvhasználatot erősen korlátozó törvényt hozzon, melynek csak 1998-as parlamenti veresége tudott véget vetni.

Az 1999-es koszovói válság idején Orbán Viktor bejelentette, hogy a NATO nem bombázza Vajdaságot, s az ott élő magyarokat. Néhány nap múlva mégis bombatalálatok érték a térséget. A válság végén az új NATO-tag Magyarország megpróbálta érvényesíteni jogait a vajdasági magyarokat illetően. A Szegedre összehívott tanácskozáson felajánlotta, hogy támogatja a Milošević-ellenes vajdasági erőket, s lényegében az 1989 előtti kulturális, területi autonómiát helyreállítja. A nyugati szövetségeket azonban nem tudta meggyőzni az ügy sürgősségéről. Ezzel igazolódott, hogy nem pusztán az aktuális magyar kormány ideológiájától függ a határon túli magyarok sorsa.

A jugoszláviai válság azonban felhívta a Nyugat figyelmét a kisebbségek kérdésére, s megértették, hogy az nem pusztán belpolitikai jellegű, hanem nemzetközi szabályozást, államok közötti együttműködést igényel. Mint már az előbbieken is láttuk, a normák értelmezése akár eltérő is lehet. A Magyarországgal szomszédos országok az egyéni jogokat az etnikaiakkal szemben fontosabbnak tartják. Az 1994. májusi, Párizsban tartott Európai Stabilitási Konferencia újra leszögezte, hogy az új demokráciák feladata a szomszédos államokkal rendezni a határ-, illetve a kisebbségi problémáikat. Tulajdonképpen erre a nyomásra született meg hamarosan a bilaterális egyezmény a szlovákokkal és a románokkal. Ugyanakkor az is látszik, hogy az Európai Közösségekhez csatlakozni kívánó, szomszédos államok most kedvezni kívánnak a magyar etnikumnak, mozgatórugóik között a „történelmi ellenség” háttérbe szorult. Mivel Magyarország időben várhatóan előbb csatlakozik az Unióhoz, a lemaradók szorongását az ún. magyar igazolvánnyal kívánja feloldani. A várakozásoktól elmaradó lehetőséget 2002 januárja és júliusa között 500 ezren ragadták meg. Orbán Viktor, egy 1998-as beszédében már kilátásba helyezte egy, a „schengeni szindrómára” válaszoló, kettős magyar állampolgárság eszméjét, mely a csatlakozást követően is biztosítaná az utazást, illetve a munkavállalást. A tervet széles körben támogatták a környező országokban élő magyarok.

A státustörvény tehát némileg paternalista módon gondoskodik a magyarságukat vállalókról, míg a kettős állampolgárság az uniós csatlakozást követő kérdéseket is orvosolná. A státustörvény mindenesetre kemény ellenállásba ütközött az erős román nacionalista belpolitikai erők körében, de a hazai baloldal is arroganciát emlegetett, bizonyos előzetes egyeztetéseket hiányolva. A nemzetközi közvélemény is fenntartásokat hangoztatott, és erős nyomást gyakorolt az Orbán-kormányra, mely végül is eredményesen megállapodott Bukaresttel 2002. január 1-je előtt néhány nappal. Szlovákiával azonban nem sikerült megegyeznie.

2002 novemberében a (szocialista) magyar kormány nyilvánosságra hozta azokat a jogszabályi módosításokat, melyeket kifogásolt az ún. Velencei Bizottság, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet – állítva, hogy megőrizte a törvény kiinduló szellemét, és a magyar közösségek megmaradását és fejlődését segíti elő. Ezeket a módosításokat a magyar Parlament is tárgyalta, a MÁÉRT is, és előzetesen egyeztettek az érdekelt szomszédos országokkal is.

Magyarország az uniós csatlakozással elhagyja nemzeti önállóságának egy részét. A magyarországi elitnek tehát újra kell gondolnia a magyar kisebbségek iránti viszonyát,

hiszen az identitás megőrzése nem jelent jövőt a magyaroknak. Ellenben a szubszidiaritás elvének alkalmazása és további lehetőségek, pl. az euro-régiók együttműködése, a határokon átlépő együttműködések túllépnek az etnicitás problémáján. Budapestnek mindekelőtt figyelembe kell vennie, hogy a különböző országokban élő magyar kisebbségek azoknak az országoknak az európai csatlakozási folyamatában vesznek részt, melyeknek jelenleg állampolgárai.

Magyarország vonzása meg fog nőni a romániai, szerbiai és ukrainai magyarok körében. Valószínű, hogy Magyarország gazdasági és demográfiai érdekei a határon túli magyar közösségek fennmaradását igénylik. Várady Tibort, a vajdasági magyar értelmiségit idézi végül a szerző, aki már nagyon kíváncsi a határokon túlélő, modernizált kisebbségi magyar külpolitikára.

Kakasy Judit

Csak egy vizslát!... – Vaclav Havellal beszélget Jacques Rupnik

Ce n'est qu'un au revoir... Entretien avec Vaclav Havel [Rip.: Jacques Rupnik]. = Politique Internationale, 2002–2003. 98. no. 17–32. p.

Az interjú a cseh köztársasági elnök visszavonulásakor készült. A beszélgetőtárs, J. Rupnik, a CERI (Fondation Nationale des Sciences Politiques) kutatási igazgatója, aki Havel tanácsadója is volt 1990–1992 között. Vaclav Havel 1989 decemberétől 1992 júliusáig Csehszlovákia, majd 1993 januárjától Csehország államelnöke volt. Az 1989-es kelet-közép-európai változások szereplői közül egyedül ő maradt mostanáig ugyanabban a hatalmi pozícióban. Ilyen értelemben tehát kivételes ember; politikai programjának fő pontjai a demokrácia visszaállítása és a kelet-közép-európai államoknak az Európai Közösségekhez, illetve a NATO-hoz történő csatlakozása voltak. Hosszú mandátuma, stílusa Tomas Masarykra emlékeztetnek, aki 1918-ban megalapozta a cseh demokráciát.

Az 1990-es években két politikai vízió küzdött egymással, melyeket Vaclav Havel, illetve Vaclav Klaus testesítettek meg. Az egyik előnyben részesítette a politikai liberalizmust, a civil társadalmat, a decentralizációt, a polgári kultúrát; a másik a gazdasági liberalizmust, a piacot és a pártok szerepét. Az egyik újra meg újra kinyilvánította föderalista álláspontját Európával kapcsolatban, míg a másik független euroskeptikus volt. Az első a kimondott szó hatalmában bízott, a másik a hatékony politikai gépezetben. Ez utóbbi kérdésben rejlett Havel fő gyengesége.

A történészek még sokáig vitatkozni fognak azon, vajon meg kellett volna-e akadályoznia Csehszlovákia szétválását, vagy éppenséggel jó, hogy elkerülve a milosevicsi utat, a „bársonyos váláshoz” járult hozzá. Így vagy úgy, immár a hatalom nyűgétől szabadon ez az ember részt fog venni a nyilvános vitában, és páratlan morális referenciaként fog mindig is megjelenni.

Jacques Rupnik első kérdése így hangzott: – A NATO végét először a hidegháború végén jósolták meg, majd 2001. szeptember 11-e után. A 2002. november végi, prágai csúcs a Szövetség megújulását hozta-e vajon?

V. H. válasza: - Tulajdonképpen most jött el az a történelmi helyzet, amelyet már megfogalmaztunk az 1985-ös Prágai Felhívásban, amely a Varsói Szerződés megszüntetését követelte, s amelynek bekövetkezte új védelmi rendszer kialakítását teszi szükségessé. Egy teljesen új struktúra helyett most a régi NATO az, amelyik átalakulóban van, valószínűleg a neve is megváltozik a belga Guy Verhofstadt javaslatára.

J. R.: – Az „újraakasztás” új tartalmat is sejtet. Vajon egy páneurópai – Oroszországgal együtt értendő – kollektív biztonsági szervezet kialakításáról van-e szó, vagy főként a nyugati érdekeket Közép-Keleten védő, terrorizmusellenes katonai szerveződésről?

V. H.: – A kollektív biztonság védelmezésére működik az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia. A jövőben a NATO továbbra is a nyugati világban már sikeresen kialakított, demokratikus értékeket védhetné. Bárki csatlakozhatna hozzá, aki egyetért a célkitűzéseivel.

J. R.: – A robbanásszerű bővülés nem veszélyezteti-e a szervezet kohézióját?

V. H.: – Láttam G. W. Bush elnök arcát, miközben a hét új csatlakozó tagország képviselői bemutatkoztak, s megerősödött bennem az a gondolat, hogy megéri a fáradságot a cél elérése. Egy dekadens, egyszersmind provokatív Európának, ahol a kis nemzetek sorra maguk döntenek sorsukról – nos, ennek van jövője, s ehhez Amerika is partnerek bizonnyul.

J. R.: – A csúcstalálkozó előestéjén Ön az 1938-as Münchent és az 1968-as szovjet „testvéri segítséget” emlegette; ezt a két eseményt, amely hosszú időre meghatározta a csehek sorsát. Milyen tanulsággal járnak ezek a mára vonatkoztatva?

V. H.: – Az állam emberi alkotás, de az ember isteni alkotás. Ezért szerintem ma is föl kell lépni az emberi jogok védelmében ott és akkor, amikor és ahol ezekből nyilvánvalóan és igazolhatóan gúnyt űznek. Ezt éreztem akkor, amikor a Milošević-rendszer ellen fölléptünk. A hadműveletek végén személyesen mentem Koszovóba, hogy meggyőződjek, valóban új korszak kezdődik-e el, ahol a szabadság és az emberi méltóság megelőzik az állam hatalmát. Persze semmit nem tehetünk automatikusan, úgymond „testvéri segítséggel” – ezért okoz mostanában annyi fejtörést az iraki helyzet.

J. R.: – A NATO kibővülése és az Európai Unió bővítése szinte párhuzamosan zajlik. mennyiben kiegészítője egymásnak a két folyamat?

V. H.: – A katonai szövetség kapcsot jelent Európa és Amerika között. De az egész világnak jót tesz, ha egy észak-amerikai pillér mellett ott van egy európai pillér, az Európai Közösségek is. De a bővülés a két szervezet esetében földrajzilag különböző irányokat vehet. Az Egyesült Államoknak ebben a többpólusú világban jól felfogott érdeke az európai integráció támogatása.

J. R.: – Az „amerikai álom”, egy Prága központú, keletre terjeszkedő NATO mellett létezik a decemberben, Koppenhágában bejelentett „európai álom”, az Unió keleti bővítése is. Közép-Európa népei ahelyett, hogy örülnének, mintha tanácstalanokká váltak volna. Nem tart Ön attól, hogy elvesztik a közvélemény támogatását, ha az európai eszmék helyett a kiszámítható partnerség kap hangsúlyt?

V. H.: – Európa roskadozik a technokrácia súlya alatt, miközben az elfelejti az egységesítési folyamat történelmi aspektusát. A közvélemény kedvetlen az agyonszabályozás részleteitől, ugyanakkor hiányzik a közös európai eszmék, az olyan nagyon egyszerű jel-szavak hangoztatása, mint a 'határtalan fejlődés', a 'fék nélküli termelés', a 'mindent átfogó innováció'.

J. R.: – Valéry Giscard d'Estaing az 'Európai Közösségek' elnevezés helyett az 'Egyesült Európa' elnevezés használatát javasolta. Mit gondol Ön erről?

V. H.: – 1999 márciusában, Párizsban én is hangsúlyoztam, hogy szükség van mielőbb egy Európai Alkotmányra, és az integrációs folyamat föderatív irányban történő elmozdítására. Európát nem fenyegetésként kell elképzelnünk, hanem válaszként a globalizáció kihívásaira.

J. R.: – Mi a véleménye az Európai Közösségek határaitól?

V. H.: – Egy elmosódott keleti határvonal semmi jóval nem kecsegtet. Törökország és Oroszország felvétele előtt Ukrajnáét és Fehéroroszorszáágét kellene megvizsgálni, sőt,

még inkább Grúziáét és Örményországét. Az udvariaskodás helyett egy nap meg kell mondani, hol kezdődik és hol végződik Európa.

J. R.: – A közép-európai térség integrációja a nyugati intézményrendszerbe a nehézségek és lassúság ellenére eredményes. Viszont a közép-európai együttműködés nem hozta meg a várt eredményeket. Ön, aki a kezdetektől, 1990-től motorja volt ennek, például az ún. Visegrádi Csoportjában, mit gondol, mi az oka a sikertelenségnek?

V. H.: – Vannak hízelgő és kevésbé hízelgő helyszínei Közép-Európában az együttműködésnek. Az utóbbiaknak is megvannak a maguk mindent legyőző szájhőseik: Magyarországnak Orbán, Ausztriának Haider. Semmiben sem különböznek persze azoktól a szomszédoktól, mint akiket bírálunk. Ebben viszont egymást erősítik. Ez tipikus, történelmi gyökerű probléma Közép-Európában. Hol függetlenül, hol pedig riválisként összehatalalkoznak a Birodalom fővárosában, ahová elküldték minisztereket uralkodni...

J. R.: – Gondolja, hogy az európai vagy az atlanti integráció kedvez a regionális együttműködésnek?

V. H.: – A biztonság és a védelem területén bizonyosan. Tíz éve a csehek és a szlovákok kettéválasztották a hadsereget, ma úgy határoztak, hogy egyesítik légierijüket.

J. R.: – 1994 áprilisában Ön meghívta a Visegrádi Csoport elnökeit, valamint von Weizsäcker német és Klesťil osztrák elnököket a csehországi Litomyslbe. A cél az volt, hogy Németország és Ausztria segítségével szorgalmazza Közép-Európa és a Nyugat közeledését. A későbbiekben viszont pontosan e két szomszédos országgal támadt nehézségek bonyolították Csehország belépését az Európai Unióba...

V. H.: – Abban az időben én a pszichológiai falat szerettem volna ledönteni, ami a Nyugat és a közép-európai államok között volt. München és Lvov Közép-Európában vannak, Hamburg és Kijev nem. Az évenkénti találkozóknak megvolt a maguk bája. Az idők változtak, új belépők jelentkeztek, véget értek a balkáni háborúk, és az akkori közép-európai eszme ma már nem biztos, hogy mindenben érvényes.

J. R.: – Lengyelország klasszikus reálpolitikája nem kifizetődőbb, mint a cseh elnök erkölcsi posztamense?

V. H.: – 1990 januárjában azért vezetett első utam Kelet-Berlinbe és még aznap Berlinbe, mert ki akartam fejezni egyetértésemet a német egyesítéssel, és mert nem akartam Moszkvában kezdeni, ahogyan annak idején a kommunista pártok vezetői tették. Nem kell tehát okvetlenül szembeállítani a briliáns lengyel politikusokat és a cseh moralistákat. Egy viszont fontos: úgy gondolom, hogy akkori szavaim összetörtek egy tabut. Így ma kiváló cseh elemzések jelennek meg a szudétánémetek kiűzéséről 1945-ben. Az önvizsgálat meg kell, hogy előzze a tetteket. Hogy ez az önvizsgálat esetleg egy generáció idejéig tart, az más kérdés! A fordulatot nem lehet erőszakolni.

J. R.: – Így utólag nem gondolja, hogy meglehetősen kevesen érezték magukra érvényesnek az önvizsgálat szükségességét? S hogy a németek is nagyobb politikai visszhangot vártak?

V. H.: – Bizonyos csoportok, például a cseh kommunisták és a szudétánémetek kiűzését szorgalmazó csoportok valóban megakadályozták egyfajta rendezést, amelyről Kohl kancellár nem vett tudomást. 1992-ben azt mondtam, hogy fogadjuk el mindazok cseh állampolgárságát, akiket a Beneš-dekrétumok megfosztottak ettől, s ezek az emberek is kapjanak kárpótlási jegyeket. Jogilag ez így teljesen rendben volt. Aki tehát szerette volna visszakapni állampolgárságát, az részt vehetett volna a privatizációban. A ténylegesen érdekeltek egyébként nem voltak sokan. A cseh és szlovák miniszterelnökök azonnal egyetértettek, von Weizsäcker lelkesedett – és melegen figyelmébe ajánlotta az intézkedéscsomagot Kohlnak, aki érdekesnek nevezte azt és tanulmányozásra érdemesnek. Vé-

gül soha nem került napirendre a kérdés. Vagyis nem elég a politikusok egyetértése, de a demokráciában figyelembe kell venni a választók véleményét, az előítéletek erejét is. Vannak történelmi pillanatok, amikor minden lehetséges, ilyen volt az ENSZ megalakulása vagy az Európai Községek megteremtésének eszméje.

Úgy érzem, hogy mindent megtettem, amit tudtam régi polgártársaink – a szudétánemetek – ügyében, de tőlem idegen, hogy forradalmi időszakban én diktáljam a nemzetnek, mit cselekedjék. Lehet, hogy maguk a németek sem értek még meg erre a helyzetre...

J. R.: – Az Európai Községek kifejtették, hogy a Beneš-dekrétumok nem akadályai az ország csatlakozásának, mégis egy „szimbolikus gesztust” várnának ezzel kapcsolatban Csehország csatlakozását megelőzően.

V. H.: – A koppenhágai csúcsra hivatalosan meghívtak, és az Európai Községek is ott lesznek. Akkor alkalom lesz ünnepélyesen lezárni történelmünk néhány keserű fejezetét, és felelősséget vállalni bizonyos kérdésekben. Egy kormány, mely egyetlen többségi szavazattal bír a Parlamentben, ki akar mondani egy ilyen egyszerű dolgot? Én mindenesetre kimondom.

J. R.: – A legelszántabb ellenségei is elismerik, hogy a nemzetközi politikában Ön sikeres, ugyanakkor a legodaadóbb hívei is tudják, hogy belpolitikai kérdésekben annál súlytalanabb. Miért van ez így?

V. H.: – Az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből maradt ránk két politikai hagyomány, melyek az elmúlt évtizedben újjáéledtek. Az egyik szerint a demokráciát a civil társadalom, az egyesületi élet menti meg. A másik – főleg a két világháború között élte virágját – szerint a pártok szerepe mindenható, arra törekedtek, hogy minden pártnak legyen meg az embere a közintézményekben. E két tendencia élénken működik ma. Egy Vaclav Havel kevés ahhoz, hogy a mérleg nyelvét elmozdítsa valamelyik irányba. Talán egy párt, mondjuk a Civil Fórum élére állhattam volna annak idején, de ebben sem vagyok biztos...

J. R.: – Huszonöt éve írt egy esszét „A hatalom nélküliek hatalma” címmel. Tizenhárom évi államelnöki múlt után hogyan látja ezt a kérdést?

V. H.: – Meggyőződhettem arról, hogy egyik politikus sem mindentudó, sem nem mindenható. A nemes elgondolásokat csak ritkán tudják megvalósítani. Viszont sokat változott a világ a XIX. századhoz képest: ma gyakran találkoznak a nagy emberek egymással, közelről ismerik egymást, így a személyes kommunikációnak különleges fontossága van. A találkozókon előbb jókat esznek, szarkasztikus megjegyzéseket tesznek, ám a személyes kapcsolataik alapján semmire nem lehet következtetni a kortárs politikát illetően.

J. R.: – Miben változtatta meg Önt a hatalom?

V. H.: – Ezt igazán nem tudom megítélni. Talán biztosabbak a döntéseim. Az életem legnagyobb változása azonban az, hogy leszoktam a dohányzásról!

J. R.: – Hogyan élte meg a kritikus értelmiségi átalakulását politikussá, a meggyőződés etikusságából a felelősség etikájába való átmenetet?

V. H.: – Hozzá kellett szokni a nyelvezetéhez, meg kellett tanulni diplomatikusabban kifejezni magamat. És mint író és alkotó – mert annak hiszem magamat – ez különleges problémát jelentett a számomra. Nem mindig mondtam el mindent, de soha nem árultam el a meggyőződésemet. Mindig is ott volt bennem az alkotó felelősség, ugyanakkor az örökös vitatkozó is. Ez a kettősség néha problémát jelentett.

J. R.: – Hogyan összegezné Ön, milyen politikai örökséget hagy maga után, amikor visszavonul a színpalak mögé?

V. H.: – Kicsit több időt szánok magamra. De ott van bennem a nyugtalanság, vajon meg lehet-e még állítani a posztkommunista országokban a gazdasági bűnözők beszívargását a politikai életbe? A korrupció mérhetetlenül elhatalmasodott. Személy szerint a

politikát én a köz, az állampolgár szolgálatának tekintetem. Az a leghőbb vágyam, hogy a mai ember is legyen elég bátor ahhoz, hogy megtalálja az összhangot a cselekedetei és a lelkiismeret között. Ha ez megvalósulna, minden politikai végakaratom teljesülne.

A jövő pedig: visszavonulok a nyüzsgésből, a naprakész újságolvasásból, tévénézésből. De visszaautásítottam az emlékirataim megírására tett ajánlatot is. Gondolkodni fogok, és érzem, hogy tartozom valamivel a társadalomnak: valamit megírok majd talán az elmúlt tizenhárom év hatalmi helyzeteiből. Mivel naplót nem vezettem, nem krónika lesz, de persze nem is kulisszatitkok kifecsegése. Már van néhány ötletem...

Kakasy Judit

Németország és a Balkán: gondolatok egy kényelmetlen kapcsolatról

Deckers, Wolfgang: Germany and the Balkans: Reflections on an Uneasy Relationship. = Journal of Southern Europe and the Balkans, 4. vol. 2002. 2. no. 157–170. p.

Amikor 1995-ben Smyser kijelentését olvasták, mely szerint Németország újra a világ egyik vezető állama, sokan kényelmetlenül érezték magukat. A múlt kísértenei kezdtek, azonban reménykedtek, hogy az ország végre „normálissá” válik. Krieger szerint az egyesítés alapvetően egy ilyen „normális” államot hozott létre, bár nemzetközi szinten ez még nem teljesen van így.

Németország külpolitikájával kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Vannak, akik úgy érzik, hogy sokkal magabiztosabb, kevésbé haderő-orientált és sokkal globálisabb szemléletű. Mások úgy látják, hogy Európa máris német zónává kezd válni, illetve német hatalomról beszélnek Európa kellős közepén. Többen, ehhez hasonlóan, Németország visszatértét látják Európa központi hatalmának pozíciójába. Kétségtelen, hogy sok változás történt Németországon belül – az újraegyesítéssel és azon kívül is – a Szovjetunió összeomlása és az átalakulás Közép- és Kelet-Európában –, amelyek ma mind hatással vannak a német külpolitikára.

Az adenaueri vezetés alatt, az 1950-es és '60-as években, Németország külpolitikája a Nyugat felé fordult, majd kb. egy évtizedes késéssel ez az orientáció kibővült a keleti iránnyal is. És mi legyen az egyesítés után? Az egyik lehetőség a globális vezető szerep és ezen keresztül a német érdekek érvényesítése. A másik az, hogy Németország a régió vezető államává válik. Mindenesetre akármit is tesz, elmozdulását a gazdasági óriás-politikai törpe pozícióból mindenképpen árgus szemekkel figyelik. Már a koszovói katonai részvétel előtt is többen úgy vélték, Németország fokozatosan készül a globális hatalom megszerzésére és a „Negyedik Birodalmat” emlegették.

Az egyesítéssel Németország nem kezdett fehér lappal, illetve vákuumban a külpolitikát illetően. Számos nemzetközi szervezet (NATO, EGK, ENSZ, OSCE) tagjaként különböző előírásoknak kellett megfelelnie. Bár Németország kétségtelenül erős állam Európában, integrációjának köszönhetően az európai és atlanti struktúrákba nem jelent direkt veszélyt. Ennek ellenére a múltja valószínűleg még sokáig kísértenei fog.

Németország szerepvállalása a Balkánon két dolgot mutatott meg: az egyesítéssel nemcsak erősebbé vált, hanem gyengébbé is. A térség az EU és az USA között folyó hatalmi vetélkedés szimbólumává vált, amiben Németországnak különleges szerep jut, hiszen az EU-ra is erősen kihat, hogy milyen szerepet fognak játszani a németek: a) „európaizált” állammá válnak, b) egy német–amerikai Európa jön létre, ahol Franciaország és

Nagy-Britannia keresi a helyét és a lehetőséget a bosszúra, c) német Európa alakul ki, aminek senki más nem tud ellenállni. Az, ahogyan 1991-ben Németország kiállt Horvátország mellett, ez utóbbit sugallja. Ennek ellenére nincs határozott irány, a német külpolitika folyamatosan alakul.

A kommunizmus bukása után Németország egy alapvetően biztonságos Európa közepén találta magát, ahol azonban a Balkán és Kelet-Európa instabilitást jelentett. Emellett a NATO és az EU bővítése rengeteg pénzt vont el olyan, a németek számára fontos tennivalóktól, mint az EU elmélyítése. Ennek ellenére persze a német hozzájárulás jelentős összegeket tett ki, mint ahogyan belpolitikai téren a német nemzetiségűek bevándorlása és az egyesítés jelentett nagy gazdasági terheket. Mivel a német gazdaság nagyban függ a világgazdasági trendektől, annak gyengélkedése szintén növelte a gazdasági bizonytalanságot. Az eddig említett faktorok miatt elmondható, hogy Németország pszichológiai, politikai, gazdasági és pénzügyi téren is áll, de az alapok meglehetősen bizonytalanok. Éppen ezért az ország nemcsak erősödött, de az alapjainak érzékenysége miatt gyengébb is lett az egyesítés után.

Ilyen helyzetben, mik lehetnek a külpolitikai góljai? A kérdés tehát már nem az ország külpolitikájának ereje, hanem az, hogy a kezében lévő hatalmat mire fogja használni. Az egyesítés előtt nem lehet német érdekekről beszélni, mert akkor az atlanticizmus és az európai integráció „helyettesítette” azokat. Mára azonban a Kohl- és a Schroeder-kormányok alatt kialakult a német érdekek listája, ami nagyjából megegyezik a többi európai országéval. Érdekei tehát a következők: az állampolgárok szabadságának, biztonságának és jólétének védelme; a terület integritásának megőrzése; EU-integráció; közös értekeken és érdekeken alapuló szövetség az Egyesült Államokkal; a közép- és kelet-európai államok integrációja és egy együttműködésen alapuló biztonsági rend kialakítása; az emberi jogok és a nemzetközi jog tisztelete a világban; a piac által vezérelt gazdasági rend kialakítása a világban. Ezek alapján várható, hogy Németország polgári hatalom marad, melynek fő jellemzői az együttműködés, integráció és a többoldalú kapcsolatok. Hogy valóban az maradhasson, ahhoz viszont az is érdekében áll, hogy kiterjessze maga körül a stabilitási zónát.

Jugoszlávia 1991 júniusában bomlott fel, amikor Szlovénia és Horvátország kinyilvánították a függetlenségüket. Ezt követően háború tört ki, csupán 300 km-re Münchentől. Érthetően, a jugoszláv konfliktus a német külpolitika meghatározó elemévé és mozgatórugójává vált, aminek eredményeképpen az akkori kancellár, Kohl, még 1991 karácsonya előtt elismerte a két új független államot. 1996-ra pedig szinte eltűnt a németek tiltakozása az ellen, hogy katonákat bevessék, így megtörténhetett, hogy a német katonák a II. világháború óta először harcokban vettek részt.

Az 1991-es elismerési nyilatkozatot Milošević „tragikus hibának” nevezte, míg London és Párizs úgy értékelte, hogy Németország befolyási övezetet igyekszik létrehozni Dél-Európában, azaz a korábbi Németország-ellenes beidegződések rögtön működésbe léptek. Mégis miért avatkozott be Németország? Mivel úgy értékelte, hogy a Szlovéniában és Horvátországban agresszív, romba döntő és etnikai tisztogatásoktól sem mentes háború folyik. A németek „civil hatalommá” fejlődött országa értetlenül állt a tény előtt, hogy ilyen történhetett a 20. század végén. Emellett a stabilitás és biztonság iránti szükséglete és megszállottsága is ösztönözte az 1991-es lépést. Egy gyenge és feldúlt Európa ellentétes képet festett, mint amit a németek érdekei diktáltak: integrációt, valamint politikai, társadalmi és gazdasági jólétet.

A jugoszláv háború, amellett, hogy Németországnak aktívan részt kell venni érdekei védelmében, megmutatta, hogy ebben szövetségesekre van és lesz szüksége, amit a közös

európai fellépésnél semmi sem biztosíthat jobban. Némileg ez ellen és a transzatlanti kapcsolat erősödése mellett szólt az, hogy az 1990-es években az amerikai külpolitika – így a jugoszláv válság idején is – Németországra mint partnerre tekintett. Ennek ellenére úgy tűnik, az Amerika–Németország együttműködés mellett, ez utóbbi elsődleges figyelme az európai integráció elmélyítésére irányul. Mindenesetre egyelőre nem világos, hogy a német külpolitika és Németország egésze pontosan milyen úton fog haladni a jövőben.

Barna Judit

Migráció és biztonság: néhány összekötő kapocs

Nazli, Choucri: *Migration and Security: Some Key Linkages.* = *Journal of International Affairs*, Fall 56. vol. 2002. 1. no. 97–122. p. The Trustees of Columbia University in the City of New York

A globalizáció és migráció korában különösen fontos a lakossági mozgások és a biztonság közötti kapcsolatok megértése, melyek jellemzően szubjektív koncepciók. A kettő összekapcsolásához, bármennyire is vitatott, a fogalmak meghatározása alapvető fontosságú. A szerző olyan elképzeléseket vet fel, melyek későbbi vizsgálódások alapkövei lehetnek. Az alapvető fogalmak meghatározását számos megfigyelés bonyolítja, ezek közé tartoznak:

1. Az hogy mit látunk, függ attól, hogyan tekintünk rá.
2. Az, hogy ki számol, meghatározza kit számolnak meg.
3. Az, hogy mit számolnak, attól függ, ki, hogyan és miért számol.

A biztonság területén az előbbieknél megfelelő közhelyek:

1. Az egyik ember biztonsága egy másíknál a biztonság hiányát jelenti.
2. A biztonság megteremtésére tervezett stratégiák valójában annak hiányát fokozhatják.
3. A biztonság lehet objektív, de a tanú szemszögéből végül is szubjektív.

A meghatározásokat a biztonságával kezdi a szerző, akinek véleménye szerint a biztonság összetettsége és a migráció többdimenziós volta tekintetében teljes az egyetértés. A biztonságba a társadalmi rend alkotó elemei közötti alapvető kapcsolatok tartoznak. A szerző egy számítást javasol, mely a biztonságot három egymással kapcsolatban álló erő – a katonai kapacitás és védelem; a kormányzás formája; a strukturális feltételek és környezeti életképesség – függvényének tekinti.

A katonai biztonság (KB) az államhatárok sérthetetlenségét biztosítja és/vagy az állami célok érdekében katonai eszközök használatát. A rendszer biztonsága (RB) a kormány és intézményei azon képességére utal, hogy felelősséget vállal és megvédi magát a bel- és külső rendzavarásoktól. A strukturális biztonság (SB) arra a képességre utal, hogy az életfeltételeket és a megélhetés forrásait megvédi.

A KB és RB magától értetődők, de az SB nem annyira egyértelmű. Arra a képességre utal, hogy a lakosság (L) igényeit kielégítik, a rendelkezésre álló erőforrások és az adott technológiai (T) szint segítségével az adott környezetben (K). Ezeket felhasználva a nemzetbiztonságot (NB) a következő képlettel határozza meg a szerző:

$$NB = f(KB, RB, SB),$$

melyből azt a következtetést vonja le: egy állam annyira biztonságos, amennyire a biztonság mindhárom dimenziója megvan. A gyakorlatban az SB biztosítása igen nehéz, mivel ha a lakosság növekedése fokozza az erőforrások iránti igényt, és azokat a meglévő technológiai lehetőségek nem tudják kielégíteni, a strukturális biztonság gyengül. Ebből következően a strukturális biztonság képlete a következő:

$$SB = f(L, E, T) / K$$

A képletek természetesen igencsak leegyszerűsített formái a valóságnak, de az ismert, hogy a képlet jobb oldalán álló kifejezések szoros kapcsolatban állnak egymással.

A biztonság így egy alapkeretet ad annak bemutatására, hogy a migráció hol és hogyan lép be a biztonság kiszámolásába, elsősorban a lakossági tényező által okozott lehetséges zavarok révén.

Egy korábbi tanulmányban a lakosság szerepét a nemzetközi kapcsolatokban a társadalmi helyzet paramétereként, a meglévő ellentétek szorzójaként és a kapcsolatok által alakított és azt alakító változóként, mely a paraméter és szorzó hatásra is reagál, jellemezték. A jellemzőket 45 komparatív esettanulmány alapján határozták meg, ahol a biztonságot fenyegették és komoly konfliktusok robbantak ki fejlődő országokban. A 45 eset azt az állítást is alátámasztotta, hogy a migráció ugyanígy jellemezhető. Az arab államok és Izrael közötti konfliktus szinte tankönyvbe illő példa az előbbiekre. Az európai zsidók bevándorlása megváltoztatta az ország demográfiai összetételét, Izrael állam megalapításával a menekültség fogalom megjelenése tovább bonyolította a lakossági tényezőt. A későbbiekben is lakossági tényezők váltak a konfliktus paramétereivé, a hatnapos háború új menekülteket teremtett, akik szorozhatást gyakoroltak a konfliktusban. Két további demográfiai jellemzőnek volt szorzó hatása, a kormegoszlás az arabok, illetve az izraeliek körében, illetve az orosz zsidók jelentős mérvű bevándorlása.

Természetesen az arab–izraeli konfliktust nem lehet kizárólag demográfiai tényezőkre leszűkíteni, de az ismert okokon kívül ezeket is mint változókat, paramétereket és szorzókat elemezni kell, mert a biztonság katonai dimenziója válhat a lakossági tényezők tüzszává. Az emberek igényeket támaszthatnak, melyek politikai reagálást váltanak ki. Amennyiben a politikai rendszer az igényeket nem ismeri el, azok szembenállásként vagy a rendszer vezetői által illegitimnek tartott módon jelennek meg, így a lakossági változók politikaiakká válnak.

A demokratikus társadalmakban az igények politikai folyamatokban fejeződnek ki, de a politikai szabályok szerint a folyamatokban csak állampolgárok vehetnek részt. Egyes esetekben, ha a lakosság nagy része nem állampolgár, az államigazgatás határai törésvonalakká változhatnak. Ebben az esetben a látszólag technikai kérdés, az emberek megszámolása, jellegét tekintve politikaivá válik. Az utóbbira példa az Egyesült Államok, ahol a bevándorlás a politikai realitás középpontjában áll az ország létrejötté óta, és ahol a demográfiai és kulturális sokféleséget előnynek tekintik, mely erősíti az államot és értékeit. Ugyanez más demokratikus országokról nem mondható el. Mindez azt is jelenti, hogy a politikai rendszernek hatalmas szerepe van a migráció és a biztonság szétválasztásában.

A migráció a környezetre is jelentős hatást gyakorolhat, mivel az emberi igények növekedése az ökológiai egyensúlyt felboríthatja, az elmúlt évtizedekből több példa idézhető.

A szerző a következőkben azt vizsgálja, hogyan és miért hat a migráció a biztonságra. A bevándorlók jellemzőit, motivációit, azt, hogy saját akaratukból vagy kényszer hatására hagyják el országukat, egyéni döntést hoznak, vagy csoportosan döntenek, rövid vagy hosszú távon kívánnak új országban élni, mind számba veszi.

A migráció története Nyugat-Európában, a második világháborút követően a kölcsönhatások bonyolultságát tükrözi, különösen Franciaországban és Németországban. A munkaerőhiány miatt érkezők idővel a társadalmi rendet is megváltoztatták. Manapság majdnem mindenütt a további bevándorlás korlátozására törekednek, mivel ezekben az esetekben a biztonságot belülről fenyegetik.

Az előbbiek alapján a bevándorlás szorzó hatása mind a gazdasági, mind a politikai területen, valamint a biztonsági kérdéshez való kapcsolatok vonatkozásában érhetővé válnak. Erre a sokszorozó hatásra az egyik legjobb példa az ázsiai bevándorlók az olajtermelő öböl-menti országokba, melyek minél inkább próbálták elszakadni az olajtól való függ-

géstől, és próbálták beruházásaikat sokszínűbbé tenni, annál inkább külföldi munkásokra szorultak.

A szerző a bevándorlás két további jellemzőjéről ír a következőkben: a fajtákról és az átalakulásról. A tipológiák számában nincs hiány, jellemző a motiváció szerinti osztályozás. A legfontosabb kérdések; miért vándorolnak az emberek, milyen mértékben önkéntes a mozgásuk, és milyen státust érhetnek el. A vándorlás átalakulása ugyanannyira változás a státusban, mint tényleges változás a bevándorlók szerepében és helyzetében, egy illegális bevándorló legális bevándorlóvá és akár letelepedővé is válhat.

A határok a modern nemzetközi rendszer meghatározó tényezői, így a bevándorlás határok átlépését jelenti. A nemzetközi politikában azonban a határokat újra is rajzolják, ezek után vajon mit értünk a lakosság mobilitásán, hiszen ilyen esetekben a jogi státus is változik, és befolyásolja a migráció és biztonság közötti kapcsolatot.

Az egyszerűség kedvéért az állami struktúráknak csak két elemét emeljük ki, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a migrációval és a biztonsággal, habár a közöttük lévő kapcsolatokról csak kevés összehasonlító elemzés született. Az állampolgárságra vonatkozó szabályok általában jól jelzik a migráció átpolitizáltságát, mert ezek határozzák meg, hogy a bevándorlók mit tehetnek, és milyen járandóságai vannak. Az állampolgárság szabályai és elérhetősége a migráció–biztonság határmezsgyéjén találhatók.

Az állam intézményei közvetítenek a demográfia és a biztonság között, a kérdés az, hogy a bevándorlók beletartoznak, vagy kizárják őket azok köréből, akiket az állam kiszolgál. Az állampolgárság szabályai és elérhetősége, valamint az intézményes lehetőségek segítenek a migrációra és a biztonsághoz való kapcsolatára megadni a válaszokat. A migráció maga idővel megváltoztathatja a társadalmi szerződést, és amikor ezek a változások megvalósulnak, megjelennek az állampolgársági szabályokban.

A szerző legfőbb állításai, melyek a jövőbeli kutatásokat segíthetik: a bevándorlás hatása a nemzetbiztonságra bármely alkotó elemére gyakorolt hatásán keresztül érvényesül; a migráció átpolitizáltsága pozitív eredménnyel jár; minél rugalmasabbak az állam intézményei annál kevésbé válik a migráció biztonsági kérdéssé; a migráció ritkán fenyegeti közvetlenül a biztonságot; a biztonság elvesztése újabb bevándorlást indíthat el; a bevándorlók jellemzői alátámasztják, hogy a migrációnak kiemelkedő szerepe van a biztonság kapcsolatban.

Az eddigi kutatások nem foglalkoztak sokat a migráció–biztonság kapcsolattal, ezek közül néhányat említ meg a szerző, és ugyanakkor számba vesz számos olyan területet, ahol ismereteinkben jelentős hiányosságok vannak.

(Galló Judit)

Történelmi örökségek és befolyásuk a posztkommunista választói magatartásra

Roper, Setevan D. – Fesnic, Florin: Historical Legacies and Their Impact on Post-Communist Voting Behavior. = Europe-Asia Studies, 55. vol. 2003. 1. no. 119–131. p.

Az elmúlt évtizedben élénk vita folyt arról, hogy a posztkommunista átalakulás visszatükrözi-e a korábbi latin-amerikai és dél-európai folyamatokat, vagy egyedi képet mutat. A vita központi kérdése az, hogy a múlt olyannyira meghatározza-e az átalakulást, hogy ezzel elvesztik hasznosságukat olyan kulcsfontosságú összehasonlítási fogalmak, mint a

demokratizálódás vagy a modernizáció. Az átmenettel foglalkozók már felismerték, hogy a posztkommunista átalakulás nem hasonlítható a többihez, azonban megmarad a kérdés, hogy ez a különbözőség mennyire jelenik meg a viselkedésben és az intézményi szinten.

A vitában fontos szerep jutott a posztkommunista választói magatartás kéréskörének. Az egyik, az erről szóló irodalomban gyakran magától értetődőnek vett feltevés szerint szociális és gazdasági faktorok határozzák meg a választást. Azaz, a fejlett országokban megfigyelt „gazdasági” szavazás itt is jellemző és meghatározó. Ez segítette a Szolidaritást, és ez büntette a reformereket, retrospektív szavazást eredményezve a posztkommunista választók körében.

Mások szerint nem lehet csupán gazdasági okokra visszavezetni a választást, így például Harper úgy találta, hogy ez a modell nincs jelen Litvániában, Magyarországon és Bulgáriában sem. Azt azonban eddig még senki nem vizsgálta, hogy a történelmi örökség hatása viszonylagos-e vagy nemzeteken átívelő.

A tanulmány Romániában és Ukrajnában vizsgálja, hogy az I. világháborúnak és a kommunista örökségnek van-e hatása a szavazásra. Több, a viselkedést befolyásoló független változót vizsgáltak: a történelmi örökséget, etnikai hovatartozást és szociális-gazdasági mutatókat. A korábbi kutatásokkal ellentétben azt találták, hogy olyan változók, mint például az urbanizáció és a tanulmányok nem feltétlenül függenek össze a reformok támogatásával. Ezzel szemben a történelem és a kultúra fontos szerepet játszanak abban, hogy hogyan vélekednek az emberek egy-egy választásról mind Ukrajnában, mind Romániában. Mindemellett Nyugat-Ukrajna és Erdély az adott országon belül is különböző képet mutat. A szerzők úgy találták, hogy a két társadalom struktúrájában található hasonlóságok ugyanarra a történelmi hagyományra vezethetők vissza. Tehát ugyanaz a hatás több országban is érvényesülhet, de ez a hatás nem feltétlenül egységes egy adott országon belül.

Az Osztrák–Magyar Monarchia alá, bár más-más államhoz tartozott mind Galícia, mind Erdély. Az 1867-es kiegyezés után Erdélyben eltörölték a román szolgásgót, és az osztálykülönbségek enyhültek. Az ottomán uralom alatt élőkkel ellentétben az itt élő románok csupán reformokat és nem függetlenséget akartak. Hasonló helyzet alakult ki a szintén autonómiát élvező Galiciában, ahol Kelet-Ukrajnához képest a nyugaton élők sokkal szabadabban alakíthatták politikai és kulturális életüket. Az etnikai tolerancia nagyobb érvényesülését ezeken a területeken a több nemzetiség jelenléte magyarázza: Galiciában jelentékeny számú lengyel közösség, Erdélyben pedig magyarok és németek élnek. Az etnikai mellett vallási téren is meglehetősen változatos képet láthatunk. Galiciában élnek katolikusok, protestánsok, sőt a görög katolikus egyházhoz tartozók is, akik különösen Erdélyben bizonyultak erősnek. A világháborúk közötti Erdélyben a lakosság 40%-át magyarok és németek alkották, akik katolikusok vagy protestánsok voltak. A románok jó része a görög katolikus egyházhoz tartozott. Ez a kulturális és vallási hagyomány megkülönböztető jegyként vonult végig a kommunista éra alatt a két térségen. Nyugat-Ukrajna volt a leginkább orszellenes Ukrajnán belül, és ez volt a leghaladóbb rész az 1980-as évek vége felé, amikor vezető szerepet játszott a peresztrojka és a glasznoszty támogatásában. A kommunizmus bukása után Galícia bizonyult a demokratikus és reformpártok legelkelesebb támogatójának.

Az etnikumok földrajzi elhelyezkedése miatt a kép nem ennyire egységes Erdélyben. Ennek ellenére a kommunizmus ideje alatt etnikailag, kulturálisan és politikailag különbözőként kezelték, és éppen az itt élők asszimilálására tett kísérletek miatt vált a nacionalizmus a román kommunizmus egyik legfontosabb ideológiájává. A durva próbálkozá-

sok eredményeképpen nem csoda, hogy Erdélyben tört ki a kommunizmus bukása előtti két forradalom, melyek közül elsősorban a másodiknak politikai, rezsimellenes dimenziója is volt. A változásokat elindító felkelések is Erdélyben robbantak ki.

A két régió a történelem és főképpen az Osztrák–Magyar Monarchia mély nyomokat hagyott, amelyek érvényesülnek a választók viselkedésében is. Erdélyben megkülönböztethetünk az etnikai különbségek mellett román nacionalista, magyar nacionalista és (többségében román) liberális választókat. A németlakta területek a leginkább polgári gondolkodásúak, míg északon, ahol a legtöbb magyar él, jellemzően felkorbácsolhatók a nacionalista érzelmek. Ennek ellenére a populizmusnak sohasem volt nagy bázisa ezen a területen. Az 1996-os választás ékes bizonyítéka ennek, amikor a populista Iliescu a 16-ból mindössze 1 megyében tudott itt nyerni Constantinescu ellenében, míg az ország fennmaradó részében ő került ki győztesen.

Galiciáról általánosságban elmondható, hogy a nyugatbarát, piacorientált erőnek ezen a területen kívül nem sok esélyük van. Itt viszont az Ukrajna legnagyobb pártját alkotó populisták nem tudtak eddig sikereket elérni. A választások vizsgálata azonban ennél változatosabb és érdekesebb képet mutat. 1994-ben például Kuchma nem kapott támogatást a nyugati területeken élőkől; az orosz lakosság megnyerése hozta meg számára a győzelmet. Ezzel szemben, 1999-ben immár őt támogatták, mivel egyrészt a kommunista párt vezére volt az ellenfele, másrészt a politikájában kedvezőnek ítélt változások következtek be.

Erdélyben, mint már elmondtuk, 1992-ben és 1996-ban is Iliescu ellenében Constantinescu győzött. Ezzel szemben 2000-ben a magyarok inkább Iliescua szavaztak, mint a nacionalista, antiszemita, magyarellenes, sovíniszta álláspontot képviselő Tudorra, azaz a két rossz közül a kisebbet választották.

A vizsgálatok során tehát azt találták, hogy a régió (amit a Habsburg–Magyar Monarchia öröksége határoz meg) változója erősen összefügg a szavazók választásával. Míg Galiciában a demokratikus, nyugatbarát pártok támogatása világos, Erdélyben a demokratikus pártok támogatása már nem ennyire egyértelmű a társadalmi rétegződés miatt. Emiatt északon a magyarok, délen pedig a németek történelmi öröksége másféle szavazói viselkedést eredményezhet.

Barna Judit

A grammatika mint politikum

Hrnko, Anton: Slovo o gramatike ako politike. = Slovenské pohľady, IV+119. roč. 2003. 5. no. 80–86. p.

A grammatikának látszólag nincs semmi köze a politikához. A látszat azonban csal. Csal nem utolsósorban és különösen a szlovák grammatika esetében, minthogy köztudott: valamikor éppen a szlovák grammatika szabályrendszere tanúskodott a nyelv önállóságáról és következőképpen a szlovákság önálló nemzet voltáról is. Eklatáns például szolgálnak erre a Szlovák Maticában 1932 folyamán végbement események, amikor is az intézmény körül csoportosult szlovák értelmiségiek elvetették azt a szlovák helyesírási szabályzatot, amelyet Václav Vážný cseh professzor készített a szlovák nyelvnek a cseh nyelvhez való közelítése jegyében. Ez a szabályzat azt a Beneš-féle koncepciót lett volna hivatva támogatni, miszerint a köztársaság Szlovákiával kiegészített cseh állam. E tiltakozásnak olyan ereje volt, hogy az ún. csehszlovákizmus mindinkább tért vesztett, mígnem 1938/39-ben felbomlott az ekként elképzelt köztársaság.

Ma teljesen más a helyzet: nyíltan senki sem meri kétségbe vonni a szlovák nyelv és nemzet szuverén voltát. Mindazonáltal tévedés volna úgy vélekedni, hogy az egyesült Európában meg fognak szűnni a kölcsönös előítéletek, és abbamarad a partikuláris érdekek érvényesítésére törő valamennyi próbálkozás. Ellenkezőleg: minden érdekelt nemzet törekedni fog arra, hogy politikai pozícióin javítson, nem utolsósorban grammatikai eszközökkel. A határok megszünte egyszersmind megszünteti azokat a gátakat, amelyek mind eze ideig védelmet nyújtanak a túlzó expanziós törekvésekkel szemben.

A szlovákoknak is fel kell készülniük arra a helyzetre, amikor az ő nemzeti előrehaladásuk versenyhelyzetben teljesebben csak ki más nemzetekkel szemben. Nem úgy, ahogy az Osztrák–Magyar Monarchiában történt, mert abban a konkurencia-küzdelmek végkifejlete más nemzetek hatalmi szupremációjától függött, most pedig a részt vevő nemzetek saját akaratán múlik.

A szlovák közéletben még mindig nincs sok jele annak, hogy ez a nemzeti múltat és nyelvet egyaránt reálisan számba vevő felkészülés megindult volna, sőt: mintha a politikai elit esetenként akadályozná is a bátortalan kezdeményezéseket.

Egyenesen elkésztő az a csehesítési hullám, amely az önállóvá vált Szlovák Köztársaságban 1990 és 1995 között végbement, s amelynek egyik „élharcosa” a Szlovák Nemzeti Bank volt. Nevezetesen azzal, hogy a korábban használatos szlovák banki kifejezéseket cseh kifejezésekkel cserélte fel. A csehesítés tekintetében az államigazgatás sem maradt el nagyon a bankvilágtól.

A köznyelv cseh beütéseit a sajtó és a tömegkommunikáció karolja fel azzal, hogy a divatos cseh fordulatokat és kifejezéseket teszi etalonná, s tözsgyökeres szlovák megfelelőikről – „pórinak” minősítve őket – dehonesztálóan nyilatkozik, ám a tudományos publikációs gyakorlat se büntetlen a csehek „majmolásában”.

Aki manapság rádiót hallgat és tévét néz, feltűnik neki, hogy valamiféle pidgint, keveréknyelvet használ az írott és főleg az elektronikus sajtó. Benne a szlovák keveredik a cseh és az angol nyelvvel. Ebben nem szabad könnyelműen belenyugodni; a szlovák nyelv grammatikájának megint eminens politikai feladatai vannak.

Futala Tibor

A sajtó, a kurdok és az erőszak Németországban

Scheufele, Bertram – Brosius, Hans-Bernd: Gewalt durch „Fremde – Gewalt gegen „Fremde“ : die Berichterstattung über PKK- und Kurden-Gewalt und fremdenfeindliche Straftaten. = Politische Vierteljahresschrift, 42. Jg. 3/2001. 447–473. p.

A németországi „idegenek”: törökök, kurdok helyi vagy akárhol elkövetett erőszakcselekményei stb. meglehetősen bizalmatlanságot, félelmet keltenek a német közvéleményben, de éppoly nyugtalanítóak számára ama atrocitások, merényletek is, amelyeket országban belül követnek el német fiatalok idegenek ellen. Ilyenek sorozatban váltak ismertté a '90-es évek elejétől (emlékezetes színhelyek: Hoyerswerda, Rostock, Mölln, Solingen), és fokozódó mértékben foglalkoztatják a sajtót és a közvéleményt, de foglalkoztatják egyben a kutatást is. A szerzőpáros elemzése, újszerű módon, a sajtó eszkaláló szerepét vizsgálja az utóbbi típusú eseményekhez vezető úton. Szónoki kérdésükre: „van-e összefüggés a külföldiek erőszakcselekményeinek sajtóbeli bemutatása és a hazai idegenellenes erőszak kialakulása és virágzása között?” – aprólékos és kimerítő sajtóelemzés útján adja meg a választ: igen, van összefüggés!

A felmérés két vezető orgánuma: a *Süddeutsche Zeitung* és a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1993–1996 közötti híryanagát veti egybe a német idegenellenes erőszakhullám eseményeivel – kurd témakörben. (A törökországi kurd–török ellentét, az illegális Kurd Munkapárt tevékenysége és ezek megjelenése a migráns környezetben belül.) Eseményről eseményre követi a két lap híradását a radikális autonómia-, civiljog-követelő stb. csoportok, illetőleg németországi migráns kapcsolataik civilek és egymás elleni terrormerényleteiről, és statisztikája, időmérése kézzelfoghatóan bizonyítja ezek gerjesztő hatását a belföldi események bekövetkeztére: ezeket rendszerint egy-egy hírheft eset feltáralása előzi meg, de felelőssé tehető a téma túlhajtott, szünet nélküli, általános tárgyalása is. A szerzőpáros nem tagadja: vizsgálatot érdemelnének természetesen a televíziós adások is, ám ezek anyaga, sajnos, nem áll rendelkezésre. Az elemzés, tartalmi vizsgálatnak alávetve a híryanagot, azt is megállapítja: a tudósítások politikai, társadalmi háttérelmezés nélküli sztereotípiája mellé külön felhang sem kell ahhoz, hogy az „idegent” pejorálja, ellenérzést keltsen vele szemben, különös tekintettel a vonatkozó külföldi csoportok Németországban élő néptársaira. Azaz, a közvélemény a sajtón keresztül végeredményben eljut az „idegen” – „terrorista” vagy „bűnöző” képtársítás rendkívül szubjektív és veszélyes sémájához. Ami a legrosszabb: a radikális idegenek országon belül is működnek. Fellépésük ugyan nem a német környezet ellen irányul, de ott vannak jelen, és megfékezésük olykor a német rendőr életébe kerül. A határok közötti események feldolgozása a sajtóban már nem riad vissza a valóban ellenséges hangadástól, az elképedt és felháborodott tömeg „hangjának” megszólaltatásától, a jelenség ingerült elutasításától. Ily módon a sajtó akarva-akaratlanul is mintegy folyamatosan „borzolja” a kedélyeket, „sugallja” és érleli a megfelelő, általában a vétlen külföldiekre lesújtó viszontválaszt. Ilyenek elkövetésénél azután mindig van „magyarázat”, amivel már nem annyira takarékoskodik a sajtó. Az elemzés, előre bocsátva, hogy természetesen nem alapvetően a sajtó viselkedésének kell tulajdonítani a német erőszakcselekményeket, ilyen értelemben felhívja a figyelmet a nem kellően tárgyilagos és főként végtelenül tárgyszerűtlen sajtó felelősségére is a jelenség elharapódzásában.

Komáromi Sándor

Putyin, a Kaukázus foglya

Mandeville, Laure: *Poutine, le prisonnier du Caucase.* = *Politique Internationale*, 2002–2003. 98. no. 169–189. p.

A szerző, Laure Mandeville, a *Figaro* vezető riportere, az orosz témák szakértője. A Nyugat már-már kétségbe vonja a Kreml által sokat emlegetett „stabilizációt”. Tavaly, 2002. október 23-án, azután, hogy a moszkvai Dubrovka utcai színházban egy csecsen kommandó látványosan túszoikat szedett, az orosz csapatok Csecsenföldről történő kivonását követelve, az orosz hatalom úgy értékelte, nincs más választása, mint erőszakot alkalmazni. A bevetett, ismeretlen összetételű mérges gáz 129 halálos áldozatot követelt, és további 40 kommandós halálát okozta.

Különös módon a Nyugat úgy tesz, mintha a Dubrovka utcai dráma sosem zajlott volna le. Igaz, az Egyesült Államok számára az első számú ellenség az Al-Qaida terroristái lettek. Pedig a moszkvai színházban történt eset elgondolkodtató: három év óta az orosz haderők a nukleáris fegyvert leszámítva, mindent megtettek a csecsenek megtörésére, de hiába. Putyin, aki fehér lapot adott katonáinak egy egész nép ellen folytatott háborúra, a

Kaukázus foglya lett. Nagyhatalmú ugyan, de egy évvel az orosz helyhatósági és két évvel az elnökválasztás előtt ilyen folyamatba bocsátkozott.

A moszkvai színházi túsdráma azt jelzi, hogy Oroszország veszélyben van. Mégpedig azért, mert a csecsen kamikázék épp olyan reménytelen és elszánt logikát követnek, mint a palesztinok. S azért is, mert az orosz hatalom illúziókat kerget, s mert a belső ellenzék is mintha lábrakapott volna. Ugyanakkor a változásokat sürgető közvélemény valóban vágyik a demokráciára.

A Kreml egy éve fontos bejelentést tett, miszerint a „helyzet Csecsenföldön normalizálódott”. Nagy erővel megkezdődött az Ingusföldre menekültek visszatelepítése, valamint az előkészületek egy új alkotmányra vonatkozó népszavazásra. A „normalizáció” politikája párhuzamosan halad a terroristaellenes küzdelemmel, akiket „az utolsó szálig el kell tiporni”. Ha valaki ma Csecsenföldre teszi a lábát, azonnal fölméri, hogy a vázolt időszak még igen messze van. Káosz, illetve az orosz hadsereg uralkodik a térségben. A csecseneknek gyakorlatilag három választásuk van: csatlakozni az ellenálló hadsereghez, vagy ellenállás nélkül leöletni magukat az orosz hadsereg által, illetve külföldre menekülni. Sokan az első megoldás mellett döntenek, mert attól tartanak, hogy az oroszok a civil lakosságon állnak bosszút.

Az autonóm szervezésű ellenálló csoportok folytatják harcukat. Stratégiájuk a zaklatás. Módszerük a gerillaharc. Az orosz hadsereg 80–100 ezer embere nem képes békét teremteni a kis kaukázusi köztársaságban. A csapda ott rejlik, hogy politikai és katonai perspektíva hiányában a csecsenek radikális ellenállása megerősödik. Noha a klán-rendszerű társadalom még nem lendült át a szélsőséges iszlámizmusba, közeleg a nap, amikor az afgán forgatókönyv megismétlődik, amennyiben az oroszok nem hajlandók a legcsekélyebb tárgyalásra sem.

A csecsenek ellenállásán túl a hadsereg szétesése, irányíthatatlansága, belső korrupciója is problémát jelent Putyinnak. Szemtanúk számolnak be az orosz katonáknak az elfoglalt területeken végrehajtott rablásairól, a kiutalt élelmiszeradagok kiürítéséről. Legnagyobb hasznát a csecsen üzemanyag, kőolaj hoz, mellyel a katonák kereskednek, mintha érdeke lenne egyeseknek a háború vég nélküli elhúzása... Egyes alakulatoknál az ún. háborús áldozatok 700%-a különböző belső konfliktusok „rendezésekor” vesztette életét. Egy nem kormányzati szerv, az Orosz Anyák Bizottsága igyekszik a sorkötelesek jogait megvédeni; szerintük az erkölcsi métely bumeráangként visszatér Oroszországba: az értékek felhígultak, az életnek a legcsekélyebb értéke sincs.

Ilyen körülmények között a magasabb fokozatú tisztek egy része, kiváltságait megőrizve megvetette lábát, és az orosz elnök reformtörekvéseinek legelszántabb akadályozói lettek. A legjobbak viszont megundorodtak, és már régen elhagyták posztjukat, vagy lefokozva húzzák meg magukat. A feszültséget növeli, hogy különféle egységek: a reguláris hadsereg, a különleges szolgálatok, a határőr-alakulatok, az igazságügyi miniszter csapatai, stb. presztízs kérdést csinálnak abból Csecsenföldön, kié legyen a legfőbb hatalom?

A Kreml pedig változatlanul tagadja a háború létét, mindössze „banditákra vadásznak” az orosz katonák. A hivatásos katonák befolyását akarta nyilván gyöngíteni Putyin, amikor védelmi miniszternek Szergej Ivanovot nevezte ki, aki hozzá hasonlóan az elhárítás tagja volt. Hogy mennyire nem fogadta el őt a katonai hierarchia, azt a december közepén elmozdítani kívánt Genagyij Trocsev tábornok esete példázza, aki a sajtón keresztül üzent, miszerint a döntéssel nem ért egyet, és mindvégig antiterrorista harcot kíván vezetni. De Budanov ezredes esete is érdekes, aki megerőszkolt, megölt egy 18 éves csecsen leányt. A Kreml példát akart statuálni az esetből, ám a bíróság kimondta, hogy az elkövető nem volt felelősségre vonható állapotban az események megtörténtekor.

Létezik tehát egy Putyin-paradoxon, a bizantinizmus egy sajátos példája: ő Oroszország legnagyobb hatalmú, egyszersmind legnépszerűbb embere (ha hinni lehet a közvélemény-kutatásoknak), aki azoknak a belső klánoknak a foglya, amelyek egy szempillantás alatt az orosz politika csúcsára emelték őt.

A Jelcin-család embere, Vlagyimir Putyin 2000 márciusában lett Oroszország elnöke; egyenesen a KGB-ből hozták a rendszer megmentésére. A rendcsinálást hamarosan két befolyásos, nagypénzű, zsidó származású oligarcha, Vladimir Gusszinszkij és Borisz Berzovszkij semlegesítésével kezdte meg. Ma politikai menedékkjoggal élnek Nyugat-Európában.

Putyin három pontban fogalmazta meg a játékszabályokat: nem vizsgálják felül a privatizációt, amennyiben az jogszerűen ment végbe; az oligarchák nem vesznek részt a továbbiakban a politikában, liberalizálják a gazdaság törvényeit és szabályzóit. Ez utóbbi állítólag az oligarchák meggyöngülését s a bürokrácia megerősödését hozta magával. A Kreml nyomására nemsokára minden kulcspozícióba az elhárítás emberei kerültek. Putyin embereit az ún. „szentpétervári klánnak” nevezték el, s az emberi jogok terén kihasználta lépéseiket az értelmiségiek az újraszovjetizálással azonosították. Ugyanakkor az ún. „moszkovita” Jelcin-klán tagjai is pozíciójukban maradtak, s az oligarcháknak valószínűleg nagyon is súlyuk van egy-egy kormányzó kinevezésében vagy a дума határozatainak meghozatalában. Nem világos, hogy az ún. „Család” nevű csapatot Putyin miért nem teszi hatástalanná. Egy logikus magyarázat létezik csak, hogy ott professzionális műszaki/gazdasági vezetőket találni, míg Putyinnak ugyancsak hiányoznak az efféle emberei. Elemzők szerint a „Család” csak a megfelelő alkalomra vár, hogy saját elnökjelöltjét a magasba emelje. Putyin viszont egyelőre egyedül uralja a médiát. A csecsen konfliktus ebben a hatalmi harcban folytonos ütőkártyaként szerepel, sőt az egész Kaukázus, a grúz kérdéssel együtt Putyin destabilizálásának jó ürügye.

S noha most úgy látszik, Putyint 2004-ben minden további nélkül újráválasztják, a bizantinizmus réme mindenütt ott fenyeget. Ezért gondolják sokan azt, hogy a Dubrovka utcai túszerzés mögött valamely klán manipulációja áll. Vagy azért, hogy meggyengítse az elnököt, vagy éppen hogy megszüntessen minden bizonytalanságot a függetlenséget kívánókkal való tárgyalásokat illetően. Kérdések sora kínálkozik, melyek közül a legelemibb: miért ölték meg az összes túszerződőt, s miért nem adták ki őket állítólagos családjaiknak? Elképzelhető, hogy nem a csecsen függetlenséget óhajtották? Egy biztos, Putyin nyilatkozataiból kiderült, a háborút folytatni kívánja, s egyáltalán nem érdekli a csecsenek szabadságvágya. Így maga maradt az Oroszország egészét fenyegető első számú fogoly.

A hivatalos jelentések 4000 csecsenföldi orosz katona halálát tartják számon, a Katona Anyák Bizottsága szerint ennek 3-4-szerese a tényleges áldozatok száma. A Memorial csoport 20–50 ezer halotról beszél. Oroszország viszont hallgat.

Tavaly nyáron, egy felmérés szerint, az orosz társadalom többsége békepárti volt. Majd néhány hónap múlva úgy nyilatkoztak, hogy feltétel nélkül támogatják Putyin elképzeléseit. A Dubrovka utcai „lassú genocídium” után nem sokkal mindössze 300 ember gyűlt össze Moszkvában, hogy békét követeljen a Csecsenföldön. A félelemtől, fáradtságtól, a csecsen béke iránt apatikus népességet egyidejűleg az orosz nacionalizmus megerősödése nyugtalanítja. Ennek a legjobb bűnbakja pedig nem más, mint a csecsen ember. Putyin, a „börtönőr fogoly” egyszerre akar közeledni a Nyugathoz, alapvető gazdasági változásokat képzel el, de nem fogadja el, hogy egy sor láncot meg kell szakítania ahhoz, hogy a csecsen háborút lezárva meg is valósítsa ezeket. Valójában mindegyik klánnal szemben megértő magatartást tanúsít.

Kettős állampolgárság mint átfedő kötődés

Faist, Thomas: Doppelte Staatsbürgerschaft als überlappende Mitgliedschaft. = Politische Vierteljahresschrift, 42. Jg. 2/2001. 247–264. p.

A kettős állampolgárság körülbelül az 1950-es évek végétől, az Amerikai Egyesült Államokból kiindulva, az emberi jogi normák nemzetközi szemhatáru kikristályosodása nyomán vált szélesebb körű joggyakorlattá. Lényegében a fokozódó gazdasági migráció és globalizálódás, a menekültügy, a széles körű kelet-nyugati családgyesítések körében jelentkező igény játszott ebben szerepet. Elsődlegesen a házaspárok (először is a nő), illetve megszületett gyermek saját jogú lehetőségét („ius sanguinis”, „ius soli”) jelentette a befogadó országon belül, utóbb terjedt ki egyetemlegesen is. Mind e téren főként az 1957. évi New York-i Egyezmény és az Európa Tanács 1997-es Ajánlásai jelentettek előrelépést. A mechanizmus többnyire abban áll, hogy az új állampolgárság – adott, egyezményes jogsultságokkal és kötelezettségekkel – a régi feladása nélkül megszerezhető, ami korábban általában vagy előfeltételnek számított, vagy pedig következményként jelentkezett. A kettős állampolgárság ma már az áttelepülők meghatározott körére nézve viszonylag elterjedt gyakorlat Nyugat-Európában is, csak kivételes helyzetekben és esetekben érvényesül a másik kontinensrészen és a világ más részein. Sokatmondó (becsült) adat: az NSZK-ban ma 2–3 millió között mozog a kettős állampolgárságú egyének száma. Elfogadott nemzetközi normatívája a témának egyelőre nincs, és jogelméletileg is kevésbé kifejlesztett, a közvélemény számára majdnem mindenütt fölöttébb homályos, a gyakorlati politikai diskurzusokban is igen esetleges formában megjelenő kérdés. Politikai implikációival – válságos és konfliktusos háttér esetén – problematikus kérdés is, s ma még igen hátrányos terep számára a ’90-es évek zűrzavarral teli Közép- és Kelet-Európája.

Th. Faist sem vállalkozik a kérdés rendszeres kifejtésére vagy áttekintésére. Elméleti jog-szociológiai-filozófiai fejtegetéseinek célzata, hogy élesebb fénybe vonja a kettős állampolgárság emberi jogi horderejét, egyidejűleg politikai összefüggésben felvázolja az elfogultság és félelem nélküli megközelítésére. Kibontva az állampolgárság-fogalom sokoldalú és összetett tartalmát – az államnemzethez fűző érzelmi-tudati függés és lojalitás, az egy-szerre empirikus és szimbolikus kötődés, egyféle zárt beágyazottság mibenlétét a vele elvárható törvényes jogok és kirótt kötelezettségek együttesével, a kollektívumban foglalt viszonyos függés és együttműködés (mint társadalmi szerződés) különös és általános fokozataival (családkörnyezet, táj, nemzet), a kötelek finom és sűrű hálóját (létbiztonság, szocializáció, segítségnyújtás, szerep- és azonosságtudat stb.) vetíti rá a kettős függés/lojalitás helyzetére. E teljesség vesztesei a migrációk, peregrinációk, emigrációk, helyváltztatás nélkül is: a területcserék – egyéneken és csoportokban. A hiánypótlás és regenerálás elemi követelmény, és megkettőzött formában reális, a ritkán üdvözítő „házat cserél” változat (kiegészítéssel: magyar klasszikus mondás szerint annyi, mint „szívet cserél”) helyett elvi nemzetközi-jogi megközelítésben az eredeti és az új kötődés egybekapcsolása követendő.

Ismert mindeközben a régi tagadó szemlélet: „one person, one vote” – már csak az adminisztratív témák (adó- vagy hadkötelezettség, a választójog stb.) felől nézve is, de inkább nemzeti fundamentalista fenntartások okán. Az ellenvetést persze mindig azok teszik, akiket a helyzetük megkímél a határátlépő kényszerektől. A globalizálódó történelem és politika, az egyetemes technológiai integráció rég meghaladta a fundamentalista felfogást. Az adminisztratív, technikai elemek, ha általános norma elfogadása útján nem (egyelőre), akkor

kétoldalú megállapodások szintjén szabályozhatók. Különleges kérdésekben megoldást nyújthat az illetőség elsődleges-másodlagos sorolására, aktív–passzív beállítására vonatkozó kölcsönös szabályozás; erre nézve kiforrott gyakorlat egyelőre azonban nem ismert. Ez esetben az egyik illetőség lényegében „jogfenntartó” jellegű (ám legkevésbé sem formális vagy „alibi” értékű), az újraaktiválhatóság garanciája mellett. A fejlett demokrácia világa ma már tisztában van azzal: konszolidált feltételek mellett nemcsak szükségtelen, de egyenesen káros is az eredeti állampolgárság kizárása a képből. Mind a befogadó társadalom, mind pedig a kibocsátó ország ugyanis a jövevények két oldalra simuló, átfedő integrációjában érdekelt. Az integráció természetesen: folyamat, amely magába rejt a napi súrlódások átmeneti kockázatát. A gyakorlat általában igazolja a várakozásokat, s több helyütt a második nemzedék viszonylag „üzembiztos” szocializációjánál tart. Van még mit javítani a kettős-állampolgári státus tartalmán (a fentiekén túl például diplomáciai védelem harmadik államokban, és egyebek)... A gyakorlati eredmények láttán az elméleti átgondolás számára ennek ellenére mindinkább a kiterjesztett kötődés jeleníti meg a magasabb értékű normaszintet (a „szabály”) az egyszeres, nemzeti kötődéssel szemben (a „kivétel”).

A szakértői eszmefuttatásban érintett nemzeten túli (nemzet „feletti”, több határon átnyúló; eredeti szóhasználat: „posztacionális”, „suprastaatlich”, „transstaatlich”), összetett kapcsolatok a lehetséges kiterjesztések gazdag demokrácia-tartalmát jelzik, és még erőteljesebben aláhúzzák a kettős (vagy többes) állampolgárság valós biztosítékainak súlyát. Különböző globalizált, részben virtuális, illetve mozgásban lévő terekekről van szó, mint több állam között szétszóródott és helyváltogató családok, civil testületi, kulturális-diplomáciai vagy vállalati világhálózatok, ügynökségek, mozgalmi formációk esetében. Az ezekben elhelyezkedő és mozgó egyének, csoportok számára létfontosságú a személyi jogok minél többoldalú és optimális szinteken garantált érvényesülése. A teljeskörűség és egyöntetűség szempontjából nyilván egy „világköztársaság” átfogó társadalmiasultságát kell elképzelni mint látomást, és ehhez közelíteni a gyakorlati megoldási lehetőségeket. Az általános emberi jogok minimuma a demokratikus világban sokhelyütt érvényesíthető „idegenek” számára is, a fejlett demokrácia szinterein pedig a civil jogok tágabb köre. Hézagmentesen azonban ma még csak az állampolgári jogok zárnak körülöttünk, így ezek elérése a „fedő” kiterjesztés minél szélesebb lehetőségét kívánja. Sajátos példa az „EU-polgár” státusa, amely – egyszeres állampolgársággal megváltható módon – sok szempontból az Unió teljes területén „honosít”, ám adott élőhelyen ez sem pótol egy további állampolgárságot.

Különleges helyzetben merül fel az átfedő állampolgárság nemzeti kisebbségek esetében – ezek patronáló anyaországával, mint a Kárpát-medence magyarságánál. (Sok más, hasonló esetben az ilyen helyzeteket népiirtás és etnikai tisztogatás útján felszámolták.) E vonatkozásban egymással ellenkező vélekedések látnak napvilágot a realizálható kettős állampolgárság kihatását illetően: a „híd-szerep” megerősítése és ellenkezőleg: táptalaj az irredentizmus számára. Bizonyos, hogy az érintett államok maximálisan rendezett partneri viszonya szükséges hozzá, különben akár életveszélyes megoldás is válhat belőle. Élő, sikeres gyakorlat mellett értéke felbecsülhetetlen. Az átfedő állampolgárság elve mérvadó hosszabb időre hontalanná vált polgárháborús menekültek esetében is, akiknek humanitárius befogadása elképzelhetetlen tényleges állampolgári jogok nélkül, s a teljes értékű befogadás későbbi visszatérésüknek sem gátja. E két utóbbi kontextusban különösen jól kézzelfogható a kettős állampolgárság intézményében rejlő erő, nemcsak az érintettek javára, hanem a környező társadalom nevelődése szempontjából is, midőn megbecsüli magát azzal, hogy toleranciával viseltetik és kifejezett pártfogást tanúsít a határokat átszelő kapcsolatok és kötődések embervalósága iránt.

Úton az ENSZ Kisebbségi Ügyekért felelős Különleges Képviselő pozíció létrejötté felé – az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosának tapasztalataiból merítvén

Letschert, Rianne: Towards a UN Special Representative on Minority Issues – drawing upon the experiences of the OSCE High Commissioner on National Minorities. = Helsinki Monitor, 2002. 4. no. 326–337. p.

A kisebbségek védelmének szükségességét ma már senki nem kérdőjelezi meg. Az ügy időszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nemzetközi szinten több szervezet is (az EU, az ENSZ, az EBESZ és az Európa Tanács) különböző kezdeményezésekkel próbál javulást elérni a területen. Többek között a normatív keret kiszélesítésén, különféle mechanizmusok kidolgozásán és a csoportok közötti kölcsönös bizalom kiépítésén fáradoznak. A figyelem egyre inkább a mechanizmusok kidolgozására irányul, hiszen a kisebbségi jogok érvényesítése és felügyelete még gyerekcipőben jár ahhoz képest, ahol a normatív keret kidolgozása tart.

A téma fontosságának felismerése vezetett az ENSZ Különleges Képviselő kinevezésének tervéhez, amellyel kapcsolatban előszeretettel emlegetik az EBESZ-főbiztos munkájának sikerét. 2002-ben az ENSZ Kisebbségekkel Foglalkozó Munkacsoportja fogalmazta meg először az Ajánlásában, hogy az Emberjogi Bizottságnak meg kellene fontolnia egy különleges eljárási mechanizmus létrehozását, például egy különleges rapportőr vagy képviselő személyében. A kisebbségi ügyek szisztematikus felügyeletére 1995-ben létrehozták a Kisebbségekkel Foglalkozó Munkacsoportot azzal a mandátummal, hogy azt vizsgálja, hogyan és milyen eszközökkel lehet elmélyíteni és védeni a kisebbségi jogokat. Az ENSZ égisze alatt már több monitoring eljárás van, ám ezek egyike sem kifejezetten a kisebbségek jogaival foglalkozik, inkább csak kapcsolatba kerülnek vele (pl. a vallási intolerancia vagy a faji megkülönböztetés kapcsán). Tevékenysége során a Munkacsoport látta, hogy nem tudja elég hatékonyan ellátni a feladatát, és ekkor került elő először komolyan a Különleges Képviselő mint megoldás. Ezek után a 2002-es Ajánlás, ami egy lehetséges mandátumot is magába foglal, már nem volt meglepetés.

Logikusnak tűnhet az EBESZ-főbiztoséhoz hasonló pozíció létrehozása világszinten, azonban közelebbről szemlélve ez nem feltétlenül tűnik reálisnak, sőt még csak kívánatosnak sem. Három fő kérdést kell megvizsgálni ahhoz, hogy lássuk, miért. Először is, lehetséges lenne-e a poszt létrehozása, látván, hogy az államok mennyire húzódoznak a már kisebbségek és ennek kapcsán a kisebbségi jogok elismerésétől is? Másodszor, tudna-e egy ilyen képviselő világszinten működni, a működési körébe tartozó országok nagy számát tekintve? Harmadszor, milyen mandátuma legyen? Azon alapuljon, amit Max van der Stoep kapott 1992-ben, vagy egy külön mandátumot kellene kidolgozni számára?

Az első kérdésre a válasz az, hogy az EBESZ-hez hasonlóan, valószínűleg az ENSZ-tagállamok között is nehéz lesz megegyezésre jutni a Képviselő pozíciójának kívánatosságát illetően. Ezt jelzi, hogy több állam rögtön már akkor fenntartását fejezte ki, és jelezte, hogy kiket fog kisebbségnek tekinteni, amikor az Európa Tanács Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről aláírására, illetve ratifikálására került sor.

A globális működés nagy kihívás, ám valószínűleg kivitelezhetetlen feladat lenne egy ember számára. Az EBESZ-megbízottnak is rendkívül fontos és komplex problémákkal kell foglalkoznia, pedig kis stábjá és korlátozott költségvetése van. Van der Stoel többször is kifejezésre juttatta elképédését, hogy a világ milyen hatalmas összegeket költ a

konfliktusok megoldására, míg a megelőzésre adott pénz jelentéktelen. Ezek a nehézségek világméretekben még inkább jelen lennének, és megnehezítenék, ha nem ellehetetlenítenék a Képviselő munkáját.

De képzeljük el, hogy mindezek ellenére létrejön egy előzetes konszenzus a pozíció létrehozására. A következő probléma, hogy mandátumot kell kialakítani. A Képviselő feladatai a következők lennének: az ENSZ főtitkárához való közelsége miatt hatékony korai figyelmeztetési eszköz lenne kisebbségekkel kapcsolatos ügyekben, és az ENSZ szervezetének alapvető tevékenységein keresztül megfelelően nyomon tudná követni a helyzet alakulását. Feladatához tartozna megfelelő megoldások kidolgozása a felmerülő problémákra. Ez a képviselői jelenlét a technikai segítségnyújtást erősítené, és lehetővé tenné, hogy ez a problémák gyökerétől induljon ki. Egyenesen a főtitkári irodának tenne jelentést, és így pontos és időszerű információt közvetítené a fejlődő konfliktusokról. Feladata tehát nem a kisebbségi jogok elősegítése és védelme lenne (nem monitoring tevékenységet fejtene ki), hanem a korai figyelmeztetés és korai fellépés (megoldások kidolgozása), ha a szükség úgy hozza.

A Főbiztos tevékenységével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy saját felelősségére avatkozhat be, az adott állam beleegyezése nélkül beutazhat bármely országba, és minden egyéb érintettől függetlenül dolgozik. Egyrésztől tehát megadták neki a kellő függetlenséget és mozgásteret, másrésztől azonban az államokat érzékenyen érintette, hogy egy független nemzetközi tisztviselő járkal az érintett területeken. Van der Stoep számos alkalommal megjegyezte, hogy ha mandátumát most fogalmaznák meg, nem lenne ekkora szabadsága. Ez igaz a Képviselő mandátumával kapcsolatban is, akinek viszont elengedhetetlen lenne a függetlenség és a flexibilitás.

A Főbiztos mandátumának hiányossága azonban, amire egy új kidolgozásánál gondolni kellene, az a szervezett terrorista cselekményekkel kapcsolatos mandátum. Hatékony preventív diplomácia ma már elképzelhetetlen enélkül. A második kritikus pont, amire figyelmet kell majd fordítani, nem más, mint az ajánlások nyomon követése. Enélkül az ajánlások megvalósítását nem lehet ellenőrizni és értékelni. A harmadik pont, hogy az államok nem szívesen engedik, hogy nemzetközi szervezetek a belügyeikkel foglalkozzanak. Éppen ezért talán nem képviselői, hanem rapportóri posztot kellene létrehozni. A rapportőr alapvetően a főtitkár alatt dolgozna, nem lenne külön mandátuma, és terepre is csak a főtitkár küldhetné. A jelen helyzetben egy ilyen poszt létrehozása mindenképpen kivitelezhetőbbnek tűnik.

Tegyük fel azonban, hogy mégiscsak Képviselőt jelölnek ki. Hogyan viszonyulna akkor az EBESZ és az ENSZ emberének pozíciója egymáshoz? A munka megkettőzését mindenképpen el kellene kerülni, és hatékony munkamegosztást kellene kidolgozni a közös területekre.

Akármilyen megoldást talál is az ENSZ, nem kétséges, hogy új instrumentumra van szükség a kisebbségek védelme területén. Ami biztos, a mandátumnak tartalmaznia kell majd a következő elemeket: korai figyelmeztetés- és beavatkozás-funkciók, függetlenség, pártatlanság, bizalmasság és együttműködés. Az új pozíció mellé megfelelő stábot is kell biztosítani, az új tisztviselőnek pedig minden segítséget meg kell kapnia az államoktól, hogy a kisebbségek védelmének érdekében hatékonyan tudjon tevékenykedni.

Barna Judit

Az igazságszolgáltatás egy bevándorlók és letelepedők alkotta társadalomban. A „zsidó és demokratikus” állam

*Kimmerling, Baruch: Jurisdiction in an Immigrant-Settler Society. The „Jewish and Democratic State”. =
Comparative Political Studies, 35. vol. 2002. 10. no. December 1119–1144. p.*

1995-ben a baqa al-gabriyai Qa’adan család kérvényezte, hogy földet vehessen a katziri zsidó közösségi telepen, a Wadi Ara térségben. Kérvényüket azzal utasították el, hogy a térség hivatalos politikája tiltja telkek kiutalását nem zsidóknak. Qa’adanék perre vitték az ügyet. Először peren kívüli egyezséget javasoltak nekik, ám ügyük 2000-re a Legfelsőbb Bírósáig jutott, mely megállapította, hogy a földek kiosztásánál törvényellenes az arab izraeliek elleni megkülönböztetés.

Sokan forradalminak titulálták a döntést, hiszen az szakított a „zsidó alapelvekkel”, melyek alapján az izraeli állam szisztematikusan, bürokratikus módszerekkel, messze-menő megkülönböztetést alkalmazott az arab állampolgárokkal szemben. A Jeruzsálemi Héber Egyetem oktatója szerint ezek, valamint a „Visszatérési Törvény (Law of Return)” alkotják az Izraelben élő arabok jogi megkülönböztetésének fő áramát. Alapját három, kulturális, politikai és jogi elv alkotja: a szuverén államhoz tartozó minden föld (zsidó) nemzeti föld; az állam vagy ügynöksége el nem, csak haszonbérletbe adhatja a földeket; a központi földelosztó szerv a Zsidó Ügynökség.

Bármennyire forradalminak tűnhet is a bíróság megfogalmazása, a Qa’adan családdal kapcsolatos döntést közelebbről szemlélve láthatóvá válik, hogy a bírák az ő személyes ügyükben nem hozott döntést (nem kapták meg a földjüket). A bíróság nem rendelkezett a rendszerbe beépített jogi és intézményes megkülönböztetés ellen, és nem utasította az illetékeseket a föld kiutalására. Ennek fényében többen megkérdőjelezik a döntés jelentőségét, mondván, hogy csak szimbolikus hatása volt. Az ügy egyrészt megerősítette a bíróságnak mint az emberi jogok védelmezőjének a legitimitását, másrészt egyike volt azoknak az elszigetelt győzelmeknek, amelyek palesztinok keresetei ügyében születtek (általánosságban elmondható, hogy ezeket a döntéseket nem tekintik precedens értékűnek, és a palesztinok, illetve arabok összességére nem tekintik érvényesnek).

Izrael bevándorlók és letelepedők országaként jött létre. Máig nem alakultak ki végleges határai, sem geopolitikailag, sem társadalmilag, és ennek köszönhető, hogy intézményeit tekintve és kulturálisan is, terjeszkedő és megerősödni akaró bevándorló-állam maradt. Az állam szociopolitikai és politikai kulturális arénáját ma is társadalmi és politikai határok szabják fel egymást részben fedő részekre. A kontextustól függően ezek között ingadozik az állam, így próbálván fenntartani a demokratikus látszatot. Négy fő határt lehet megkülönböztetni.

Az első határt a zsidó állampolgárság szabja meg, azonban vallási és nemzetiségi okok miatt még zsidó állampolgároknak sem mindig adatik meg a polgárjogok összessége (pl. a nőknek vagy a nem hívő zsidóknak). A második kategória az izraeli állampolgárság, melybe zsidók, nem zsidók és arabok egyaránt beletartoznak. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Izrael, a zsidó állampolgárok csoportjával ellentétben nem kollektív, hanem csak egyéni alapon állapítja meg arabok esetében az állampolgárságot. A harmadik az etnikai-vallási határvonal. Ez a zsidókat határolja be, az Izraelben és a diaszpórában élők összességét. Az izraeli felügyeleti rendszer határa a negyedik. Az Autonóm Nemzeti Hatóság létrehozása ellenére, a megszállt területek palesztin népessége még ma is izraeli felügyelet alatt van, és az izraeli gazdaság része, ami egyfajta belső kolonizációra utal.

A címre utalva két, egymással kapcsolatos kérdés merülhet fel: Egy állam, amely hivatalosan és alkotmányosan „zsidó és demokratikus” orszádként határozza meg magát, hogyan viszonyul az igazságszolgáltatás területén az arab állampolgárokhoz, illetve azokhoz a palesztinokhoz, akik az 1967-ben megszállt területeken élnek? Illetve, hogy a bevándorló-állam miképpen próbálja megtartani demokratikus identitását és arculatát, miközben folyamatosan a saját életterületének biztosítására törekszik, és közben semmi be veszi az alapvető emberi jogokat.

Izrael történetében sokak két időszakot különböztetnek meg, amelyeket 1967 választ el egymástól. Mások, így a Legfelsőbb Bíróság (LB) elnöke, Ahron Barak, 1992-ben húzzák meg az „időszámítás” határvonalát. Ekkor két Alaptörvényt is elfogadtak, amelyeknek köszönhetően egyesek szerint eljött az alkotmányos demokrácia időszaka. A Legfelsőbb Bíróság megerősödött, és némely területen rendkívül haladó döntésekre jutott, ami sokakban az igazságszolgáltatás régen áhított autonómiájának érzetét erősítette.

Az izraeli igazságszolgáltatási rendszer, és főleg a Legfelsőbb Bíróság működésének közelebbi vizsgálata ezzel szemben azt mutatja, hogy az nemcsak hogy nem segíti és védi mindazokat, akik politikai, társadalmi, gazdasági vagy egyéb téren elnyomást szenvednek el, nem védelmezi a polgári és emberi jogokat, de folytatja a korábban kialakult elnyomás gyakorlatát. Az etnikai és nemzeti kisebbségek védelme iránti érdektelenség és visszafogottság még világosabban kitűnik azon haladó döntések sora mellett, amelyeket más kisebbségek, pl. a nők és a homoszexuálisok elleni megkülönböztetés enyhítésére hoztak.

A palesztinokkal kapcsolatosan, a LB precedenst teremtett, amikor nem tagadta meg a megszállt területek lakóitól a jogot, hogy keresetet nyújtsanak be nála. Ezzel, sokak számára, egyfajta legitimitást adott a helyzetnek. Mások azonban úgy vélik, hogy a megszállást csupán a felvilágosultság mázába öltöztette, és végeredményben a területek „igazságszolgáltatási annektálása” történt. A LB tehát kulcsszerepet játszott az arab–izraeli konfliktusban. Ezen túlmenően, rendszeresen alkalmazott egy technikát, vagyis azt, hogy ha a „biztonsági okok” megjelentek a perben, akkor azokat meg sem vizsgálva, mindig az ezeket citáló fél számára kedvező döntést hozott. Azt pedig, hogy mikor volt szó biztonsági kérdésről, az állam, a végrehajtó hatalom döntötte el. Egy esetben történt csak, hogy bár „biztonsági okokból” akarták kisajátítani a palesztin Rujaib falu földjeit a zsidó telepesek számára, ez még sem történt meg. Ez azonban nem a bíróságon múlt, mivel éppen a telepesek jelentették ki, hogy nem biztonsági okokból akarják a földet, hanem mert Izrael népe visszatér a hazájába, illetve a megkérdozett biztonsági szakértők is különbözőképpen értékelték a helyzetet. Ezek után, a bíróság nem tehetett mást, mint hogy eltért az általánosan bevett döntéshozatali módszerétől. Ez a módszer még az 1948 utáni és '50-es évekbeli kisajátítások alatt kezdte karrierjét, amikor palesztinoktól és a határokon belül élő araboktól biztonsági okokra sorra elvették a földjeiket. 1950-ben például kitelepítettek egy arab falut, hogy oda telepesek költözhessenek. Amikor az arabok panaszt tettek, az állam hosszas hallgatás után azzal válaszolt, hogy megszületett a „Földszerzés Törvénye (Law of Land Acquisition)”, ami minden korábbi kisajátítást utólag legálisnak ismert el, azokat is, amelyeket minden alap nélkül vittek véghez.

1967 után a megszállt területeken is együttesen segédkezett a törvényhozás és a jogi ítélkezés a területi terjeszkedés, a kisajátítások véghezvitelében. A polgári települések alapítása rögtön mint „biztonsági intézkedés” jelent meg, ami aztán maga után vonta, hogy a LB nem ítélte az odaköltöző telepesek ellen. (Ma már több szakértő éppen létezésük miatt kezeli biztonsági kérdésként ezeket a településeket, hiszen csupán a létezésük katonai veszélyeket rejt magában.)

A megszállt területekkel kapcsolatban meg kell említeni, hogy eddig egy izraeli kormány sem akart állampolgárságot adni az ott lakóknak. Azzal ugyanis gyakorlatilag két-

nemzetiségű országgá vált volna Izrael. Ennél kényelmesebb megoldás volt a katonai törvénykezés és ítélkezés bevezetése az arabok számára, míg a zsidókat Izrael törvényei és igazságszolgáltatása védi.

Az araboknak a „zsidó politikai államból” való kizárását a már említett két 1992-es alaptörvény mintegy kodifikálta. Barak szerint a két, emberi jogokról szóló törvény elfogadásával megtörtént az izraeli jog alkotmányosítása (Izraelben nem fogadtak el alkotmányt, mondván az majd az elfogadott alaptörvények nyomán folyamatosan alakul ki.) Az alkotmányosítási folyamat mindenképpen pozitív trendre utal, azonban például Ruth Gavison kifejti, hogy az 1992-es két törvény nem tesz mást, mint megőrzi az akkorra kialakult status quót, azaz: fenntartja az ortodox monopóliumot a személyes státussal kapcsolatos politikában, továbbra is felhatalmazza a katonaságot és a különböző biztonsági szerveket, hogy vészhelyzetet hirdessenek, valamint a polgári egyenlőség hiányát állandósítja.

Mindkét Alaptörvény kijelentette, hogy Izrael Államnak mint zsidó és demokratikus államnak az értékeit fekteti le. Azonban minden tudományos erőfeszítés ellenére máig sem sikerült a két fogalom között kompromisszumot találni. Sőt, a zsidó és demokratikus fogalmak vizsgálata éppen azt mutatja, hogy ez a két fogalom kölcsönösen kizárja egymást. Így történhet meg, hogy az „Alaptörvény: Emberi Méltóság és Szabadság (Basic Law: Human Dignity and Freedom), bár a progresszív liberalizmus látszatát kelti, valójában ideológiai alapokon nyugvó alapvető megkülönböztetést takar.

A jog határai flexibilisek és könnyedén befolyásolhatók a politikai, nemzeti vagy más érdekcsoportok érdekei alapján. Ezért ma is, az „alkotmányos forradalom” után is mindennapos lehet a tárgyalás nélküli fogvatartás, a kínzás, a kiutasítás és más kollektív jellelű büntetés, amely a nem zsidó lakosságot sújtja. Tehát a „forradalom” ellenére – vagy éppen ennek köszönhetően – Izraelben továbbra is, sőt, egyre inkább jelen van az etnikai/nemzeti alapú diszkrimináció.

Barna Judit

Ausztria szemben Magyarországgal: nemzeti lét, államiság és erőszak 1867 után

Jeremy King: Austria versus Hungary: Nationhood, Statehood and Violence since 1867, Nationalitätenkonflikte im 20. Jahrhundert, Herausgegeben von Philipp Ther und Holm Sundhaussen, Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte, 59 Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2001. 163–179. p.

A tanulmány a Habsburg Monarchia osztrák, illetve magyar oldaláról mutat be egy-egy esettanulmányt az 1867-es kiegyezést követő időszakból.

Az ausztriai eset

1898. január 21-én az osztrák koronabirtokon a csehországi Budweis/Budejovicban a német, illetve a cseh koalíció közötti választások a németek alig 5 százalékos győzelmét eredményezték. Ezt követően a közrendet a dühös tömeg a városban a napóleoni háborúk óta nem zavarta meg ilyen mértékben. Az erőszak kirobbanásának önkormányzati és osztrák magyarázata van. A cseh–német viszály évtizedes múlta tekintett vissza, akkorra azonban a cseh vezetők azt állították, hogy a város főleg cseh, és a választási rendszert igazságtalannak tartották, a városháza német irányítását pedig a cseh jogok megsértésének. Osztrák szinten a lázadás egy tágabb képbe illett. Nemcsak itt, hanem Prágában, Bécsben, Grazban és a császári Ausztria más városaiban is voltak zavargások a bádeni nyelvrendelet miatt, mely a cseh és a német nyelv ismeretét követelte meg a köztisztviselőktől Csehországban és a szomszédos koronabirtokon, Morvaországban. A német vezetők a rendelet felfüggesztését követelték, a felfüggesztés a cseh vezetőket háborította fel. A két nemzeti mozgalom olyan válságot robbantott ki, mely a Habsburg Monarchia létét kérdőjelezte meg. Német irányítású és császári–királyi rendfenntartó erők állították helyre a közrendet. Az önkormányzati erők azonban másokat szolgáltak, mint az osztrák erők. A helyi önkormányzatok olyan autonómiát élveztek, hogy független köztársaságoknak tűntek az államban.

1898-ban Budweisnek német kormánya volt, de Ausztria egésze nem nemzeti állam volt, és az állam sohasem próbálta az embereket nemzet szerint minősíteni. A csehséget és németiséget egyenlő mértékben felvállalták, a békességet próbálták fenntartani a nemzeti konfliktus növekvő fenyegetésében.

A gyakorlatban a cseh és német mozgalmak aszimmetriája miatt nehéz volt igazságot szolgáltatni. A cseh vezetők a politikában is arányos szerepet kívántak kétharmados etnikai többségüknek, a németek viszont a gazdagságon alapuló politikai privilégiumaikra építettek.

A felszínen a Habsburg- vagy állami álláspont megegyezett a némettel, Ausztriában másutt azonban azon a télen a katonák nemcsak a cseh lázadókat, hanem a németek ellen is felléptek. Az állam célja a béke fenntartása volt, és a cseh és német mozgalmakon kívül az állam is részt vett a cseh–német konfliktusban. Az 1890-es években a nemzeti konfliktus olyan politikai téren jelent meg, melynek alapszerkezete egy aszimmetrikus hármas.

1898 után a nemzeti mozgalmakra háruló nyomás következtében a rendet fent tudták tartani és háromoldalú tárgyalások 1906 és 1914 között, a budweisi megállapodás megvalósításához vezettek volna, ha nem tör ki a háború. A béke helyreállításával a politika átalakítására egész Közép-Európában sor került.

1920 februárjában a csehek és németek között az ellentétek kiéleződtek, ez alkalommal kevésbé helyi okok, nem önkormányzati választások miatt, hanem mert a városban kívüli német vezetők kihívást intéztek az állam egészének törvényességével szemben.

A cseh mozgalom is összekapcsolódott az állammal, igen sok jel utal arra, hogy a politikai mezőt a hármából egy vertikális vonallá alakították át, melynek felső része egy cseh vagy csehszlovák mozgalom vagy állam volt.

1920-ban a cseh erők túlsúlyával megint helyreállt a béke Budweisben. A cseh vezetők egyoldalúan reformot vezettek be, de ezt nem lehet cseh terroruralomnak tekinteni. Az úgynevezett nemzeti kisebbségek jogait garantálták. Ennél is fontosabb, hogy a hagyományos cseh demokratikus retorikára építettek, és ez féket jelentett a cseh vezetőknek. A vezetők néha megszegték a szigorúnak tartott szabályokat, a nemzeti retorika és a demokratikus formák azonban elégedettséget okoztak. A császári osztrák választási rendszer például engedett a csehszlovák rendszernek, és így a német képviselőt kevesebb mint egyötödére csökkent.

A magyar eset

A Habsburg Monarchia a kiegyezés révén duális monarchia lett. 1918-ig közös uralkodója, hadserege és külpolitikája volt, de másban nem osztoztak. A Monarchia osztrák fele egy nem nemzeti államból pártatlan többnemzetivé vált. A magyar mozgalom 1867-ben azt érte el, amit a cseh mozgalomnak csak öt évtizeddel később sikerült, az állam feletti irányítás megszerzését.

A Sopronban történtek a magyar fejleményeket világítják meg. A kiegyezés idején Sopron döntő mértékben német nyelvű volt. 1867 után a magyar vezetők újonnan megszerzett hatalmukat a város magyar értelemben való nemzetiesítésére használták. Egy 1868-as törvény minden állampolgárnak saját anyanyelve használatát garantálta, de azt gyakran nem tartották be. Ugyanaz a törvény a magyart tette meg a kormány és a parlament, valamint a megyék és nagyobb önkormányzatok egyetlen nyelvén és egyértelmű különbséget tett a nemzetiségek és népek között.

Az önkormányzatiság a kiegyezés utáni Magyarországon az ausztriai megfelelőjére hasonlított. Egy újabb törvény, 1870-ben nagyobb hatalmat biztosított a központilag kinevezett főispánoknak, mint az osztrák megfelelőiknek. A királyi magyar és a megyei adminisztrációba rövidesen kívülről érkeztek olyanok, akik alig beszéltek németül.

Sopron első magyar nyelvű újságja jelentős állami támogatást kapott, hogy életben maradjon. A lap szerkesztője már 1873-ban leírta, hogy Sopron polgárai németül beszélnek, de szívükben és érzelmeikben magyarok. Az olvasók az újságból értesültek a magyar nyelv használatára való felszólításokról különféle területeken. Néhány német nyelvű újság vette a bátorságot, hogy udvariasan tiltakozzon, de a magyarítás tovább folyt.

Ausztriában az önkormányzatok autonómok voltak, Magyarországon a minisztériumok nagyobb nyomást gyakoroltak a helyi önkormányzatokra. Ausztriában a nyelvpolitika az egyenlőség felé tartott, Magyarországon, 1879-ben a magyar kötelező tantárgy lett az általános iskolákban. 1896-ban Sopron polgármestere már azt jelentette, hogy magyar az oktatás egységes nyelve az általános iskolákban.

Az erőszak Sopronban inkább hatásos fenyegetés, mint fizikai összetűzés formáját öltötte. A furkósbót mellett mézesmadzag is békítette a németeket, akikre a magyar úgy mellett való elkötelezettség esetén állások, elismerés és előléptetés vártak.

A politikában megjelenő új magyar nevek a németek fiaiei voltak és nem kívülállóké. 1910-ben az 1880-as 21%-hoz képest 44% tekintette a magyart anyanyelvének. A nem magyar mozgalmak betiltásának érvényesítése magyarázza a nemzeti lázadások hiányát. A politikai mezőt pont és nem hármas szerkezet vagy vonal jellemezte.

Magyarország más részein a nem magyar nemzeti mozgalmak elbátortalanítása kevesebb sikerrel járt. A magyar nemzeti politika földrajzi homogenizálása messzebbre jutott, mint a cseh vagy a németé, bár a vidéki, etnikailag nem magyar lakosság kevésbé hajlott a magyarosításra, mint a városi.

Az első világháború után a győzedelmes antant a nem magyar mozgalmak irányította államoknak megengedte Magyarország kétharmadának elcsatolását, ahol a lakosság közel 90%-a etnikailag magyar volt.

A háború utáni határmódosítások után alakult ki az egyetlen komoly német–magyar nemzeti konfliktus Sopronban az 1930-as évek előtt. 1921-ben Ausztria megpróbálta elfoglalni az antant által neki biztosított területeket, Sopront és a környező falvakat beleértve. Félkatonai csapatok összecsaptak az osztrákokkal és német ellenségnek tekintett másokkal. Néhányan meghaltak, az osztrákok visszavonultak, és többoldalú tárgyalások kezdődtek. Novemberben a mai Burgenland területét átadták, de Sopront nem voltak hajlandók. Csehszlovákia Magyarország mellé állt, Olaszországnak érdeke volt az osztrák fél gyengítése. Magyarország és Olaszország népszavazást javasolt, amit 1921 decemberében tartottak, és a visszasságok ellenére 61%-os Magyarország melletti szavazat elfogadásával lezártak tekintették az ügyet. A szavazás után a nemzeti politika kevésbé helyileg meghatározott és inkább etnikai volt.

Nemzeti lét, államiság, erőszak

Az első világháború után a volt Habsburg Monarchia területén a nemzeti konfliktusok hasonlóak voltak, a fizikai összecsapások igen ritkán fordultak elő, de különbségek is maradtak, ahogy az a cseh–német „vonal” szemben a soproni „ponttal” mutatja.

A versailles-i szerződések révén a nemzeti konfliktusok európaivá váltak. Az 1920-as éveket a bismarcki be nem avatkozás politikája jellemezte, mely a '30-as években megszűnt, és a náci Németország felemelkedésével a nemzeti konfliktusok hármasszerkezete újra megjelent. A hármass egy az államot ellenőrző nemzeti mozgalomból, azon az államon belül egy másik nemzeti mozgalomból és egy másik államból állt, melyhez a második mozgalom hívei tartozhattak. A német nemzeti politika mindenütt hasonló vonásokat mutatott. Ugyanakkor nemcsak Németország, hanem Magyarország is „etnikai otthon” szerepét játszotta ebben a hármásban. A náci Németország újrafogalmazta a nemzeti konfliktusokat, és olyan erőszakossá tette, mely mögött minden korábbi erőszak eltörpült.

Az 1940-es évek végétől a Szovjetunió szuperhatalmi szerepet játszott, és a nemzeti konfliktusoknál sztálinista megoldásokat alkalmazott. Sztálin halála után visszatértek a különbözőségek felé, és ez a kommunizmus összeomlása után felerősödött.

Az erőszak egyre összetettebb, ahogy Antonio Gramsci és Michel Foucault megfogalmazza, illegális, legális, nem állami, állami, államon belüli, fizikai, szimbolikus, helyi formában is megjelent 1867 óta. A nemzeti lét is egyre összetettebb, a helyi változatok száma kisebb. Az államiságot tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia és utódállamai széles spektrumot ölelnek fel.

A nemzeti lét, az államiság és az erőszak összessége a Habsburg Közép-Európában még összetettebb, mint a már így is összetett részei. A helyi, államokon belüli és nemzeteken belüli politika nemzeti konfliktusainak fontossága csökken, de az államokon belüli és nemzeteken belüli politika továbbra is szerepet játszik. A tendencia egyértelmű, a nemzeti politika alaptermészetére és a modern időkire utal.

Galló Judit

A Magyarországra menekült szerbség és a komáromi pravoszláv közösség

Kušniráková, Ingrid: Pravoslávna komunita v Komárne v 17–18. storočí v kontexte privilegií uhorských panovníkov. = Slovenská archivistika, 37. roč. 2002. 2. no. 41–54. p.

A török veszedelem következtében igencsak megváltozott a történeti Magyarország etnikai összetétele. Ezeket a változásokat nem utolsósorban a 14/15. századtól kezdve mindinkább szélesedő szerb migrációs hullámok idézték elő. A Habsburg-uralkodók – a török-ellenes háborúkban felhasználható katonaaanyagot látva bennük – szívesen látták és azóta is egyedülállónak bizonyuló privilégiumokkal támogatták a szerbek megjelenését és térhódítását.

A migráció legjelentősebb hullámai között a Bekiéc (1526), a Černović (1690) és a Šakabent által (1740) vezetett migrációt tartjuk elsősorban számon. A 17. századig Budán, Győrött, Egerben és Debrecenben alakultak meg szerb kolóniák a mai Magyarországon, de a most Romániához, Jugoszláviához és Szlovákiához tartozó városokra is jutott belőlük. (Falusi települést kevesen választottak lakóhelyükkül.)

I. Lipót 1689-ben kiadott első pátense úgy helyez kilátásba a szerbek számára segítséget, hogy a szülőföldön megvívandó harcra és maradásra biztatja őket. Ennek ellenére Černović Arzén pátriárka már egy év múlva 36 ezer szerb családdal kelt át a Dunán, s indult el magyar területen észak felé. Mivel 371–400 ezer embert kellett – lehetőleg békében – letelepíteni, I. Lipót nagy sietséggel két pátent is kiadott 1690-ben, amely olyan vallási szabadságot és világi jogokat biztosított a beköltözött szerbeknek, amelyek alapján egyesek úgy fogalmaznak, hogy „szerb állam jött létre a magyar államon” belül. Ám ezek a pátensek vendégként kezelik a szerbeket, azt feltételezve, hogy mihelyst véget ér a török megszállás, visszaköltöznek hazájukba.

VI. Károly pátensei (1713, 1715, 1729 és 1734), noha még garantálják a szerbek előjogait, némileg csökkentik a pátriárka és a pravoszláv egyházi szervezet hatalmát, s hangsúlyozzák az uralkodóhoz való hűség követelményét.

Mária Terézia az élet szekularizálása jegyében hozzákezdett a szerb egyházi privilégiumok korlátozásához is (1770 és 1777: Regulamentum privilegiorum; 1779: Declinatorium illyricum). Mindazonáltal egyházi és oktatási ügyekben nem korlátozta lényegesen a szerbek jogosítványait.

A 18. század '90-es éveiben már a magyar országgyűlés tiszte lett a szerb ügyekkel való foglalkozás. 1791-ben megszűnt a szerbek vendég státusza: magyar állampolgárságot kaptak.

Kormárom – Ráckeve után – a szerbek második „öskolóniája” volt Magyarországon. Rézből való pecsétnyomóján 1511. május 17. dátum szerepel. Valószínűleg ez volt első (fa)templomuk alapításának éve. A flottilában szolgálók használatára épült mindenekelőtt. (A 17. században a kötemplom felépítéséhez Mária Terézia járult hozzá.)

A komáromi kolónia az általános jogosítványokon túlmenően még kiegészítő jogosítványokkal is rendelkezett.

A pozsareváci béke (1718) lehetővé tette a Balkánra irányuló és főleg a Balkánról kiinduló kereskedelmet, aminek a komáromi szerbek is hasznélvezői voltak. Ebben azonban osztozkodniuk kellett más balkáni népek képviselőivel, főként a görögökkel, akik a pravoszláv vallásuk jogán „csatlakoztak be” a szerb kolóniába.

1740-ben a szerb kolónia, köznéven: rácváros 28 házból állt, közülük négy a görögöké volt. A kolónia népszaporulata egyébként növekvő tendenciát mutatott (míg 1725–1757

közötti 32 év alatt 158 keresztlő és 160 házasságkötés volt, addig az 1758–1777 közötti 19-ben 137 keresztlő és 123 házasságkötés).

Jellemző a komáromi kolóniára, hogy gyakran fordult különböző valós vagy vélt sérelmek miatt panasszal a helytartótanácshoz. Ezek egyike volt a naptárhasználat, illetve az őshonos lakosság ünnepeinek kötelező megülése, amellyel kapcsolatban 1752-ben a helytartótanács foglalt állást, kijelentvén, hogy a szerbeknek csak négy katolikus ünnepen nem szabad dolgozniuk-kereskedniük. A szerbek ellen viszont temetkezési szokásaik miatt volt panasz (a templomokba temetést az uralkodók, járványveszélyesnek tartván, tiltották 1741 és 1776 között kiadott öt utasításban is, végül 1804-ben a helytartótanács kinti temetőkijelölése vetett véget a hosszan kígyózó ügynek).

A komáromi szerbek és (a kolónia egyharmad lakosságát kitevő) görögök sem éltek békességben. A görögök hivatkozva az általuk biztosított, a szerbek által fizetettnél sokkal magasabb egyházi-oktatási támogatásra, a többséggel egyenlő jogokat követeltek maguknak.

A török háborúk befejeztével megszűnt a szerbek és más balkáni népek Magyarországra áramlása. Aztán Mária Terézia uralkodásától kezdve a komáromi kolónia is előbb lassú, majd mind gyorsabb hanyatlásnak indult. A vegyes házasságok következtében felgyorsult az asszimiláció. 1886-ban Vladimir Rakić, a komáromi ortodox parókia papja a kolónia agonizálás előtti állapotáról számol be.

A komáromi ortodoxiáról azért lehet viszonylag részletesen tudósítani, mivel – bizonyos hiányoktól eltekintve – levéltára fennmaradt a mai Révkomáromban.

Futala Tibor

Dévény a szlovákok, magyarok és németek kollektív emlékezetében

Kiliánová, Gabriela: Mýtus hranice: Devín v kolektívnej pamäti Slovákov, Mad'arov a Nemcov. = Historický časopis, 50. roč. 2002. 4. no. 633–650. p.

Ott, ahol a Morva folyó beleömlik a Dunába, található az a domb, amelyen Dévény vára áll – lábánál az ugyancsak Dévény nevű településsel. A vár kitüntetett helyet foglal el a szlovákok (morvák és csehek), a magyarok és a németek (osztrákok) kollektív emlékezetében.

A vár és a település a kőkorszak óta lakott. Az ásatások során kelta, római, barbár, illetve népvándorlás kori lelet fordult ki a földből. Nagy-Moráviában Dévény Rastislav fejedelem székhelye volt. Magyar neve – egyesek szerint a „leány” szót rejtő – szláv Devínból (Dowinából) származik. Németül Thebennek hívják.

Legalábbis a 13. század elejétől kezdve a „porta Hungariae” szerepét tölti be. 1234-ben Babenbergi Frigyes próbálja megszállni, 1272-ben Přemysl Otakar katonái dúlják fel, 1620-ban rövid időre Bethlen Gábor ver benne táborn, 1650-től a Pálffyak tulajdona, 1683-ban a törökök veszik sikertelenül ostrom alá, 1703 és 1710 között Rákóczi kurucai uralják, 1809-ben Napóleon serege robbantja fel java részét.

A vár és a település 1918-ban kikerül a történeti Magyarország fennhatósága alól, és az első Csehszlovák Köztársaság része lesz. 1938-ban a Német Birodalomhoz csatolják. 1945-ben újlag csehszlovák terület, 1948-tól szigorúan őrzött, gyakorlatilag nem látogatható határsáv, 1993 óta az önálló Szlovák Köztársaság tartozéka, s mint ilyen Pozsony egyik kerülete.

A szerző az iméntieket követően több fejezetben (Az emlékhely keletkezése és tartalma a 19. század elején; Dévény mint emlékhely a 19. század közepéig; Az emlékezet elhalványulása és újraéledése a 19. század második felében és a századfordulón; Dévény mint a Csehszlovák Köztársaság része; A Német Birodalomban; A második világháború végétől 1989-ig; 1989 és 1993 között) részletezi a „mindig bokros” dévényi eseményeket és történeteket, illetve a vele kapcsolatban (egyének és/vagy csoportok által) kialakított nézeteket-mitoszokat, amelyek azután (hol gyorsabban, hol lassabban) több nemzet kollektív tudatába épültek be.

A részletes tárgyalás summázata a következő: „Dévény mint emlékhely kicsiben tükrözi az elmúlt két évszázad közép-európai történetét, ami jelen esetben egy konkrét földrajzi és kulturális térség sorsfordulóiból alakult ki. E sorsfordulónak multi-etnikus és multi-kulturális jellegű volt, és van ma is, miközben különféle nemzeti mozgalmak és nemzeti identitáskonceptiók politikai és kulturális nyomásának voltak és vannak áldatva. Dévényen mindenki megfordult: azok is, akik hungarusnak vagy magyarnak, és azok is, akik szlováknak (csehszlováknak), illetve németnek (osztráknak) érezték magukat. Közülük valamennyien igényt tartottak erre a helyre, rendszerint kizárólagosan a maguk számára. Ily módon Dévény joggal pályázik a Monarchia és az utódállamok nemzeti felszabadító és nemzetállami folyamatainak történetében az aktív eseményalakító szerepére.

Ezenkívül Dévény a nemzeti hovatartozástól függetlenül is „jól jött” a mindenkori, egymással akár a legkibékíthatatlanabb ellentétben leledző politikai erő és mozgalom számára. A liberálisok, konzervatívok, populisták, humanisták, fasiszták és kommunisták egyaránt tudtak és mertek kedvük szerint Dévényre hivatkozni, oda politikai akciókat, ünnepségeket szervezni.

Dévény a legutóbbi két évszázadban egyként volt az osztrák és magyar nemesség, illetve a több nemzetiségű polgárság kiránduló- és sétahelye, a régi idők szerelmeseinek nosztalgizálásra alkalmas célpontja, L’udovít Štúr diákjainak agórája, zárandoklatainak, gyűléseinek és nemzeti rituáléjainak színhelye, a magyarok ezredéves emlékoszlop állítására kiválasztott színtere, a birodalmi németek határvidéki találkozóit befogadó műemlékegyüttese, a szovjet–csehszlovák örökös barátságot dokumentáló politikai fórum. (Egészítsük ki a szlovák szerzőt Ady képével, a „Szabad-e Dévénynél betörnöm / Új időknek új dalaival?” – jegyzett kapu-szereppel – a szerk.)

Dévény természetesen nem maradt ki az egyházak hitbuzgalmi és példákat állító programjaiból sem. Különösen Cirill és Metód szerepének méltatására volt alkalmas a vár és a település.

Végül, de nem utolsósorban Dévénynek mint határtelepülésnek is mindig akadt egymással sokszor teljesen ellentétes funkciója: hol a szabad és nyílt kapcsolatok, hol pedig az elválasztás, a fenyegetettség tudatosításának szimbóluma volt.

Futala Tibor

Kora újkori bevándorlás Csehország, Magyarország és a lengyel–litván állam városaiba

Miller, Jaroslav: Raně novověká městská migrace – české země, královské Uhry, polsko-litevský stát. = Český časopis historický, 100. roč. 2002. 3. no. 522–554. p.

A kora újkori városok demográfiai kérdéseivel foglalkozó szakirodalom két dologban szinte kivétel nélkül ért egyet. Az egyik az, hogy ebben az egész 16. századot, illetve az

előtte és az utána álló évtizedeket felölölő korszakban a gazdasági, vallási és politikai élet merőben új jellegzetességei a lakosság körében viszonylag magas szintű mobilitást váltottak ki. A másik: az európai városok lakosságának szaporodását a natalitás és a mortalitás közötti különbség nem tette volna lehetővé, s ha a szóban forgó városok lélekszáma mégis jelentős mértékben megnőtt, az a bevándorlásnak köszönhető.

A városokba irányuló migráció tudományos feltárását számos tény akadályozza. Mindenekelőtt a forrásanyag hiányos, s ezenkívül a munka csak a bevándorlás „elitjére”, azaz általában csak a teljes polgári jogállást nyerőkre irányul. (A kevés kivétel egyike Fallenbühl Zoltán *Pest város népességének származáshelyei* c. dolgozata, amely a köznép bevándorlásáról is számot ad, minthogy egyházi anyakönyveket vizsgált.) Aztán: a bevándorlási trendeket lépten-nyomon megzavarják-megszüntetik-felpörgetik a nem várt események (háborúk, járványok, a helyi gazdaság állapota, a városi tanácsok „kiszámíthatatlan” döntései stb.).

A publikációk, amelyek korántsem terjednek ki a térség valamennyi érdekelt városára, sorra-rendre esettanulmányok. Hiányzik belőlük az egységes feldolgozási metodika, illetve a komparativitás. Ennek ellenére az „alapvető összehasonlítások” elvégzésére fel lehet használni őket. Szerzőnk be is mutatja, hogy miképpen.

Módszere az, hogy meghatározott városokról migrációs adatokat közöl táblázatosan, majd városról városra haladva azokat az egyedi sajátosságokat elemzi, amelyek pozitív vagy negatív értelemben hatottak a migrációs eredményekre.

Elsőként 33 közép-európai város polgárrá fogadási adatainak rangsorba állított táblázatával ismerkedhetünk meg. Ennek élén a következő városok állnak:

- Danzig 1558 és 1700 között 19 028 személyt fogadott polgárává, aminek éves átlaga 125 fő,
- Prága 1618–1770 között 14 335 személyt fogadott polgárává, ami 93,7 fős éves átlag,
- Krakkó 1502–1601 között 6 545 személyt adoptált 65,4 éves átlaggal,
- Buda és Pest 1686/87 és 1720 között 1 815 polgárt avatott éves 52,7 átlaggal,
- Pozsony 1630–1650 között 939 személyt fogadott polgárává, ami 44,7 éves átlag.

A felsorolásban a magyarországi városok közül szerepel még Kassa (30,6 éves átlag), Eperjes (23 éves átlag), Lőcse (21,5 éves átlag), Bártfa (12,3 éves átlag) és Sopron (7,7 éves átlag).

Aztán Fallenbühl dolgozatára támaszkodva azt mutatja be a szerző, hogy míg 1686 és 1730 között Pesten 917 személy nyert polgárjogot, addig a tényleges beáramlás meghaladta a másfél ezret.

A következő táblázat hét jelentősebb város (sorrendben: Danzig, Lemberg, Prága, Pest, Olmütz, Lublin, Óvársó) migrációs irányait tárja fel, hogy azután magyarázza-értelmezze a kapott adatokat. Pest immigrációjának kb. 52%-a regionális, 4%-a távolabbi bel-földi és 44%-a külföldi immigráció volt 1687 és 1720 között.

Hogy a külföldiek konkrétan honnan költöztek be az egyes városokba (sorrendben: Danzig, Prága, Lemberg, Lublin és Pest), arról a dolgozat 4. táblázata tájékoztat. Pest 1687 és 1720 közötti bevándorlóinak 75,5%-a (a cseh korona országait nem számítva) a német-római birodalomból, 9,8%-a cseh korona országaiból, 14,7%-a pedig más országokból érkezett.

A Pestre érkezők nemzetiségi-nyelvi megoszlására elég pontosan lehet következtetni a „küldő” országok nyelvi helyzetéből, ami minden kétséget kizáróan túlnyomóan a német nyelv. (Nagyjából hasonló volt a németek túlsúlya Danzigban, Prágában és Lublin-

ban. Egyedül Lembergben volt magas a cseh korona országából származó bevándorlók aránya, ám itt sincs kizárva a németek dominanciája.)

A migrációban résztvevők vallási hovatartozását átfogóbban és egzakt módon nem lehet meghatározni, minthogy igen kevés adat maradt fenn róla. Leginkább Magyarországon léteztek viszonylag homogén katolikus (Pest és Buda), illetve protestáns városok (konkrét város megnevezése nélkül).

Az 5. táblázat nyolc város vonatkozásában mutatja be a faluról és a városokból jött migráció arányát (itt nagy a városokból származás túlsúlya), a 6. táblázat négy lengyelországi város egymást kölcsönösen érintő ki- és bevándorlási adatokat közöl.

A dolgozat „őhajtása”: vajha mielőbb számos komparatív vizsgálódásra kerülne sor ebben a témakörben, aminek nem utolsó előfeltétele az érintett országok történéseinek együttműködési hajlama!

Futala Tibor

A felvilágosodás hatása a társadalomra és a zsidó értelmiségi elitre a XIX. században

Farcasan, Simona: L'Impacte des Lumieres sur la société et l'élite intellectuelle juives au XIXe siècle. = Transylvanian Review, XI. vol. 2002. 4. no. 51–60. p.

A tanulmányt S. Farcasan, judaista, a „*Studia Universitatis Babes-Bolyai*” című periodika „*Historia*” sorozatának szerkesztője írta. Vizsgálata annak a kérdésnek a megválaszolására irányult, választ adott-e a Haskalah arra, hogy az emancipáció miért járt szükségképpen együtt elidegenedéssel?

A XIX. század második felében, a steril intellektuális gyakorlattal leginkább elégedetlen ifjúság részére a Haskalah közvetítő megoldást akart nyújtani, amely egyfajta reneszánsz keretében a zsidóságot a modern világhoz közelítette volna. Ennek szellemében és ilyen céllal zsidó értelmiségiek kis csoportja jutott arra az elhatározásra, hogy kultúra és oktatás területén átveszi szomszédainak módszereit azért, hogy saját életén változtasson. Azonban az európai felvilágosodás eszméi annyira különböztek a judaista hagyománytól, hogy befogadásuk szükségképpen zsidó radikális kritikát vont magával, s oly kevés helyet hagyott a zsidó sajátosságoknak, hogy ezek nem jelenthettek már szilárd alapot az egyébként áhított megújulásnak.

A modernizálódó világot mozgó eszmék racionalitásukkal, egyetemlegességükkel mintegy szétzúzták a régi összetartást, sietteték a hagyományos zsidó társadalomban az élet és a gondolkodás változásait. A kritikai szellem önhatalmú uralma alatt a szokások és intézmények – melyek hosszú évszázadok alatt, a gyakran ellenséges környezetben a túlélést és együtvé tartozást segítették elő –, most kezdték elveszíteni funkciójukat és régi értéküket. A hagyományos közösségi intézmények kétségbevonása olyan rést ütött a kvázi monolitikus zsidó közösségeken, amely a többi közösség felé jelentett nyitást, és egyben generációk közötti nézeteltéréseket eredményezett. A korábban ellenséges társadalmi közeg viszonylagos változása még tovább fokozta azt a belső szellemi és kulturális feszültséget, amellyel a zsidóknak szembe kellett nézniük. A felvilágosodás racionalista, univerzalista eszméi aláásták az elszigetelődés teológiai érveit, s amilyen mélységig átjárták a zsidó társadalmat, úgy tették kérdőjelessé a zsidó identitást.

Az egyéni szembesülés során sokan elutasították a múlttal szembefordító emancipációt, de megjelent az új értelmiségi típusa is, a *maskil*, aki immár két világban élt: eszméiben azonosult a társadalmi haladás és az egyetemes ideálok gondolataival, beszélt annak az országnak a nyelvét, amelyben élt, foglalkoztatták ennek a közösségnek a gondjai is, ugyanakkor nem szakított teljesen azzal a kulturális közeggel, amelyből származott. E réteg meglehetősen népes volt, nem túl gazdag, a támadások miatt demoralizált, szellemileg még a rabbinisztikus ortodoxiához, egyes helyeken a hasszidizmushoz kötődött.

A Haskalah eszméit a Habsburg Birodalom közvetítette Kelet felé, ahol a jozefinista eszmék közé tartozott a zsidó népesség integrációja. Az elit itt is, mint a német területeken általában, reménykedett az állam által működtetett intézményrendszer megjavításában, a polgári és politikai jogok kiszélesítésében, a hivatalrendszer kiépülésében. A Birodalmon belüli utilitarista-etatista eszme ugyanakkor óvatossá tette a zsidó populáció minden rétegét az új eszmék befogadása iránt. Európa keleti felén a zsidóság főleg vidéki környezetben vagy kisvárosokban, szeparáltan, saját nyelvét beszélve, sajátos öltözkét viselve élt. Apránként – a jozefinizmus előretörésével – kezdte meg az erdélyi zsidóság nyelvi és kulturális asszimilációját az erdélyi magyarságba. A Kárpátokon túli területeken ez a folyamat még lassabban zajlott.

Bánát és Erdély területén a Haskalah eszméi a XIX. század első felében, a németországi judaizmus reformjával egy időben terjedtek el, s főleg az iskolarendszer megújításában mutatkoztak meg. A judaista tudományok újabb eredményei inkább a század második felére tehetők. A Haskalahra alapozó reformot kezdeményezett Aron Chorin (1766–1844), Arad tudós főrabbi; megkísérelve a vallási gyakorlatot hozzáigazítani az új körülményekhez anélkül, hogy a judaizmus lényegét érintette volna. A teológiai vita azonban az 1868–1869. évi Kongresszus szakadásához vezetett. Chorin reformja két generáció alatt az ortodoxok és a neológok közötti elszakadást eredményezte.

A tömegek óhajával egyezett a maskilimek első generációjának központi akarata, mely az iskolarendszer reformjára irányult, ez csak a század második felére lett általánossá, felerősítve az asszimiláció iránti igényt, kegyelemdőfést adva a zsidó közösségek belső kohéziójának, a saját kultúra meggyöngyölését eredményezve, a zsidó identitás válságát mélyítve el.

A Kárpátok túlsó oldalán, a kisvárosi, vidéki, neológ zsidóság csak a XIX. század '50-es, '60-as éveiben tudott szakítani a számára már terheessé lett hagyományokkal. A zsidó társadalom modernizációja természetesen része volt az egész *román társadalom* (így!) átalakulási folyamatának a XIX. század elejétől. Egy maroknyi felvilágosult réteg a testvériség, egyenlőség eszméit elsősorban is a kulturális haladás eszméinek terjedését szorgalmazta a Fejedelemség területén. A gazdasági modernizáció első soraiban hamarosan az elismerésre méltó mobilitással, kezdeményező készséggel rendelkező zsidóság is vállalva küzdött. Gazdasági integrációja előbb valósult meg, mint belső, kulturális reformja.

Az Erdélyi Fejedelemség területén élő zsidóság számára a belső emancipáció kalauzát tartalmazó kiadvány jelent meg „Israelitul roman” (*A román zsidó*) címmel (1857), mely a felvilágosodás eszméit volt hivatott terjeszteni. Ezzel együtt sem lehet önálló mozgalmként értékelni az erdélyi zsidó értelmiségi elit felvilágosodás-eszméit.

Mindazonáltal a Haskalah-mozgalom az évszázadok óta elszigeteltségben veszteglő judaizmusból a nagyközönség számára írott irodalommal szeretett volna előlépni. Úgy vélték, hogy főként a tudományokat népszerűsítő írásoknak van nagy szerepük a tömegek földrajzi helytől független – általános műveltségének az emelésére. Az erdélyi Haskalah ráadásul a judaizmus teológiai-történeti változásaival is meg akarta ismertetni a nagyközönséget. E határozott kulturális törekvések hamarosan a zsidóság tagozódásá-

hoz vezettek: kialakult egy meglehetősen széles, kulturálatlan tömeg és egy magas műveltségű elit. Az 1867-es politikai emancipációt követően a Haskalah eszméi kissé eltompultak, és átadták helyüket a folytonos változásra választ adó, még radikálisabb formáknak.

A Haskalah mint társadalmi, szellemi, irodalmi mozgalom, mely a XVIII. század második felétől fejlődött ki Kelet-Közép-Európában az európai felvilágosodás égisze alatt, viszonylag ideológiamentesen, az általános humánus értékei mentén. A felvilágosodás önmagában – kár szépíteni – a modern zsidó identitás válságát idézte elő. Nyugat-Európában a liberalizmus elméletileg a zsidó emancipációt szükségesnek látta mint az emberek közötti egyenlőség megvalósulását, a gyakorlatban azonban elvetette a gondolatot, és a jogi egyenlőtlenséget fenntartotta. A háttérben az a feltételezés állt, hogy az emancipáció majd belülről töri meg a zsidóság kohézióját, s végső soron a zsidóság mint társadalmi csoport eltűnik, beleolvad egy egyetemes jogokat biztosító, uniformizált, civil társadalomba. E logikából következően az emancipáció az asszimilációhoz vezető eszközként kínálkozott.

A zsidó társadalom modernizációja Kelet-Közép-Európában egyidejűleg zajlott a patriarchális, feudalista társadalomnak egy dinamikus, modern társadalomba való átalakulásával. A Haskalah így a modern nemzeti kultúrához vivő út alternatívájaként jelent meg, s a hagyományörző körökből ellenállást, „kulturálatlanságot” váltott ki, melyet sem az emancipáció válságai, sem a szocialista, majd cionista eszmék megjelenése, sem az emigráció erősödése nem tudtak megtörni. A Haskalah nem volt képes tehát egy újfajta kohézió kialakítására, mert kezdettől fogva nem tudott választ adni arra kérdésre, az emancipáció miért vezet szükségképpen az elidegenedéshez?

Mindazok viszont, akik töretlenül hittek a XVIII. századi racionalizmusban, mely szerint a történelem harc az előítéletek ellen, a világosságé a sötétség ellen – végül a liberális eszmékkel azonosultak, s várták az egyenlő jogokat biztosító, a zsidóság integrációját megvalósító társadalom eljöttét. Az ész győzelméről való meggyőződés számára a felnövő antiszemitizmus csak átmeneti visszatérésnek minősült a „középkori sötétséghez”, melyet a judaizmus igazi természetének széles körben terjesztett, „megvilágosító” erejével látszott lehetségesnek gyógyítani.

Kakasy Judit

A ruszinkérdés a két világháború közötti Csehszlovákiában

Ševčenko, K. V.: Rusinskij vopros v mežvoennoj Čehoslovákii. = Slavánovedenie, 2003. 3. no. 3–17. p.

Az utóbbi évtizedben dinamikusan fejlődő ruszin mozgalom már önmagában is cáfolata annak a korábban uralkodó nézetnek, hogy Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna helyi keleti szláv lakosságának az etnikai önazonossága már véglegesen befejezett tény. Az 1989. évi csehszlovákiai „báronyos forradalom” után, amikor Kelet-Szlovákia helyi keleti szláv lakossága szabadon nyilatkozhatott nemzeti hovatartozásáról, kiderült, hogy a korábban ukránnak tekintett lakosság nagyobbik fele ruszinnak tartja magát. Az 1991. évi hivatalos adatok szerint Északkelet-Szlovákia 17 197 lakosa vallotta magát ruszinnak, míg ukránnak csak 13 284. Ezenközben 50 ezer szlovákiai lakos vallotta magát ruszin anyanyelvűnek, ami a ruszinok nagyarányú elszlovákosodásáról tanúskodik.

A mai ruszin mozgalom saját irodalmi nyelv kodifikálásán dolgozik, sajátosan ruszin álláspontot alakít ki a ruszin történelemmel és a múlt szimbólumaival kapcsolatban, élesen bírálja a szocializmus időszakát, amikor a ruszin népnek még a létét is tagadták. A mozgalom legfontosabb eredménye a kelet-szlovákiai ruszin dialektusok alapján kialakított irodalmi nyelv kodifikálása volt 1995-ben. Mindez azt bizonyítja, hogy a ruszin nemzeti öntudat a szovjet és a csehszlovák kommunista hatóságok ukránosítási kampánya ellenére életerősnek bizonyult.

A szerző véleménye szerint a ruszinokat az ukránoktól eltérő, negyedik keleti szláv nemzetnek tekintő mai ruszin mozgalom legfontosabb vonásai a két világháború közötti Csehszlovákiában alakultak ki. A külön ruszin identitás kialakulása a korábban uralkodó russzofil és ukrainofil irányzattal szemben számos kulturális és társadalmi-politikai tényező eredménye volt, és szerepet játszott benne a csehszlovák hatóságok belpolitikája is.

A független Csehszlovákia 1918. októberi megalakulása előtt a mostani Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna keleti szláv lakosságának nem volt világos és kialakult nemzeti identitása. Széles körben terjedt a russzofil felfogás. A ruszin értelmiség a XIX. század eleje óta azonosította a ruszinokat az oroszokkal. Az orosz orientáció abban is megnyilvánult, hogy a ruszin értelmiség az orosz irodalmi nyelvet próbálta elterjeszteni a ruszin lakosság körében. Csehszlovákia megalakulásával a ruszin értelmiség széles körű lehetőséget kapott a kulturális tevékenységre, bár a csehszlovák hatóságok jelentős befolyással bírtak a ruszin politikára. A csehszlovák időkben fokozatosan három különböző áramlat alakult ki, amelyek más-más identitásmodellt kínáltak. A legrégebbi és eleinte a legbefolyásosabb a hagyományos russzofil irányzat volt. Gyorsan erőre kapott a fiatal ukrainofil áramlat. A harmadik a tulajdonképpeni ruszin irányzat volt, amely a ruszinokat külön népnek fogta fel és nem az oroszok vagy az ukránok részének.

A ruszin mentalitás már Kárpátaljának Csehszlovákiával való egyesülésének a folyamatában megnyilvánult. A népes amerikai ruszin emigráció képviselőiből álló ruszin kongresszus 1917. július 17-én New York-ban úgy döntött, hogy a ruszinok váljanak ki Magyarországból, és csatlakozzanak Oroszországhoz. Mivel azonban Oroszországban a bolsevikok jutottak hatalomra, az amerikai ruszinok megváltoztatták döntésüket, és Masarykhoz fordultak azzal az ajánlattal, hogy a leendő csehszlovák államhoz csatlakozzanak. Ezt a javaslatot később Wilson elnök is felkarolta. Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésekor három ruszin nemzeti tanács alakult. Az eperjesi a Csehszlovákiával való egyesülés mellett foglalt állást, az ungvári Magyarországhoz kívánt csatlakozni, a huszti pedig Ukrajnához (1918 novemberében Galíciában megalakult a Nyugat-Ukrajnai Köztársaság). 1919. január 15-én a csehszlovák hadsereg elfoglalta Ungvárt, a hónap végén megérkezett a híre az amerikai ruszinok döntésének, s az 1919. május 18-ra összehívott központi ruszin nemzeti tanács jóváhagyta a ruszin területek csatlakozását Csehszlovákiához.

Kárpátalja és Szlovákia határát úgy húzták meg, hogy mintegy 100 ezer ruszin Kelet-Szlovákiában maradt, ahol kisebbségi jogokkal rendelkeztek. Ezzel szemben Kárpátalja autonóm képződmény volt. A két terület eltérő státusa miatt a kelet-szlovákiai és a kárpátaljai ruszinok kulturális fejlődése eltérő irányt vett. Különösen feltűnő az ukrainofil irányzat eltérő súlyú hatása a két régióban.

Az ukrán kulturális tényező megjelenése és növekvő befolyása a két világháború közötti Kárpátalján több körülménnyel magyarázható. A szomszédos Galíciából tömegesen érkeztek emigránsok Csehszlovákiából, akik közül sokan Kárpátalján telepedtek le, és az etnikailag hozzájuk közelálló ruszinokba ukrán azonosságtudatot próbáltak oltani. Idővel az ukrainofileknek sikerült a kárpátaljai értelmiség jelentős részét maguk mellé állítaniuk. Je-

lentős segítséget kaptak ehhez a csehszlovák hatóságoktól. Ez azzal magyarázható, hogy a russzofilek jelentős része magyarbarát volt, így Prága az ukraínofileket ellensúlynak tekintette a magyar irredentizmussal szemben. Ugyanakkor a konzervatív russzofilekkel szemben az ukraínofilek baloldaliak voltak, s a baloldali pártoknak nagy befolyásuk volt a csehszlovák politikai életben. A szerző szerint jogosnak kell tekinteni a russzofilek panaszait az erőszakos ukránosításra az oktatás terén, amelyet annak ellenére folytattak állami segédlettel, hogy a lakosság túlnyomó többsége a hagyományos russzofil irányzatot támogatta.

Míg Kárpátalján erőre kapott az ukraínofil irányzat, Kelet-Szlovákiában ez nem tudott tért nyerni. Itt a ruszinokat a szlovákosítás fenyegette. A csehszlovák sajtó gyakran úgy állította be a helyzetet, hogy Kelet-Szlovákiában nincsenek is ruszinok, csak görög katolikus szlovákok. Az ukraínofil irányzat legélesebb kritikusa a hagyományos russzofil mozgalom volt, amely kezdett teret engedni a helyi sajátosságoknak. Elvileg a ruszinokat az egységes orosz nép részének tartották (az ukránokkal és a fehéroroszokkal együtt), de a gyakorlatban megkülönböztették mégis a „kárpátorosznak” nevezett ruszinokat a nagyoroszoktól. A helyi sajátosságok figyelembevétele segítette elő a harmadik, a tulajdonképpeni ruszin irányzat megjelenését, amely a ruszint önálló népnek tekintette. A legélesebb formában ez az irányzat Kelet-Szlovákiában jelentkezett, a helyi görög katolikus papság körében terjedt el először. A ruszin irányzat nem volt előzmények nélküli: hasonló tendenciák már a XIX. század második felében is jelentkeztek, amikor a magyar hatóságok kívántak ellensúlyt teremteni a ruszin „ébresztők” russzofilizmusának azzal, hogy a helyi sajátosságokat hangsúlyozó lokálpatriotizmust támogatták.

A kelet-szlovákiai ruszinok nemzeti és kulturális arculatát a russzofil és a ruszin orientáció kombinációja szabta meg, az ukraínofil propagandát határozottan elutasították. Nemzeti azonosságtudatuk természetes fejlődését a csehszlovák kommunista hatóságok erőszakos ukránosító kampánya szakította meg az 1950-es évek elején. Ez a kampány azzal a sajnálatos eredménnyel járt, hogy a kelet-szlovákiai ruszinok nagyobbik fele, nem kívánván magát ukránnak tekinteni, inkább a szlovák identitást választotta.

A saját nyelvvel, kultúrával és értékrenddel rendelkező ruszin nép kialakulása szemünk előtt zajlik. A szlovák–ukrán határ kettévágja a ruszin nép által lakott területet. Az, hogy a jövőben a ruszinok akarnak-e majd maguknak külön államiságot, nagymértékben attól függ, hogy ez a két fiatal állam – Szlovákia és Ukrajna – mennyire képes kielégíteni ennek az új szláv népnek a kulturális és egyéb szükségleteit.

Zoltán András

Karaimok és a lengyelországi karaim-kutatás

Gąsiorowski, Stefan: *Stan badań nad dziejami Karaimów w dawnej i współczesnej Rzeczypospolitej.* = *Studia Historyczne*, 45. rok. 2002. 3–4. no. 311–330. p.

A karaimokat Witold litván nagyherceg hívta be Lengyelországba: Trokban 383 családot telepített (talán 1388-ban), majd Luckban és Halicsban is létrehozta a karaimok települését. A troki karaimok 1441-ben Jagelló Kazimírától kaptak privilégiumot, I., avagy öreg Zsigmond a lucki közösséget, Báthory István pedig a halicsit részesítette privilégiumban (1578). 1790-ben az országban 2148 karaim férfi élt.

Ezeket az alapadatokat Tadeusz Czacki (1765–1813) közli 1804-ben írt, a zsidók lengyelországi történetéről szóló munkájában, melyben – a zsidók és a karaimok közötti különbségekre figyelve – először esik szó e sajátos nemzetiségről. Megtudjuk még tőle, hogy

a karaimok tatáruul beszélnek, és török szokásoknak hódolnak, amit az is bizonyít, hogy a gonosztevőket megbélyegzik. Hitbéli felettesük – rabbijuk – a krími Czufut Kaléban székel, ahol egyébként Aaron 16. században keletkezett imáit is nyomtatják. (Ezeket az imákon kívül a keresztények számára kiadott héber Bibliát szokták használni.)

A közkaraimok fuvarozással és kiskereskedéssel foglalkoztak. I. Zsigmond alatt a zsidók vezető rabbija a karaimokat a zsidóságtól függő viszonyba akarta hozni, ők azonban sikeresen ellenálltak.

Czackit követően sokasodtak a lengyel, karaim és zsidó nemzetiségű, inkább amatőr, mint profi karaim-kutatók. Noha az általuk írt műveket – rendszerint haláluk után – kemény kritika érte, a lengyelországi karaimokról mégis mind több mérvadó ismeret halmozódott fel.

A karaim Mordechaj Sultański (1772–1863) nemzetiségének krónikása volt. Több tárgyba vágó munkát tett közzé – kritikai apparátus nélkül. Sultański törekvéseit folytatta a régésznek és papnak (karaimul hazannak) egyaránt hírneves Abraham Firkowicz (1787–1874), akire jellemző volt a régi források gyűjtése (e célból járt két alkalommal Közel-Keleten). Forrásgyűjteményét a mai szentpétervári Nemzeti Könyvtár elődje vásárolta meg 100 ezer rubelért.

Firkowicz forrásgyűjtő és -rendező tevékenységét Adolf (Abraham) Neubauer (1831–1907), a magyarországi származású könyvtáros és bibliográfus elemezte, s ennek nyomán számos pontatlanságban marasztalta el Firkowiczot, akit egyébként mások is kritizáltak.

A Firkowicz összegyűjtötte kéziratokból Izaak O. Sinani dolgozott. 1888-ban kiadta a karaim vallás keletkezésének és fejlődésének történetét.

A hírneves Saadi (882–942) óta a zsidó tudósok mindig intenzíven foglalkoztak a karaim vallással, s bírálták tantételeit. Lengyelországban Samuel Abraham Poznański (1864–1921) a Saadi elindította geon-korszak karaim bírálóinak biográfiai portréit adta ki, de ami még fontosabb, neves lengyelországi karaimok – főként irodalmárok – életrajzi adatait is összegyűjtötte. Ezt a 8 ezer cédulából álló gyűjteményt már nem tudta saját alá rendezni, illetve megjelentetni.

Jan Grzegorzewski (1846 vagy 1849–1922) Lengyelországban elsőként foglalkozott a karaim nyelvvel, s így mint érdekelt vett részt a *Rocznik Orientalistyczny* c. évkönyv megalapításában.

Majer Bałaban (1877–1942/43) munkásságából sem hiányzik a karaim „szólam”. Alapítója volt a *Nowe Życie* folyóiratnak, benne tette közzé a később hét részbe szerkesztett tanulmányait. Nevéhez fűződik a karaimok történetére vonatkozó legteljesebb forrásgyűjtés.

Érdekes mozzanat Bałaban életében, hogy a németek három más zsidó tudóssal együtt arra kényszerítették, hogy készítse el a karaimok etnikai történetét. E megbízás vége az lett, hogy e négy tagú team „unisono” jelentette ki: a karaimok nem zsidók, ami nem volt közömbös a karaimok számára.

A 20. század elejétől a történészekon kívül más szakmák képviselői is érdeklődtek a karaim-kérdés iránt. Köztük volt etnológus, festő és művészettörténész. Tadeusz Kowalski (1889–1949) Grzegorzewski hagyatékát gondozta, és maga is jelentős nyelvészeti eredményeket ért el. Többek között kimutatta, hogy a karaimok nyelve kipszak török eredetű, és a lengyelországi karaimok északi és déli nyelvjárást beszélőkre oszlanak.

Kowalski tanítványa volt Aleksandr Mardkowicz (1875–1944), aki egyaránt jeleskedett szótárszerkesztésben, ismeretterjesztő művek kiadásában és karaim nyelvű folyóirat-alapításban (Utunk, illetve későbbi címen: Karaimok hangja).

Folyóirat-szerkesztőként működött együtt a vilnusi *Karaim gondolat*-tal, amelyet a karaim történelem és irodalom barátainak egyesülete adott ki. Az egyesület alapítója Seraja Szapszal (1873–1961) volt.

Ugyancsak Kowalskit tartotta mesterének A. Zajaczkowski (1903–1970), aki műveiben (többek között a *Karaims in Poland* címűben is) a karaimok kazár-eredetéről értekezik. Tőlük ered a karaimok igazság vallása, nyelve, antropológiája, néprajza és kultúrája. Hézagpótlók a lengyelországi karaim településeknek a 20. századig tartó történetét kísérő észrevételei-megjegyzései is. A *Karaim gondolat* szerkesztőjeként szerepel 1947-ig, majd az 1948-ban folytatásaként megjelenő *Przegląd Orientalistyczny*-nak is.

Nemzetközi hírnevet szerzett Szymon Szyszman (1909–1993). Ő – Párizsban élve – általánosságban foglalkozott a karaim-kérdéssel (vö. *Le Karaïsme. Ses doctrines et son histoire* c., 1980-ban kiadott munkájával). Folyóírata, a *Bulletin d'Étude Karaites*, halálával – sajnos – megszűnt.

Z. Abramowicz (1923–1990) a lengyelországi karaim települések történetének tudományos feldolgozására készült. Haláláig mindössze egy kötete jelent meg a vállalkozásnak.

A lengyelországi „karaimisták” eleddig utolsó jeles alakja Aleksandr Dubiński (1924–2002) volt; ő kb. 150 cikket írt a karaim nyelvről, irodalomról és történelemről.

A jelenleg élő tudós nemzedékből is sokan foglalkoznak a karaimokkal. A szerző befejezésül a következőképpen nyilatkozik a lengyelországi karaimisztikáról:

Noha az országban folyó karaim-kutatások kétszáz éves múltra tekintenek vissza, még mindig hiányzik az egyes települések tudományos feldolgozása, illetve az átfogó karaim-szintézis. Remélhetőleg a közeljövőben ezeket az adósságokat törleszteni lehet. Mindenesetre az a kritikai és narratív biográfiai és bibliográfiai szemle, amelyet a szerző e közleményében megvalósított, érdemi ösztönzője lehet a jövőbeli kutatómunkának.

Futala Tibor

Az orosz óhitűek gazdaságának vallási-etikai motivációja a XVIII–XIX. században

Kerov, Vladimir Vsevolodovič: Konfessial'no-etičeskââ motivaciâ hozajstvovaniâ staroverov v XVIII–XIX vekah. = Otečestvennââ istoriâ, 2001. 4. no. 18–40. p.

A tanulmány szerzője mindenekelőtt arra mutat rá, hogy az orosz történelemtudományban igencsak megnőtt a gazdaságtörténet iránti érdeklődés, ami a közelmúlt radikális társadalmi-gazdasági változásainak köszönhető. Mostanában e vonatkozásban sincs se tiltott téma, se tiltott ideológia és tiltott szerző se: a megítélésnél csupán a dolgozatok értékét veszik figyelembe. A tematika sokféleségén belül – természetesen – szép számmal találkozhatni különösen preferált témákkal. Közéjük tartoznak a vallás, a hitbéli etika gazdasági szerepéről írt dolgozatok. Az alábbiakban referált tanulmány is e kérdéskör nyomába szegődik.

A gazdaságtörténészek és szociológusok többsége – Max Weber nyomán – vallja, hogy egy adott korszak gazdasági elgondolásait, etikáját és formáit a „vallási áramlatok határozzák meg”. Szerzőnk is elfogadja ezt a tételt. Alapállításai a következők:

- Az európai társadalom újkor eleji transzformálódásának szerves része volt a vallási krízis.

- Ez a válság nem a vallásosság csökkenésében, hanem ellenkezőleg: növekedésében és elmélyülésében nyilvánult meg.
- A lelki-szellemi megújulást célzó törekvések a „keresztyénség újjáépülése és megtisztulása” jegyében és igényével bontakoztak ki.
- Nyugat-Európában a civil szféra által megkívánt változások egyértelműen és szükségszerűen a reformáció keretei között, illetve később a reformáció és a nem kevésbé modernizációs funkciójú ellenreformáció közötti küzdelemben valósultak meg.

E folyamatok végkifejlete a protestantizmus, melynek számos irányzata kialakította a mentalitás új vonásait, elvezette a társadalmi evolúciót a gazdaság vitelének új formáihoz, a vállalkozásokat, az anyagi javakban való gyarapodást „isteni elvárássá” emelte. Ez utóbbiak korábban igen szűk keretek között, a nyolcadik és a második parancsolat megengedte minimális térben létezhettek csak.

Az ázsiai kontinensen is analóg folyamatok mentek végbe (pl. Indiában), ami arra utal, hogy a reformációnak mint a vallásos racionalizmus megnyilvánulásának bizonyos mértékig egyetemes jellege volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Oroszország se maradt ki a vallásos racionalizmus térnyeréséből.

A régi Oroszországban, akárcsak a reformáció előtti Európában, a túlvilági életre való koncentráció az emberi lét valamennyi szektorában minden mást kizáró parancs volt. Ennek megfelelően a vállalkozások a maguk gazdasági céljai miatt az „Isten és az ember előtt” gyakorta vétkes tevékenységekké minősítették. A kereskedelem (a kupeckedés) és az ipar (a kézműipar) emiatt csak abszurd módon fejlődhetett (és persze: sokkal lassabban és ellentmondásosabban). Azoknak, akik ezeket a foglalkozásokat űzték, időnként vezekelniük kellett vagy elhallgatniuk foglalkozásukat és „vétségeiket”.

A helyzet fokozatos javítására először Nikon és Aleksej Nihajlovič pátriárka és – természetesen – I. Péter (1672–1725) vállalkozott, mégpedig nagy körültekintéssel és – mondhatni – államilag. A modernizáció az I. Péter által meghatározott keretben főként műszaki és oktatási-képzési kérdéseket érintett, de nem hozott létre a vállalkozások, általában a gazdasági korszerűsödés számára alkalmas – korszerű s megbízható – kulturális alapokat.

Az etatista modernizációval lényegében párhuzamosan a vállalkozói lelkiség diadalra juttatása érdekében egy másfajta korszerűsítés is megindult az országban, nevezetesen az óhitűeké. Ezáltal alternatív modernizálási modell jött létre.

Az óhitűek mozgalma élén Avvakum Petrov (kb. 1621–1682) protopópa állt. Ha az ő és a többi óhitű főpap tanításait összevetjük a protestantizmus tanaival, azt kell konstatálnunk, hogy a két mozgalom azonos célokat követve, analóg tanokat hirdetett, bár másfajta hitvallás alapján. Összességében az óhitűeknél és a protestánsoknál a célmegjelölés egyaránt az intenzív fejlődés volt, miközben mindkettő – Max Weber megállapítását igazolva – szükségszerűen a vallásos racionalizmus talaján állt. Ez annak ellenére szögezhető le, hogy Avvakum nézeteinek rendszere tradicionális, de teljes mértékben kihüvelykeztető belőle egy új típusú vallásos élet lényege.

Hogy a hivatalos modell és az Avvakum-féle alternatív „miként fért meg egymás mellett”, nem ennek a dolgozatnak a témája. Annyit azonban mindenképpen le kell szögezni, hogy elsősorban az óhitűek ragaszkodtak az orosz civilizáció hagyományaihoz, miközben megpróbálták hozzáigazítani őket a kor, a XVIII–XIX. század követelményeihez. S éppen ezáltal tettek szert jelentős történeti életképességre.

Futala Tibor

Harc a fehérorosz történelem ellen

Sahanovich, Henadz: The War Against Belarusian History. = Education in Russia, the Independent States and Eastern Europe, 20. vol. 1. no. Spring 2002. 18–27. p.

A szovjet időkben Fehéroroszország története mint tantárgy nem is létezett a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság közép- és felsőfokú oktatási intézményeiben, csupán fakultatív függeléke volt a Szovjetunió (gyakorlatilag Oroszország) történetének. A helyzet csak a Szovjetunió szétesésével változott meg, amikor a történettudomány kikerült a pártellenőrzés alól, és a történelemoktatást az új politikai realitásokhoz kellett igazítani. 1991-ben megjelent a fehérorosz történelem tanításának új koncepciója, ami a tényleges változások kezdetét jelentette. 1992-ben a Szovjetunió történetét beillesztették a világtörténelem oktatásába, s Fehéroroszország története ekkor lett először külön tantárgy. Az új koncepció célkitűzése az volt, hogy erősítse a fehérorosz identitástudatot, segítse a nemzeti emlékezet és a nemzeti tudat újjászülését, továbbá nemzetiségüktől függetlenül Fehéroroszország lojális polgáraivá nevelje a fiatalokat. Ugyanezek a prioritások érvényesültek az új iskolai történelemtantervben, amelyet Mihail Bics vezetésével egy tekintélyes tudósokból és pedagógusokból álló munkaközösség dolgozott ki. Ennek megfelelően az 1993/1994. tanév elejére húsz –különböző iskolák és osztályok számára készült – új történelem tankönyv készült el fehérorosz nyelven. Ezekben Fehéroroszországban most először nem az osztályharc, hanem az egész nemzet szempontjából mutatták be az ország történelmét. A fehérorosz államiság eredetét a polocki fejedelemségre (X–XII. század) és a Litván Nagyfejedelemségre (XII–XV. század) vezették vissza, nyíltan szoltak az orosz cároknak a fehérorosz területek elleni pusztító háborúiról, s a modern kor története kapcsán a totalitárius szovjet rendszert negatív beállításban tárgyalták.

Az új tankönyvek a hagyományos szovjet felfogástól gyökeresen eltérő módon ábrázolták a fehérorosz történetet, ami a régi rendszer aktív híveinek dühét váltotta ki. Amikor aztán 1994-ben Aljakszandr Lukasenka került hatalomra, ezek a keményvonalasok elkezdettnek látták az időt arra, hogy támadást indítsanak a demokratikusan gondolkodó történészek ellen és visszaállítsák a múlt szovjet vízióját. Ettől kezdve Fehéroroszországban a történelemoktatás a legélesebb konfliktusok terepévé és az állami ideológusok megkülönböztetett figyelmének a tárgyává vált.

1995 augusztusában az állami média nyilvánosságra hozta az elnök döntését, miszerint az új történelemkönyveket kitiltja az iskolákból és visszahozza a szovjet tankönyveket. Az Oktatási Minisztérium valóságos pánikba esett, mert ezt már tisztán technikai okokból sem lehetett végrehajtani. Erre Lukasenka nyilvánosan cáfolta, hogy be lennének tiltva az új történelemtankönyvek. Augusztus 23-án az elnök és az oktatási minisztérium képviselői értekezletet tartottak e témában, amelyen az a döntés született, hogy a „nemzeti demokratikus” tankönyveket ideiglenesen engedélyezik, de a következő tanévre újakat kell írni. Ebből a célból felállítottak egy állami bizottságot, amelybe csak a korábbi sztálinista iskola képviselőit hívták meg. Feladata az volt, hogy reszovjetizálja, visszaterelje a régi ideológiai kerékvágásba a történelemoktatást, s ezzel megkezdődött a harc a fehérorosz történelem ellen.

Az állami bizottság ideológiai cenzúra alá vetette a tankönyveket. Ezzel egyidejűleg sajtókampány is indult, amelynek során cikkek és olvasói levelek jelentek meg „veteránok” és „tanítók” tollából, akik ezeket a „felforgató kiadványokat” ostromozták. Különösen kivette a részét az új tankönyvek és az egész nemzeti elkötelezettségű történetírás elleni kampányból a szovjet államiság és a szovjethatalom védelmezőjeként 1996-ban színre lé-

pő „Történelmi Ismeret” nevű egyesület. Az Adam Zaleski vezette csoportot elsősorban a legújabbkori történelem érdekelte, a II. világháború eseményei, a partizánmozgalom és a szovjet rendszer értékelése, de kirohanásokat intéztek a régebbi korokat tárgyaló tankönyvek egyes megállapításai ellen is. „Russzofóbiával” vádolták meg azokat a szerzőket például, akik pozitív eseményként mutatták be az 1596. évi breszti egyházi uniót, vagy éppen nem értékelték pozitívan Lengyelország XVIII. század végi felosztásait, amelyek következtében Fehéroroszország egész területe a cári Oroszország része lett.

A politikai cenzúra a történettudományban 1996-ban kezdődött, amikor a Masztackaja Litaratura kiadónál éppen megjelenés alatt álló könyveket tiltottak be. Egy évvel később, 1997-ben már a könyvesboltokból vonták vissza U. Arlou *Honnan jöttünk?* című népszerű könyvét. A cenzúra megjelenése szimbolikusan abban nyilvánult meg, hogy az éppen kiadás alatt álló *Fehérorosz történelmi enciklopédia* 3. kötétéről levették a nemzeti címet. Megindult a kampány az akadémiai Történettudományi Intézet ellen, mivel itt működött az első két kötet szerzőinek jelentős része. 1999-ben az akadémia saját belső szabályzatát megsértve leváltotta az intézet igazgatóját, s helyére a párttörténeti intézet egykori vezetőjét nevezte ki. A hatalomátvételt jelezte, hogy 2000-ben az intézet falán emléktáblát helyeztek el annak az akadémikusnak a tiszteletére, aki a harmincas években levezenyelt a „nemzeti demokraták” eltávolítását az akadémiai intézetekből. Az itt dolgozó történészek „átnevelése” azonban nem járt sikerrel, titkos szavazás esetén mindig az igényes és gerinces kutatók jutottak be a különféle választott testületekbe. Erre az akadémia elnöke azzal fenyegette meg az ott dolgozókat, hogy feloszlatja az intézetet, majd a köztársasági elnök hivatala mellett állít fel egy másikat, ahová már csak a politikailag megbízható munkatársakat veszik át. Hogy milyen tudományt fognak ott művelni, azt nem nehéz előre látni.

Jelenleg teljes a bizonytalanság a Történettudományi Intézet jövőjét illetően. Az egész Fehérorosz Tudományos Akadémia sorsát azonban megpecsételte egy 2001. októberi elnöki rendelet, amely az akadémiát közvetlen elnöki ellenőrzés alá helyezte. Az akadémia elnökét Lukasenka maga nevezte ki az elnöki adminisztráció korábbi vezetője személyében. Felszámolták a korábbi belső demokráciát, a választott vezetők helyére kinevezettek kerültek. Úgy tűnik, hogy az egész akadémia valamiféle tudományos minisztérium-má alakul át, de az átalakítás menetrendje még nem ismeretes.

Zoltán András

A török szultán orosz alattvalói

Makarova, I. F.: Russkie poddannye tureckogo sultana. = Slavánovedenie, 2003. 1. no. 3–17. p.

A XVIII. században nagy létszámú orosz csoportok települtek át a Balkán török fennhatóság alatt álló területeire: először óhitűek, később zaporozsjei kozákok. Ezenkívül menedéket remélt a Duna túlsó partján mindenki, aki Oroszországban összetűzésbe került a törvényekkel: szökött jobbágy, szektás és közönséges bűnöző egyaránt. Dobrudzsa és Északkelet-Bulgária korábban ritkán lakott területén nagy orosz telepek jöttek létre. A XIX. század '60-as és '70-es éveiben az oroszok száma ebben a régióban 11–15 ezer között ingadozott, noha ekkor már sokan visszatelepültek Oroszországba. Ebből a számból mintegy 8,5 ezret az óhitűek tettek ki.

Elsőként a Nyekraszov-féle óhitű kozákok kértek menedéket török földön a XVIII. század közepén. Hányattatásuk az 1707. évi Bulavin-féle Don-vidéki felkeléssel kezdő-

dött: miután maga Kondrat Bulavin elesett, egyik közeli híve, Ignatyij Nyekraszov atamán néhány ezer kozákot (a népdalok szerint negyvenezret) családostul a Kubany vidékére menekített, amely ekkor a krími kánok fennhatósága alá tartozott. A menekültek a mai Anapa környékén települtek le, hűséget esküdtek a kánnak, és sok éven át hadseregének legütöképesebb egységét alkották. Nyekraszov 1737-ben bekövetkezett haláláig állt kozákjai élén, akiket róla neveztek el Ignát-kozákoknak vagy Nyekraszov-kozákoknak. Ő alkotta meg a kubanyi kozákok szervezeti felépítését, sőt a hívei által később áhitattal őrzött és követett erkölcsi és életviteli szabályzatot, az ún. Ignat-könyvet. Amikor az Orosz Birodalom terjeszkedése folytán kénytelenek voltak feladni Kubany-vidéki szállásukat, bebocsátást kértek az Oszmán Birodalomba, s az 1740–1760-as évek folyamán Kis-Ázsián keresztül vonultak át a Balkán északkeleti részére. Azzal a feltétellel fogadta be őket a török állam, hogy önálló lovas egységként szolgálnak a török hadseregben. A XVIII. század utolsó harmadában a Nyekraszov-kozákok gyakorlatilag már teljes létszámban Dobrudzsában és a Duna-deltában laktak, egymás után alapították meg településeiket. Csatlakoztak hozzájuk más óhitűek is a csernyigovi, harkovi és orjoli kormányzóság területéről. Ez utóbbiak eredetileg nem kozákok, hanem egyszerű parasztok voltak, akik meg akarták tartani régi hitüket, és az üldöztetések elől menekültek el Oroszországból. A körülöttük élő más nemzetiségű lakosság az óhitű oroszokat eredetükre való tekintet nélkül egységesen lipovánnak nevezi. A Nyekraszov-kozákok fő foglalkozási területe új szálláshelyükön a halászat lett. Foglalkoztak földműveléssel is, de az másodlagos jelentőséggel bírt. Mivel a környező lakosság inkább állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozott, a dobрудzsai halgazdaság meghatározó szereplőivé idővel a lipován halászok lettek. 1811-ig éltek háborítatlanul Dobrudzsában, amikor az orosz sereg közeledtének a hírére jelentős részük áttelepült Kis-Ázsiába a Majnosz-tó partvidékére és Macedóniába az Enoszi-öböl partjára. Kis-Ázsiában öt faluban éltek a XX. század elejéig, amikor is kezdtek ismét visszaköltözni a Balkán-félsziget északkeleti részébe. A macedóniai telep rövid életű volt. A dobрудzsai telep 1828–30-ban is veszített népességéből, mert egy viszonylag nagy csoport ekkor áttelepült az orosz fennhatóság alá tartozó Besszarábiába. Ez azonban kivételes példa, mert a telepesek a török hatóságoktól olyan kedvezményeket kaptak, amelyek Oroszországban elképzelhetetlenek lettek volna. Földet ingyen kaptak annyit, amennyit meg tudtak művelni, számos adókedvezményben is részesültek. Megőrizték belső önkormányzatukat, közigazgatási és igazságszolgáltatási autonómiájukat, szabadon gyakorolhatták vallásukat, akadálytalanul megtarthatták szokásaikat. Ennek következtében – a Tatarica és Kazaško falvakban újabban végzett vizsgálatok szerint – máig viszonylag tisztán megőrizték délorosz nyelvjárásukat, doni eredetű folklóriumukat. Az Oszmán Birodalom szétesése és az új nemzetállamok kialakulása már nem volt ilyen kedvező a Nyekraszov-kozákok számára, ezért a XX. században már tömegesen telepedtek át Oroszországba.

A zaporozsjei kozákok (a hagyomány szerint mintegy ötezer fő) ugyanolyan feltételekkel telepedhettek le az Oszmán Birodalomban, mint a Nyekraszov-kozákok. Betelepülésükre közvetlenül a zaporozsjei Szics szétverése (1775) után került sor. Eleinte a Duna-deltában akartak letelepedni, de ott a Nyekraszov-kozákok ellenállásába ütköztek, de némi kitérő után mégis Dobrudzsában telepedtek meg, ahol véres küzdelmet folytattak a Nyekraszov-kozákokkal a halászat ellenőrzéséért, amelyből 1811-ben ők kerültek ki győztesen. 1828-ban az orosz csapatok közeledtére vezetőik megalkudtak az oroszokkal abban, hogy amnesztia és kiváltságaik megtartása fejében átállnak az oroszokhoz. Mintegy ötszázan orosz szolgálatba álltak, belőlük lett az azovi kozák sereg. A többieket a törökök lefegyverezték, kiváltságaikat megszüntették, és a többi keresztény rája sorába

süllyedtek. Ezekből és a hozzájuk csatlakozó későbbi orosz betelepülőkkel alakult ki a rusznáknak nevezett etnikai csoport, amely nyelvjárásában, ruházatában, szokásaiban határozottan megkülönböztethető a lipovánoktól. Mivel nem óhitűek voltak, Oroszországgal szemben nem voltak ideológiai kifogásaik, ezért könnyebben költöztek vissza Oroszországba, ha az előnyösnek látszott, így különösen az oroszországi jobbágyszabadítás után.

Zoltán András

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK

megjelent kötetei

Bulla Béla–Mendöl Tibor: **A Kárpát-medence földrajza**

Tóth János: **Szentpéterfa**

Kniezsa István: **Magyarország népei a XI. században**

Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban

(szerk.: Pomogáts Béla, Ádám Magda, Cholnoky Győző)

(elfogyott)

Pukánszky Béla: **Német polgárság magyar földön**

Rátz Kálmán: **A pánszlávizmus története**

A magyarság és a szlávok (szerk. Szekfü Gyula)

Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós

vízumrendszer árnyékában

(szerk.: Tóth Judit)

Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén

(szerk.: Gulya János és Kerényi Ferenc)

Kniezsa István: **Kelet-Magyarország helynevei**

Kárpát-medencei önismeret (szerk.: Cholnoky Győző)

Pomogáts Béla: **Változó Erdély**

Eckhardt Sándor: **A francia forradalom eszméi**

Magyarországon

Lukács István: **A megváltó Mátyás király színeváltozásai**

a szlovén néphagyományban és szépirodalomban

Niederhauser Emil: **Nemzet és kisebbség**

Barna Gábor: **Búcsújárók**

Szekfü Gyula: **Állam és nemzet**

A történeti Erdély (szerk.: Asztalos Miklós)

Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom

in Central Europe: Hungary

(szerk.: Zsoldos Attila)

Mályusz Elemér: **A középkori magyarság település-
és nemzetiség-politikája**

Nyomárkay István: **Anyanyelvi ébredés és hagyomány
nálunk és szomszédainknál**

Kalász M.–Kovács J. L.–Balogh F. A.–Komáromi S.:
Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből

Lőkös István: **Nemzettudat, nyelv és irodalom**

Fried István: **A közép-európai szöveguniverzum**

Fehérvári Győző: **„Dalnak új utat mutattam...”**

A KALEVALA és a KALEVIPOEG összehasonlító elemzése,
magyarországi fogadtatása és hatása

Köpeczi Béla: **Erdélyi történetek**

**Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság
munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében**
(szerk.: Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**

**Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai
a változó világban** (szerk.: Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarok és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?**

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **A korai Erdély** (angol nyelvű)

Kristó Gyula: **Nem magyar népek
a középkori Magyarországon**

Megjelenés előtt:

Kovács József László: **Sopron–Ödenburg:
700 év irodalma két nyelv vonzásában**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk.: Moravcsik Gyula)

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

12. évfolyam 3. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Tóth Ágnes*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Gyurcsik Iván*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Zoltán utca 14. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Balczer Gabriella*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Uri u. 53. fsz. 45. Telefon/fax: 212-9527. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 2600 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve +8 USD (postaköltség Európába).

Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatasi>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
az Illyés Közalapítvány, valamint
az Oktatási Minisztérium támogatta.

Válogatásunk kiadványai

Belorusskij sbornik (Oroszország)
British Journal of Political Science (Anglia)
Český časopis historický (Csehország)
Comparative Political Studies (USA)
Contemporary Review (Anglia)
Education in Russia, the Independent States and
Eastern Europe (Anglia)
Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa (Német-
ország)
Europe-Asia Studies (Anglia)
Foreign Affairs (USA)
Futures (USA)
Helsinki Monitor (Finnország)
Historický časopis (Szlovákia)
Journal of International Affairs (USA)
Journal of Southern Europe and the Balkans (Anglia)
Kraj: Polonica – Albaruthenica – Lithuania (Fehér-
ország)
Le Courier des pays de l'Est (Franciaország)

Meždunarodnaâ žizn' (Oroszország)
Nationalities Papers (USA)
Nations and Nationalism (Anglia)
Osteuropa (Németország)
Otecestvennaâ istoriâ (Oroszország)
Politique Internationale (Franciaország)
Politische Vierteljahresschrift (Németország)
Schriften des Zentrum für Europäische Integrations-
forschung (Németország)
Slavánovedenie (Oroszország)
Slovenská archivistika (Szlovákia)
Slovenské pohľady (Szlovákia)
Slovenský národopis (Szlovákia)
Spring (Németország)
Studia Historyczne (Lengyelország)
Südostdeutsche Vierteljahresblätter (Németország)
Transylvanian Review (Románia)
Więź (Lengyelország)

